

BCECBIT

BCECBIT

CBIT

BCECBIT

2

BCECBIT

CBIT 1974

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1974-2

(188)

ЛЮТИЙ

Рік видання
сімнадцятий

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

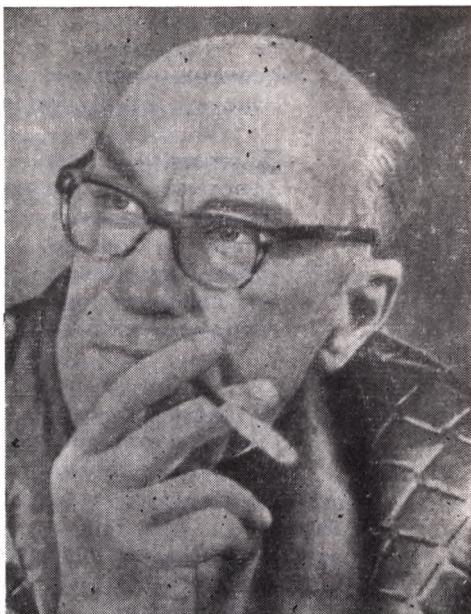
Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ. Поезії.	3
	ІВАЙЛО ПЕТРОВ. Безладний щоденник. Роман. (Закінчення).	18
	РОБЕР МЕРЛЬ. Мальвіль. Роман. Вступне слово Андре Вюрмсера.	76
	КАРЛОС АЛЬВАРЕС. Поезії.	149
ЖИТТЯ І СЛОВО	ГРИГОРІЙ ВЕРВЕС. Гордість польської літератури.	152
	БОРИС ЛЕМЕШКО. Народження літератури.	159
	ІРИНА ВЛОДАВСЬКА. Цей «загадковий» Сомерсет Моем.	162
	БОГДАН ГАВРИШКІВ. Із естетичної спадщини Ф. Шіллера.	170
	Ф. ШІЛЛЕР. Із «Листів до Готфріда Кернера». Із трактату «Про наївну й сентиментальну поезію».	173
	РОМАН БЕЛОУСОВ. Жак Вентра — двійник комунара.	181
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ЖАК АРНО. Американські робітники.	186
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА	В. КОПТИЛОВ. Листи з Парижа. Лист другий. Екстаз і агонія.	206
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	Снарби Ерденетійн-Обо.	216
	МАРІО ПОРТО. Комуністи з Фіано Романо.	220
	Літературно-мистецька хроніка.	225
	Веселі сторінки.	231
	За віщо страждають дельфіни?	233
	Звідусіль.	236
	Л. Первомайський. Некролог	238

ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ

I

Над синьою Россю, по плесах і плавнях
Лелека блукає і дзьоба підносить,
Хрести похилились на цвинтарях давніх,
Незайманих луків давно вже не косять.

Над ставом чийсь голос підводиться стиха,
В старому млині чути грюк і квиління, —
Вовтузиться там і страшить чортovinня.
Але й калачі там пече мельничиха.

Млини вікові, вітряки над горбами,
Спустілі, трухляві церкви і каплиці,
Рвучке парубоцтво, ставні молодиці,
Садочки старі, що лопочуть вітрами.

В степу дикі коні вистрибують радо,
Буркоче й шепоче дід-пасічник хмуро,
Шумінням дерев промовляє левада,
І хтось десь ридає, і грає бандура.

1916

II

І знову те саме: наш дім дерев'яний,
Пожовклі дерева, хмарки переливні,
Закурений шлях, розспівалися півні,
З лушпинок своїх випадають каштани.

І знов почало в білих вікнах багріти
На заході сонце. Я граю у залі,
І сонячний відблиск лежить на роялі,
І знов по гриби подалися десь діти.

Здається, між сосон на нашій галяві
Зростають ще рижики, пружні й жовтаві.
Про це я дізнався сьогодні від доні.

Тоді — пам'ятаєш? — було їх теж стільки.
А ті два метелики чорно-червоні?
А ті рудо-сірі білки...

III

Хотів би побачити шир синіх рік,
І небо, і поле вільготне.
І більше не думать, що світ той і вік —
Життя моє безповоротне.

Вночі, як задавна, тихесенько встать,
Забути про вірші і прозу,
Піти і дивитись, як срібно на гать
Роняють росу білі лози.

Дивитися, як зеленава вода
Лице віддзеркалює, змерхле й оспале.
Хай втихне великості марна жада.
Багато минуло. Лишилось замало.

З книжки «ІНШЕ ЖИТТЯ» (1938)

БРЕЙГЕЛЬ

Подай мені руку! Моря, і потоки,
І шибениці, і зарошені потом
Поля золотисті полотен — тріпочуть
Усі вони перед моїми очима,
Неначе вчувають, що тайни глибокі
Я видерти хочу із тла їх, з їх тіней.
Поглянь! Білим полем, обвіяні снігом
Пахолки, надіслані Іродом, сунуть
По льоду, — лід сірий, а люди ці чорні.
Блакить перед ними тікає угору,
Налякана світом, налякана людом, —
Застигла вона, мов льоди неозорні,
Мов небо, застигши, упало на віття.
Пустир — замість неба, пустир, не пустіший
Ніж серце моє, де стаїлася квінта,
Мов скривлене Брейгелівське страхіття.

Довірся мені: глянь отам на галеру, —
Вітрило чуми до скорботного порту
Її затягає. Сприйми ж, як химеру,
Страшне це кохання, сприйми як за жінку
Цю шибеницю, де сорока крекоче.
Труна величезна, земля нескінченна!
Розбурхане море, глибінь незбагненна. —
На ній острови загасають, мов очі,
Здивовані так, як і ми. Утікають
Вони геть од нас, позабувши про бога,
І морщаться, шерхнуть, мов шкура старої,
Яку собі вибрав за жінку диявол, —
Гризе вона землю і корчиться дико.
Нічого навкруг — ні землі, ані хмар,
І тільки у морі, мов риба велика,
Померлий пливець. То Ікар, то Ікар!

• • •

Ах, Ярослав, — молю: про живих ти помисли,
Музики вмерлих в гушавині саду не слухай.
Овочів грона, що з віття червоного звисли,
Кажуть про щастя, і правду, і радість, і скруху.

Бачиш їх — щастя, і правду, і радість? Як птиці,
Зводяться вгору і зграйкою мчать золотою.
Ох, їм довірся й такі ж нам склади обітниць.
Ох, їм довірся — і світ буде знову з тобою.

Буде все знову живе, очевидне, єдине, —
Смерть, що вмирає, новітнім народженням буде.
Не оглядайся і не задивляйся в Нікуди.
Душі пречисті померлих — ці давні години.

• • •

...вмерти, заснути...

Воскреснути — значить зрости, як дерева,
Як дужі дуби, як високі ялини,
Воскреснути — значить відкинути камінь,
І кров, і мечі — і жагу блуканини...

Воскреснути? — Трапити в коло оманне
І знову на брата підносити руку?
Який же то бог вимагати з нас стане
Відплати за камінь, за кров і за муку?

Воскреснути — значить в глибинах дрімати
І марити там про погожу годину?
Воскреснути? Вмерти? Заснути? Конати
І раптом прокинутись у хуртовину?

Воскреснути — мови навчитися значить,
Дивитись, ходити, казати навчитись,

І вперше себе між народу побачить.
Воскреснути — значить ще раз народитись.

Знов падати ниць на болотяну землю,
На листя зів'яле,
Вслухатись в сичання гадюк зненавїди,
Що кубла звивали;

Торкати рукою дерева зотлілі,
Змертвілі їх кості,
Червоні і жовті гриби небезпечні
У слизу й корості.

В собі добачати лиш звинуті жужмом
Гріхи всякі й вади,
Пиху, чужолозтво, неситу хітливість,
Жадобу розради.

Над лісом оголеним бачити в небі
Лиш хмару сувору,
Проте ненастано дивитись, дивитись —
І тільки угору.

Дружині

Ці вірші про озера й квіти, —
Вони тобі, моя кохана,
Щоб ти почула, як бриніти
Почне над плесом *vox humana*¹,

Бо є і квіти, і озера,
Що глухо сплять у наших зорах,
І враз крилатих кличів шорох
Хитає очерету пера.

Коли кривавиться планета, —
Всі хори мовкнуть, дужі й хмурі,
Але злітає клич поета,
Що сміє протистати бурі,

І линуть чисті, журні ноти,
Тебе проймаючи до краю, —
Співатимуть вони аж доти,
Докіль світ родиться й зникає.

Цей голос тихий, слабосилий,
У небі жайвором ширяє,
Такий малий, такий несмілий,
Про день великий сповіщає...

¹ Людський голос (лат.).

Ах, я не з кращих і не з гірших, —
На те мені і серце да́но,
Щоб укладати в малість віршів
Великий голос — vox humana.

Книжки моєї книгозбірні, —
Лічба життя, що йде до краю.
Мов шати, що мені надмірні,
На себе людську мисль вдягаю.

За вікнами берези й сосни,
Сплетіння виноградних віт,
А далі небо світлоносне,
Притихле зараз, — то мій світ.

Я з ним зміряю зріст свій власний
І бачу, як щодня малію.
Над світом, де живу і мрію,
Росте гігантський день сучасний.

Треба вмирати, хоч ліпше й складніше
Жити й робити для інших, для себе,
Пильно вдивлятись у гір світлій тиші,
Як розтають білі купи у небі.

В себе вдивлятись? Навіщо? Дні й ночі
Сплять там спокійно, як вівці у стайні.
Сісти під стогом на шляху узбоччі,
Стежити, як люди проходять звичайні —

То є життя, його втіхи і втрати.
Гори прощально вітять — не до речі.
Може, ще здатен палкіше кохати?
Інколи день гарячіє надвечір.

З книжки «ТЕМНІ СТЕЖКИ» (1957).

На самоті під старість
будь, співанко, зі мною.
Хто сивину погладить
пестливою рукою?

Побудь ти, слово тихе,
звучання перелітне,

щоб не було чекання
таке сумне й самітне.

На скелі, на каміння
впадуть роси краплини.
Моє чоло остудить
співання тихоплинне.

Співання, що лунало
на дальньому Підгаллі.
Побудь зі мною, пісне,
розвій мої печалі.

Укупі поспіваймо,
подумаймо, кохана.
Побудь зі мною, пісне,
аж до самого рана.

Високі зорі ночі
спать не дають нітрохи, —
чи, може, то не зорі,
а смутки і тривоги

за тим життям прожитим,
за тим життям шаленим,
за тим духмяним сіном,
за місяцем зеленим.

На самоті під старість
я чую в тиші ночі:
іде косар — як пісня
його коса брязкоче.

Він нишком до світанку
під вікнами блукає,
а на світанні трави
косою ударяє.

Побудь до ранку, пісне,
співай зі мною в парі,
бо от косар зелений
мене рукою вдарить.

З книжки «ВЗАВТРА ЖНИВА» (1963).

ШУМАН

Артурові Рубінштейну

Чи знаєш, як місяць встає в листопаді,
Як пахнуть терпким листопадом сливи?
Той самий, хоч інший, сидиш на естраді.
І я біля тебе. Такий же, можливо.

На тихих могилах, припишклих ізбоку,
Ще вогники світять крізь морок опалий.
Якого то давнього-давнього року
Вітри українські ці звуки звивали?

Далеко лежать ті краї, ті простори,
Яких не сягнуть вже ні думи, ні очі.
Там сходить круг мертвих, як місяць, угору
І вітер зітханням у вітах шурхоє.

Твоєї ігри гострий контур навіки
Там злився з імлою, з оголеним гаєм,
І чути лише, як сам Шуман співає,
Немов із підземних глибин він жадає

Вивести тінь Еврідіки.

● ● ●

Діти нові
ті самі що бігли за мною
вулицею святої Варвари
нагідки жоржини чорнобривці

діти з голими ніжками
я вже знаю для чого слугують ці ніжки
коли дозрівають мов буряки мов квасоля
вони не знають

стоять сміються шурхочуть
такі самі

ох як же тепло на сонці
вода холодна
й велика хмара
одірвана наче відкраяна скибка
хліба

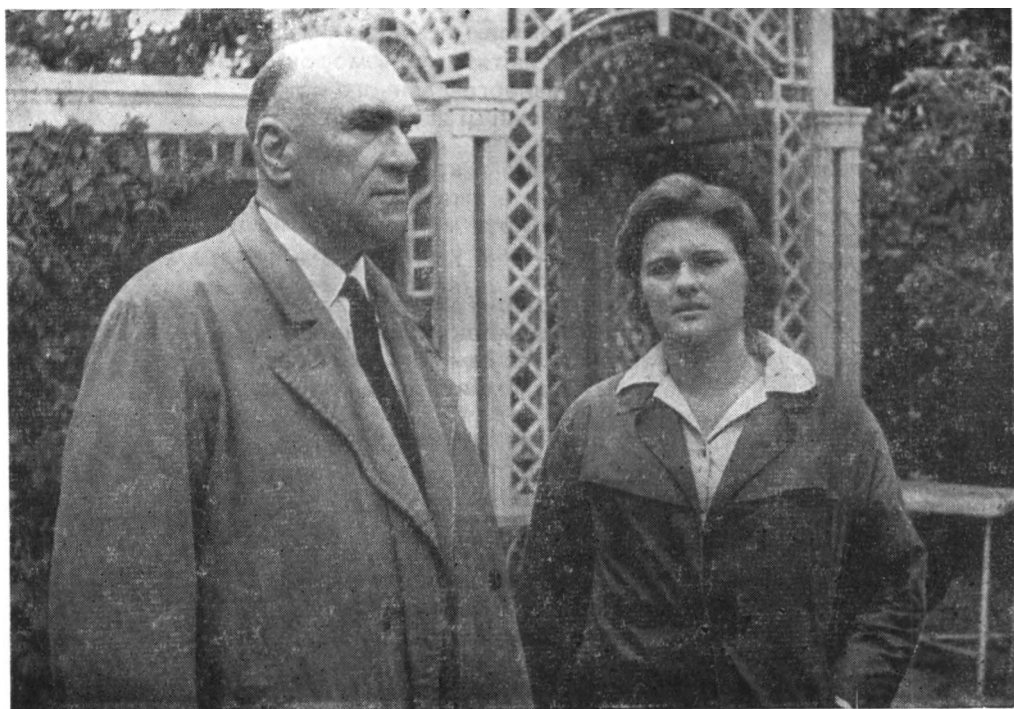
Тепло
Взавтра жнива.

● ● ●

Осінні сузір'я
небо

сливи великі зелені
з медом всередині
тече мені по губах

тітка Шимановського
каже: візьми оті сливи
великі зелені
з блакитним пушком Шардена

Ярослав Івашкевич з дочкою. Київ, 1965 р.

Фото І. Казимірова.

а потім сливи блакитні
щоразу менші
щоразу солодші

на небі зеленому в зорях
над Тимошівкою
над наглим пізнанням

пізнання це вкладено в сливи
пізнання це вкладено в зорі
на чорному небі

пізнання недосягненне
— о тьотю тьотю —

• • •

Нема вже занедбаних парків
сади розповзлися

деінде тільки
за півстолітнім парканом

заховався між дач передмістя
закуток лісу

я з острахом
входжу в ці нетрі
боюсь
чи не стріну там тіні
юного чоловіка —

що всього боявся
найпаче — самого себе
але полюбляв захаращені тропки
похилисть ліщини
і бризки акацій
і сосни що вгору стрибають

як то в багатьох місцинах
моєї землі

Втулитися в кут дерев'яної хати —
І хай собі лупить по вікнах дощем,
нікуди вже з присмерків цих не тікати
і думати тільки: іще, іще.

І хай догоряє жовтаве листя,
змокрілі дерева чорніють кругом,
хай вдосвіта олень ввійде в це обійстя,
лілове вікно затуливши чолом.

Хай ці розчавушені пасма дороги,
що ділять од саду оселю мою,
гілля це розлоге, сохаті ці роги
на вірші вологі тепер розмелю.

Але не розтрачусь, не буду хапливий,—
недовго бажання тікати трива —
уже не було понад місяць зливи,
а взавтра жнива.

Подавсь аж до обрію обшир долини
укритий капусти покинутим листям
нависнулі хмари
червоні цеглини
звичайний пейзаж
запустілий і млистий

Скільки ж то виразу в ньому стаїли
тинів переламані жерді —
померлого щастя

трави молоді
бездонного неба
доріг без бруківки
які тут колись простелялись

Обтрушено сад
повизбирано з грядок
і хмари і хмари
що стануть сльотою
світанком останнім

Наївний як дім дерев'яний як дача
Наївний як молодість в літніх забавах
Квітує бузок і ржавіє
Всихає вмирає цвіт
А дівчина на кружганку щось мріє
Банально кінчається старосвітський світ.

Віддалене літо — його не здоганять
Білі як в борошні огирі панські
Його відімчали тупочучи коні
Ніколи не гнuzдані мною циганські.

Жаль і за кіньми отими
За співом отим не почутим
За втіхою злою насильства
За похороном понурим
Не моїм

І за брязкотельцями що — от-от — попадають
З татарської збруї — уздечки татарської
Оздобленої брязком висюрок
Зі срібла.

Жаль тобі? Жаль бо трудно
Бо геть це пішло напропаще
Хоч може було б і краще —
Не так нудно.
Отож і блукаєш зі смутком тайним,—
Хай стало б як всюди банальне звичайним.

Бо все це зростає зростає
Розпадається й марно зникає
Як той бузок що цвіте і ржавіє
Як дім дерев'яний
Як дача
В сосновому лісі

У снах про умерлих.

Навколо дому
навколо лісу
безлюддя всебіч

не стукай у двері
ані у вікна
скрізь осінь і ніч

Лягай мій любий
в могилу в землю
де холод і тьма

Вернись в ті ж ворота
по тій же дорозі —
бо інших нема.

Я думав опівдні про тих, що працюють
На нивах плескатих, зарошених потом,
Про тих, над якими невсипно чатують,
Щоб клуні чужі наповнялися злотом.

Про тих, що, занурені в воду по литки,
Вирощують рис, там і смерть свою стрінуть,—
Індійці, малайці, що юними гинуть,
Зібравши какао злотисті лелітки.

О, дальні й близькі, хлібороби планети,
Озброєні косами і серпами,—
Повірите слову чужого поета,
Що вірші свої надихає він вами?

З книжки «КСЕНІЇ ТА ЕЛЕГІЇ» (1972).

ВІКНО І ДЕРЕВО

I

Відчинене вікно.
Простокутник вікна і ніч.
Що вміститься в тому вікні?

Чи вміститься морок?
Чи вміститься смуток?
Чи вміститься похід,
Коней ступання?

Стою й знов дивлюся
В глибини світу
Крізь раму оту тісну.

Чи вміститься в ній все моє життя?
Чи дерево вміститься в ній?

II

Відчинені вікна вдивляються в тишу
І в бір, що його тихий вітер колише,
І в зорі без краю.

За вікнами марять дерева і кручі,
За вікнами пущі дрімають дрімучі,
І я засинаю...

Дубів побратими, посестри березам,
Згромаджені островом темним, довжезним,
— О Ultima Thule².

І óлень, захований в нетрища, мертвий,
І зелень, що пальцями ночі зітерта,
І вулик поснулий —

Все вгорнуто в сон, хоч його ще й немає,
І раптом схвильовану пущу проймає
І шелест, і крики.

Підносяться оклики горлиць над яром
І подув, який обморожує жаром
Сльозу з-під повіки.

III

Дивуюся завше
З поетів, філософів.

Скільки речей вони можуть побачити
Зі свого вікна!

Склубочені галактики
Законів моральних,
Глибоке розуміння
Того, що є суттю поезії,
Суттю життя.

А я бачу крислату сосну,
Її руки, її верховіття.
Моя думка рослинна:
Pensée végétale.

² Крайній острів, остання межа (лат.).

СТАРІ ЖІНКИ

Три жінки старенькі
Сидять коло столу
Над обрусом білим
На зірку чекають

А молодь не ждала
Горілки напилась
Всю рибу поїла
Кістки залишила

З жінок перша ставить
Порожню чарчину
То — каже — для сина
Що жити покинув

А друга говорить
В Америці син мій
Прислав гарну сукню
Я нині заспала

А третя озвалась
Дівую і досі
Був крам цей на рідкість
Тепер же — звичайність

Ламають оплатки
Над обрусом білим
В куточку глузує
Зі старості молодь

Старі ж стебла сіна
З-під обрусу тягнуть
Ворожать хоч марно
На щось сподіватись

Ворожимо дітям
Збунтованим дітям
Або ненародженим
Або люто вбитим

Три жінки старенькі
Сидять коло столу
Вино чорне хилять
Чекають на зірку

В житті не заховатись
Життєвість молодеча
не скрие вже тебе

Дерéва променисті
і сад лише в намисті
з калин і горобин

Дзвіниці дерев'яні
мов круглі глеки бані
у золоті листків

І все-таки є знаним
за сповивалом тканим
із віття і плодів

І над ставком сузір'я
і квіти на узгір'ї
як в Кальнику тоді

МУЗИКА НОЧІ

Друже не клякни ти переді мною
Час поміж нами улякнуч

Грає час
Італійці кажуть
il tempo suona

Чудове
наше велике прояснення

Світ є разючий
проте
плавають в ньому
неначе в акваріумі величезнім
берези лисиці
струмені квітів
шляхи польові
і доми дерев'яні

а також концерти Брамса
і вальси Шопена

Приймімо в покорі
велике натхнення і подив великий
і сходження в глиби підземні

Час дав час узяв
хай в музиці буде ім'я його вमितе

Не клякни дай руку
відтак поцілуймось
цілунком сумир'я

Хіба нам лишилось щось інше?

ВЕЛИКЕ САФАРІ ³

Що почував отой слон
який збожеволів
на Банній площі
в Лизаветграді
1908 року

Вилив барило води
собі він на тім'я
потім його застрелили
і в цирку не бачили більше

Лежав у багні
у крові і в пилюці
вслухаючись в гомін далекого бушу ⁴

а тут листя падало з утлих акацій

Що почувала мавпа
котру якийсь чолов'яга проносив
по Риму по
Via degli Fori Imperiali
1968 року

На мене поглянула
потім на Forum Romanum
і не було їй ліани
щоб учепитись за неї.

Рим; 18/XI 68.

*З польської переклав
Микола БАЖАН*

³ Лови в Африці.

⁴ Африканські джунгли.

ІВАЙЛО ПЕТРОВ

БЕЗладний Щоденник

РОМАН

Справжня пристрасть
бачить лише себе.
Стендаль.

Пан Медникаров був природжений начальник околіського управління, та що й казати — ідеал! Мав вірну дебеленьку дружину, двоповерховий будинок з двориком, якесь майно, рухоме й нерухоме, що спонукало ревно захищати державні інтереси; сам був рівно настільки дурний і настільки розумний, як і належить людині його становища; влада, що нею був наділений, личила йому, як гарно зшитий костюм; пан Медникаров у міру зневажав культуру й оті так звані духовні запиту, як і належить справжньому околіському начальникові, мав чорні й закручені догори вуса, не маючи ще п'ятдесяти років і жодної хвороби, — оце, мабуть, і весь його портрет.

Коли б я був класичним реалістом, то міг би відзначити й певні особливості його вдачі, хоч і не вельми примітні. Він, наприклад, любляв карти, спав же, пив та їв у міру, та й взагалі був у всьому поміркований, такий собі, як писав Тацит, середній негідник, яких найбільше любить влада. Оскільки ж я не належу до тієї школи реалістів і вірю в здібності сучасних читачів, то цілком певний, що навіть коли вони й зроду не бачили такого середнього підлотника, то зможуть уявити собі справжнього начальника тих часів.

Найбільше клопоту завдавала панові околіському його донька Емілія, і не так сама донька, як її майбутнє. Закінчивши гімназію, вона мусила знайти собі достойну пару, бо так належить робити кожній дівчині з доброї родини. Коли ж немає достойного, треба виходити за пристойного чи бодай за того, кого пан околіський начальник міг своєю владою піднести до найвищого рівня. Та Емілія знехтувала всіма кандидатами на її руку й серце.

Власне, кандидатів було не так то й багато, бо навіть найдостойніші з них не могли подарувати Емілії тих двох діб, які вона провела в

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 1.

5

своїй спальні з дядьком Мартином, пристойні ж намагалися приглушити в собі дрібнобуржуазні забобони, компенсуючи їх нятяком на досить виразні речі. І тільки найнедостойніші в своїх поглядах на шлюб і родину виявилися найбільш сучасними й почали облогу фортеці.

Упертість Емілії можна було пояснити хіба чортенятами, яких вселив їй у душу дядько Мартин, але в місті того не бачили й не чули, і кожен уважно стежив за марними зусиллями околієського видати доньку заміж.

Саме в цей час прокотилися й перші чутки про подвиги дядька Мартина. Панові околієському стало ніяково, що його доньку звабив розбійник, але він швидко втішив себе. Тепер, принаймні, мав законне право ввіймати й покарати злочинця.

Начальник одразу ж заходився втілювати свій план у життя й пустив слідами дядька Мартина шпигунів. Та Емілія й тепер, знаючи, що її коханий — розбійник, не хотіла й чути про когось іншого. І пан околієський буквально впав перед нею навколішки:

— Ти мене живого в могилу зведеш!

— І мене! — приєдналася до нього матінка.

Якщо коронована особа впаде перед жінкою навколішки, це навіть у найгіршому випадку не затьмарить золотого вінця. Та серед околієських начальників закони зовсім інші. Коди він схилився перед жінкою, хай то навіть його власна донька, вважається, що не просто зганьбив себе, а знищив. І справді, який з нього околієський начальник і що за начальник взагалі, якщо він не здатен стояти гордо за всіх обставин, якщо він не судить інших, не виголошує високих слів і не повчає по-батьківському старих і малих; одне слово, якщо він бодай у чомусь виявився нижчим від своїх підлеглих.

Ми звикли вважати, що людина прагне начальницьких крісел для того, щоб мати гроші, владу та славу, але подібне сприйняття — то, сказати б, прикрий пережиток минулого. Начальниками люди стають насамперед для того, щоб служити, жертвувати собою заради інших людей і, звичайно ж, стояти на варті їхньої моральності. Та чи міг же пан Медникаров спокійно виконувати свій високий обов'язок, коли його власна донька знехтувала всі моральні принципи? Ні, і тепер йому лишалося хіба скинути синій мундир, срібні погони, лаковані чоботи, пелерину, і взагалі все те, завдяки чому він був околієським начальником, та взяти сапу на плечі.

Емілія добре знала, що то стати перед кимось на коліна, бо й сама стояла колись перед дядьком Мартином, і попросила кілька днів на роздуми. І коли той строк минув, сказала, що її нареченим буде Іван Кутієв.

— Кутійка! — страшенно здивувалися батьки.

Емілія ж урочисто потвердила:

— Моя єдина любов!

Батьки й собі попросили кілька днів на роздуми, думали три дні й три ночі, зважували й переважували, міряли й перемірювали, та Іванчо Кутійка так і лишився Кутійкою¹, хоч як не крути, нікчемний шкільний ховрашок, ну, чепурненький і метикуватий, але ховрашок, якого з доброго дива в порядний дім не впустиш: треба спо-

¹ Коробочка (болг.).

чатку підтягти його до рівня найдостійніших. Однак пан околійський іншого вибору не мав і мусив іти на жертву.

Більше того: він раптом запалився, дав волю фантазії і вже бачив свого майбутнього зятя лікарем чи й адвокатом, який здобув освіту в Швейцарії і тепер має величезну клієнтуру, солідну контору в центрі чи навіть власну клініку.

Емілію ж не вельми радувала перспектива стільки років сидіти з чоловіком по Швейцаріях, дарма що сучасні жінки одностайно засудили б її за цю дурість. Виявивши бажання лишитися дома, в Болгарії, і вдома будувати своє родинне щастя, вона погодилась і на заручини, тільки попросила відкласти на кілька місяців, щоб звикнути до нареченого в теплому колі сім'ї.

Щасливі батьки пішли й на цю жертву, сподіваючись одружити доньку бодай так, не врахували тільки, що все то виверти, хитрощі й пілюлі для заспокоєння.

Емілія цілком поклалася на свій розум і чуття й незабаром мала про Іванчо Кутійку повне уявлення, ще повніше, ніж мав про нього сам пан околійський, хоч він тепер дуже часто запрошував його в гості. Грали в карти чи таблу, — пан Медникаров щоразу перемагав, навіть не помічаючи, як хитро піддається йому вчитель.

Емілія частувала їх кавою і, почастивавши, йшла геть, але цих коротких хвилин їй було досить, щоб збагнути, що Кутійка не простий собі гімназійний ховрашок, а людина тонкого комбінаторського розуму, з нахилами детектива, що живе поки нездійсненими прагненнями. Тепер Емілія була цілком певна, що операція, яку вона доручить йому згодом, буде виконана бездоганно, бо й сам Іванчо Кутійка вже давно готував себе до чогось такого.

Заручини відбулися тихенько, без зайвого галасу, та на те люди мають очі з вухами, щоб усе бачити й чути. Геть усі — від комерсанта й власника млинів до останнього підмітайла — нашорошили вуха й вигострили язика. Вийде чи не вийде? В цей спосіб перефразована дилема Гамлета зависла над містом і придушила його таким тягарем, що ні вдихнути, ні видихнути. Власне, це й було народженням першого різновиду сучасного тото в нашому місті.

Люди почали битись об заклад. Ті, хто зараховував себе до вищого стану, ставив на «проти», не припускаючи, що пан околійський

дасть обкрутити себе якомусь там учителеві. Представники ж нижчих станів ставили на «за», радіючи з того, що нарешті й «наша голота» допнеться влади й колись, може, згадає і про нас.

Ставки були нерівні, так само, як і люди, що їх робили, зате ж тверді й певні. Комерсанти клали хто рулон сукна, хто — костюм або-що, власник млина Кольо Топуз виставив два лантухи питльованого борошна, а корчмар Кито — два барила витриманого мускату. Його син сватався до Емілії, от корчмар і сказав собі, що коли не вигорить, то хай воно горить синім вогнем.

Та найбільше балакали в місті про заклад Желязкова з Малчо-гончарем. Жека Желязкова вважали бонвіваном серед фермерів, а бай Малчо — серед гончарів, та й пиячили вони кожен відповідно до свого становища. Якось у Китовому шинку, коли розмови навкруг Емілії досягли крайньої точки, бай Малчо побився з Жеком Желязковим об заклад, виставивши цілу фуру горщиків. Жеко прийняв виклик, пообіцявши Малчо дівку, одну з тих варненських повій, що жили в його міському домі цілими табунами.

Голота теж не дрімала, й кожен виходив з тим, що мав. Мико Фога, наприклад, узявся випити за годину дві літри горілки, не заїдаючи, вантажник Дочо хвалився, що з'їсть власного кашкета: присолить і з'їсть на очах в усього народу; Симо, який торгував соняхами та всяким іншим добром, обіцяв цілий кошик земляних горіхів, якщо програє, і т. п. Вищий стан був настільки впевнений у перемозі, що закладав коня проти курки, голота ж, як і належить, виявилася розумнішою й більш передбачливою.

Одного дня, коли центр аж кишив народом, люди враз порозкривали роти: Емілія йшла з Іванчо Кутійкою, і це могло означати тільки те, що й означало,— заручини відбулись. Кутійка, як усі швидко помітили, був ґрунтовно підремонтований, отже ж, пан околіїський вирішив зробити його достойним себе й своєї доньки. Вчитель і справді блищав з голови до ніг. Як і належало, він, ідучи центральною вулицею, високо задирав ніс і марно силкувався вдавати, ніби в його житті не сталося нічого надзвичайного. Саме та нещира скромність, мабуть, найдужче й роздратовала представників вищого стану, яким од заздрощів аж заціпило, хоча вони самі ж і кинули Емілію Кутійці в обійми.

Коли в кінці торгових рядів Емілія взяла Кутійку під руку, міська голота заметушилася й посунула до корчми. Кито мусив світити всі три свої лампи й викочувати з погребів обіцяний мускат. Не маючи іншого виходу, багатії зносили програє й складали в корчмі. Мико Фога цмулив ракію, і то з доброю закускою, бо переміг, а в кутку стояли виграні ним лантухи питльованого борошна. Симо, що торгував горіхами та насінням, одержав дві належних йому пари штанів, оскільки ж був інвалідом, то з кожної пари мусив різати по холоші.

Гончар бай Малчо теж здобув перемогу. В розпал пиятики, коли вино лилося річкою, як і належить некупованому вину, коли дуда в корчмі верещала аж захлиналася, з внутрішньої кімнати шинку вибігав Жеко Желязков, ухопив п'яного вже гончара й потяг у ті самі двері.

— Виграв — то забирай!

Бай Малчо тільки глипнув через поріг — і протверезів. Хотів був утікати, та Жеко пхнув його всередину й замкнув. Гончар гамсе-

лив у двері, але той сів, узяв карафу з вином і нахильці випив добру половину:

— Заклав фуру горщиків на жінку — маєш! Тепер вона твоя: що хочеш, те й роби, хоч собакам викинь.

— Не ганьби мене привселюдно, чуєш! — благав гончар. — Мені вже сімдесят років!

— Якщо ти справжній чоловік, — grimнув Жеко, — то й у сімдесят подужаєш! — і знову взяв карафу.

Шинок аж двигтів од реготу, слухаючи, як гончар силкується висадити двері. Нарешті Жеко відімкнув, старий зопалу кинувся тікати, але той спинив його, дістав із кишені столовий банкнот і приліпив йому до лоба:

— Не хочеш брати — викуповую назад!

І вивів жінку з кімнати.

Вона мала років двадцять, але здавалася значно молодшою: блискучі очі, гнучкий стан, округлі стегна — й водночас наштукатурене білилом обличчя й без смаку підібране вбрання. Та п'яним чоловікам вона здавалася гарною, мов богиня. Жеко посадовив її поряд, налив келихи й випив разом з нею. Тоді Софочка запалила сигаретку, поклала ногу на ногу й глянула, яке враження справляють на добропорядних провінціалів її краса та зваба. Мовби хотіла примусити їх визнати, що як би не зневажали повію, як низько не ставили б, вона так чи так ітиме поряд із ними.

А втім, Софочка була в нашій околії перша бамбіна, якій пощастило вибороти повну емансипацію в казково короткий строк. Більше того: вона мала в нас такий успіх, що за кілька тижнів після того випадку до корчми почали ходити й дами з найвищих кіл.

Зараз у нашому місті спрагу можна вгамувати багато де, але кафе-кондитерська «Софочка» найкраща й користується найбільшою популярністю. Колись я спитав у земляків, звідки та назва, й виявилось, що в місті чимало людей поважного віку знають історію і вміють шанувати її. Вони й подбали про увічнення імені Софочки, тим більше, що й сучасне кафе стоїть на місці колишнього Китового шинку.

Тепер молоді жіночки з того кафе буквально не вилазять. А навряд чи котрійсь і на думку спадає, що, сидячи отам над чаркою, ковтаючи тютюновий дим, вони схиляються перед Софочкою, яка кілька десятиліть тому проклала їм цей скромний шлях до прогресу.

Ну, та розмови розмовами, народ же, на зло панові околійському, по-своєму; весело й вигадливо відзначив заручини його доньки й до часу вгамувався, щоб набратися сил до весілля. Наречені й далі виходили в народ, елегантні й неприступні в своєму щасті. Світ не знав іншої пари, більш закоханої й зачарованої собою. Іванчо Кутійка так удосконаливсь у вмінні завойовувати симпатії інших людей, що навіть Емілія дивувалася. Городяни були в захваті від цієї пари, пан же околійський начальник та його дружина пані Неда часом картали себе, що колись припустилися думки, ніби Іванчо недостойний кандидат на їхнього зятя. І що гірші чутки ходили про дядька Мартина, то щасливішим почував себе околійський начальник. Його ж агенти невтомно вистежували розбишаку.

Оце бачився з Нанком. Каже, що вже кілька років ходить повз наш Будинок журналістів, а досі не випадало зайти. Ми вмостилися

в ресторані під тентами, двоє ж друзів його сіли трохи віддалік. Коли земляки-ровесники зустрінуться після довгої розлуки, спогади щоразу навертають їх до дитинства. Ми сиділи й згадували, а потім Нанко запросив мене в гості.

— Тієї завалюхи, що ти бачив, уже нема,— сказав він, даючи адресу.— Тепер у мене три кімнати на четвертому поверсі. Новий масив «Рупі», чув?

Син його вже лейтенант, а донька ще торік вийшла заміж, сам же працює на судноремонтному змінним майстром.

— Діти в люди повиходили, так оце взяв діляночку. Хай, думаю, на старості колупатимусь потроху. А що мені!

Він мав трьох братів. Старший помер ще хлопчаком, другий пішов у прийми, Нанко ж одружився ще до армії, а коли відслужив, почали ділитись, хоча ділити майже не було чого. Хата, як і годиться, відійшла наймолодшому. Нанкові перепало щось із хати, пара волів та десяток декарів землі, щось там принесла в посаг дружина, і він заходився будувати своє окреме господарство.

Насамперед вирівняв майданчик у горішньому кінці батьківської садиби й почав звозити каміння, цеглу, дерево й пісок. Я сам часто бачив, як вони вдвох із дружиною по вуха в багнюці длубаються в балці коло сільського болота й ліплять саман. Так тривало кілька років, і Нанко нарешті сьак-так вивів фундамент. У цей час відбулася революція, світ, як то кажуть, перекинувся догори дном, та Нанко ліпив і ліпив свою хату, немовби нічого й не було.

Аж коли почалося кооперування, він наче прокинувся після важкого сну, оглядівся навкруги й вигукнув:

— Щоб я комусь оддав свою землю? Та не буде цього!

Вже добра половина господарів скооперувалась, решта затялася, роздумуючи та б'ючись, мов риба об лід, і всі знали, що то хвора частина села. Ті люди втішали себе думкою, що все якось перемелеться й головне тут — не поспішати з козою на торг. Декому взагалі ніби світ затьмарило, і вони, сприйнявши події останніх років як божу кару, тихо вмирили. Один дядько з сусіднього села, здоровий, як бик, чолові'яга, ліг і за сім днів розтанув, мов свічечка, а на восьмий його вже й поховали. І то був не єдиний випадок.

Я знав багатьох людей, уже й кооператорів, які роками жили, наче сновиди, хоч і прикидалися спокійними; земля хиталася під ними, вони рухались, мов хисткою кладкою через прірву, й не були певні, чи дістануться колись на той бік. Пізніше я здибував їх по всіх усядах і ледве впізнавав. Тепер вони дивилися на світ по-іншому і згадували свою колишню трагедію з притаманним болгаринів почуттям гумору й самоіронії:

— Ну й дурні ж вівці були з нас, хай йому чорт!

Сьогодні Нанко говорив майже те саме; коли ж я спитав його, чи давно був у селі, він сіпнув лобатою головою й засміявся так, як сміється людина, що мало не вскочила в капкан:

— Чого я там не бачив у тому болоті! Іздив ото колись, років сім чи вісім тому, і що ж ти думаєш? Насилу висидів день. Хай йому чорт!

А тоді бігав до мене чи не щодня, змарнілий, аж вилиці випнулися, то прийде лихий, трохи на людей не кидається, то тихий, мов поранений.

— Кажи, що маю робити?
— Пиши заяву до кооперативу.
— Бач, ти хлопець учений, я прийшов до тебе почути щось розумне, а ти мене вовкові в зуби...
— Іншого виходу нема. Де б не ходив, що б не робив, однаково там будеш.

— Легко тобі казати. Однією ногою тут, а другою — в місті, бо вченому хіба болить? А я — віддай землю та й поганяй до ями! Так виходить?

І діди з бабами, й тітки з дядьками, й усякі двоюрідні й троюрідні родичі, й просто земляки буквально жити не давали: ми чужому віри не ймемо, а ти наш, разом у полі сонце стрічали й проводжали, то вже скажи хоч ти, — оце все надовго, чи перейде, як буря, й уляжеться?

Ніколи в житті я не говорив більше й терплячіше, ніж у ті дні. Коли вертався додому, геть вичерпавши всі свої докази, голова розламувалась і в горлянці сохло. Одного разу після таких ото вмовлянь, які затяглися до глибокої ночі, я напився з глека, та холодна вода, замість освіжити, геть одібрала мені голос. Тож агітаторам доводилося не легше, ніж тим, кого вони умовляли.

Власне, я й справді був їхнім «ворогом», і в чомусь вони мали рацію, кажучи, що нам, ученим, легше. Вчені з нас були кепські, ми нахапалися з книжок того й сього, але знали далеко не все, що мали б обов'язково знати. Лише в одному були цілком переконані: революція неминуча. Та як це поясниш людям, котрі й уявлення не мають про політекономію й політичний прогноз?

Тоді ж таки мені довелося слухати агітатора-селянина, який кидав шапку на землю, нестямно топтав її, не знати нащо, й лаяв присутніх:

— Історія, кажу вам, аж тіпається, хоче, щоб ви народили від неї правду, а ви, туди вашу куркульську й розтуди, стиснули коліна й не підпускаєте її!

Агітовані ж відповіли йому:

— Хай народить тебе, то матимете ще одного барана для своєї ферми!

А мені й досі здається, що наша література в боргу перед величчю тієї епохи. Марнославство не дає нам показати на повну силу найвідповідальнішу мить в історії людства — ліквідацію приватної власності. Боїмося, що зусилля, завдяки яким народилась революція, виглядатимуть у мистецьких творах як насильство. Але ж яка революція відбувалася без насильства? Залежить, якою мірою й кого це насильство торкнулося. Наша революція не була заколотом чи якимось «народним рухом», а історично зумовленою соціальною реформою двадцятого сторіччя. Її розмах перевершив масштаб християнства, Відродження, Великої французької революції й усіх соціальних переворотів в історії людства, а звідси й її великі суперечності.

В ті часи було тисячі гамлетів, дрібних і нікчемних, які лягали й прокидалися з фатальним запитанням: бути чи не бути? Тож і питається, чи слід вважати запал, з яким я переконував їх прийняти революцію, насильством? Так, я не давав їм спокою, тримав цих людей у напрузі день і ніч, але думаю, що то було не насильством, а боротьбою з одвічним неучтвом та консерватизмом.

Тим, хто лишався байдужим до революції, а надто тим, хто був

проти неї, революційні закони здавались негуманними й жорстокими, бо ці люди бачили в них тільки «зведення класових рахунків», бачили негативні вчинки окремих осіб, без яких не обходилася жодна революція, та ще на перших порах бачили мул, а не гребінь хвилі. То була велика драма народження, спокутування гріхів минулих формацій, апофеоз усього нового.

Може, я дивлюсь на ті часи трохи однобоко, егоїстичними очима письменника, що шукає матеріал? Так воно, мабуть, і є, та факт лишається фактом, що наша література тільки торкнулася великої теми, далі ж не пішла. Мистецтво завжди й скрізь шукало конфліктів, щоб увійти в них і завдяки їм знайти себе. Коли ж конфліктів нема, мистецтво само їх вигадує. Вбравшись у зручні шати «спокою й добропорядності», воно справляє на суспільство приємне враження, обслуговує його, але аж ніяк не слугує йому.

Нанко разом з іще кількома селянами почав ховатись. Вони днювали й ночували в лісі й од нудьги плели з ожини кошики. Повернулись аж пізньої осені, коли процес кооперування проходив уже не так гостро, і народ прозвав їх кошикарями. Та напровесні все почалося знову, й оскільки ліс стояв іще чорний і холодний, кошикарі, мов підпільники, шаснули по горищах та погребях.

З околіського комітету партії приїхав Шипар. Він бував у нас часто, й цього разу аж іскрами сипав на таких упертих голодранців, як Нанко.

Я теж саме був у селі, приїхав на тиждень чи півтора, й мене вразило, що мій приятель і досі, мов той страус, ховає голову в пісок.

— Він у мене дограється! — сказав Шипар. — Приставлю наган до лоба — і хай буде що буде! Ну нехай уже ті — мають хоч по клаптику землі, а цей же злидень, з голоду в нужник бігає і теж упирається! Нема гірше, коли на тебе гавкає свій-таки — пролетарський пес! Йому покажеш, куди йти, а воно тікає до лісу, мов падлюка підкуркульницька!

Шипар належав до категорії людей, яких породжує революція і які потім самі здійснюють її без найменших компромісів. Це був подвижник і фанатик соціальної справедливості. Він умів говорити незтомно, терпляче роз'яснювати, вмовляти й переконувати впертюхів, та часом і йому вривався терпець, і тоді він ставав різкий і дратівливий, не терпів жодних заперечень, а «кошикарі» тікали від нього, мов од чорта, й ховалися по своїх норах.

— Ховайтесь, ховайтесь! — люто шкірився до них Шипар. — А ми підождемо, ми не будемо спати і їсти, а таки діждемося, поки ви на решті повилазите з отих своїх смердючих нір, бо такий обов'язок у нас, комуністів! Ми зціпимо зуби й чекатимем, але історію обкаляти не дозволимо! Тьху ти! Коли б хто сказав мені раніше, ніби є люди, що тікають від правди й добра, мов зайці від собаки, я б не повірив, сказав би: «брешете».

Йому теж доводилося скрутно, і драма його полягала в тому, що він уперше зіткнувся так близько із складними відносинами в суспільстві, з невіглаством і тисячолітнім консерватизмом, з багатолікістю людської душі. Коли б мені дозволено перефразувати вислів Достоєвського, я сказав би, що в ньому, як на живому полі битви, стикались армії всіх тогочасних протиріч.

Одного дня його деренчлива машина перетнула майдан і спинилась у Нанковому дворі. З веранди виглядали молода господиня та її свекруха — сімдесятип'ятирічна, суха, мов тараня, проте ще досить міцна бабця. В селі її прозвали Впертою верховинкою, бо вона прийшла з Балкану й звичками та вдачею відрізнялася від наших жінок. Чоловік її давно помер, але вдруге вона заміж не вийшла, так і лишилася сама з синами.

Не чекаючи, поки її спитають, Вперта верховинка гукнула Шипарові, що Нанка вдома немає, й сховала руки під запаску. Сусіди вже визирали з-за плотів, а я дивився на Шипара, який нерішуче стояв, думаючи, що йому робити. Біля машини крутився Тошо, майбутній лейтенант, а тоді ще геть сопливе шести-семирічне хлоп'я, якому страшно кортіло бодай пальцем поторкати машину.

Шипар чи від любові до дітей, чи, може, намагаючись продемонструвати жінкам свої мирні наміри, погладив малюка по голівці й посадовив коло водія:

— Хочеш бути шофером, як виростеш?

Малий узявся крутити кермо, а коли водій, між іншим, спитав його про батька, той, на сьомому небі від щастя, забув усі перестороги й бовкнув:

— Онде! Заліз у піч, а мама його хмизом затулила.

Шипар глянув у бік надвірної печі, й ніс його, гострий та горбатий, геть побілів і став схожий на дзьоб. Збивши кашкет на потилицю, Шипар лапнув рукою за кобуру й ступив до печі.

— Ану вилазь! — Піч мовчала, велика й руда, вимашчена глиною, на черені її вміщалося, певно, з десяток паляниць. — Вилазь і поглянь революції в очі! Я прийшов говорити з тобою, а не лаятись!

Він гукнув ще раз і ще, та Нанко й голосу не подавав. Тоді Шипар покликав свого водія, взяв у нього сірники й запалив хмиз. Пересохле листячко весело спалахнуло, й аж тепер Вперта верховинка підійшла ближче, все ще не виймаючи рук з-під запаски, а молода господиня стягла хустку на вічі й зомліла. Шипар стояв боком до печі, й вигляд у нього був такий, наче йому ріжуть палець. А хмиз уже горів, аж тріщав, і двоє дядьків-сусідів не витримали й стрибнули через пліт:

— Згорить, а не вилізе!

— Він же впертий верховинець!

А тут ще почулися верескливі сигнали. Малюк сидів у машині й натискав на кнопку, блаженно всміхаючись. Як на стороннього, то здавалося б, що це вистава, наперед продуманий спектакль, де сигналу відведено роль кульмінаційного моменту. Одна сусідка завищала й утекла в хату. І тільки тоді стара промовила:

— Як була я ще дівкою, прийшли турчини, схопили тата й потягли під горіх вішати. — Вона говорила на диво рівним голосом. — Та-то гукнув мене й каже: «Дістань, Марійко, в скрині чисту сорочку й принеси мені!» Я збігала, він перевдягнувся, турки накинули на нього зашморг, а я стала на порозі й перехрестилась...

Шипар, мов підстрелений, упав навколішки й заходився гасити вогонь руками. Ніхто й не подумав допомогти йому, та він і сам так очманів, що не побачив і кочерги, яка лежала коло припічка. Все затягло густою хмарою диму й попелу, і Шипар на якийсь час зник у ній, а коли, нарешті, виринув, рукави та холоші на ньому тліли, долоні були попечені, а обличчя чорне, як мара. Він обтрусився й сів у

машину, шофер одразу ввімкнув мотор і виїхав з двору задки. І лише тоді Вперта верховинка нахилилася до печі й почала гребтись.

Не минуло й тижня, як Нанко пішов у правління сам, пішов добровільно і без примусу. Діло було серед тижня, та він, одягнувшись по-святковому, урочисто йшов селом. Попросив заяву, підписав її, а коли повертався назад, я не витримав і перепинив його:

— Вітаю! Бач, як убрався, наче на весілля!

— Наче до лікаря,— поправив мене Нанко.— А до лікаря треба в новому й чистому.

І пішов, а за годину я знову побачив його — через тин. Він стояв посеред двору, взявшись у боки, блідий, скуйовджений і дивився просто себе невидючим поглядом. Обійстя, й хата, й усе кругом німувало, мов після похорону. Він раптом уздів мене й заволав:

— Братку-у-у-у!.. Все пропало, все, все!.. Кінець!

— Який там кінець, — озвався я. — Усе тільки тепер починається.

Та він ходив і ходив подвір'ям, узявшись у боки, й не чув мене, й сам собі торочив:

— Усе... Все...

За рік або два по тому Нанко спродався, як міг, і, лишивши свою землю кооперативові, переїхав до Варни. Так він і жив там усім кагалом, наймаючи кімнату на околиці, навіть матір забрав, аби доглядала діток. Я теж мешкав у Варні, й одного разу щось привело мене в той квартал. Вперта верховинка сиділа коло хати на стільчику, я привітався, і вона впізнала мене.

— Ой, синку,— поскаржилася вже в кімнаті,— вузько мені тут. Уже й осліпла зовсім, а хочеться широти. Хай би воно їм запалося, це місто. Ні тобі худоби якоїсь, ні курчати, ні латочки городу, щоб ото пішов та вирвав собі чебрецю чи бодай часничину. Кажу Нанкові, як помру, то хоч тоді хай одвезуть мене додому на цвинтар, але хто там возитиме: все гроші...

Тепер я довідався од Нанка, що стара так і померла, сидячи на тому стільчику біля чужої хати. Впала обличчям на землю й заклала.

Вже кілька днів я лише й думаю про жінку, яку бачу в обід і щовечора за крайнім столиком ресторану. Найпростіше було б просто підійти, та боюсь помилитися. Коли вона й справді з Тули,—то одне, якщо ж ні, доведеться пекти раків, — я таких пригод ніколи не любив.

Важко припустити, що за цей час вона стала журналісткою, проте в житті, як на довгій ниві, трапляється всяке. Ми познайомилися років сім або вісім тому в поїзді Київ — Мінськ. Нас у купе було четверо, й ми складали невеличкий інтернаціонал: болгарин, єврей, угорка й українка. Поїзд щойно рушив, ми потроху знайомилися одне з одним.

Постукавши, в двері заглянула кирпатенька провідниця:

— Чай питимете?

Коли вона принесла склянки, нам довелось трохи перегуртуватись навколо столика. Українка відкусила цукру й сьорбнула.

— А ви? — спитав у мене чоловік. Я вже кинув цукор у чай і хотів пояснити, мовляв, нехай охолоне, та руками я попрацював останнім часом аж занадто й тепер вирішив сказати по-людському. Сяк-так стуливши «російське» речення, я відповів, і мій супутник одразу

спитав, хто я за національністю.— А, болгарин! Дуже приємно. Я — єврей, інженер, прізвище Стомахін. Сподіваюсь, наші товаришки теж відрекомендуються? Дівчата, даруйте таку нескромність.

Дівчата — одній було років сорок, а другій — сорок п'ять — відрекомендувались. Українка їхала складати якісь іспити з креслення, вона весь час нервово гортала книжку, щось занотувувала й мовчала. Молодша ж, угорка, навпаки, охоче балакала й справляла враження спокійної й вихованої жінки. Одружилася з росіянином після війни; його частина стояла в Капошварі. Позналились, покохали одне одного, й він забрав її з собою. Це сталося через кілька місяців після війни, офіційно оформити шлюб тоді було важко, ба навіть неможливо, й солдат перевіз її потайки. Їхали й у кузовах автомашин, і залізницею, й возом, десь навіть підсіли на військовий «кукурузник». Тепер уже мають двох синів, старший на «відмінно» закінчив консерваторію по класу фортепіано — вдався в батька. Менший захворів: кілька днів тому чоловік написав. Писав обережно, та вона добре знає, що то таке «трохи занедужав».

— Вам, матерям, завжди ввижається найгірше,— сказав інженер Стомахін.— Моя дружина така сама.

— Сашко дуже тендітний, швидко застуджується,— мов сама до себе проказала жінка.

Якусь мить у купе панувала тиша, тоді я спитав:

— А вас, бува, не Ірмою звати?

— Так...

— А в Капошварі у вас був сусіда на ймення Ференц Бела?

— О господи, був! — майже вигукнула жінка, не спускаючи з мене погляду.— Як ви все це знаєте?

Її хвилювання передалось і решті пасажирів, і всі дивилися на мене з тривожною цікавістю, сподіваючись почути давню пригоду, яка хтосьна й коли сталася в мене з цією жінкою. Невеличка пригода й справді була, я навіть збирався колись написати сяку-таку новелу, тоді тема здалась мені банальною, і я передумав. Довгий час вона так і лишалася законсервована в моїй пам'яті, й щоразу, шукаючи тем військової доби, я лишав її без уваги, як і безліч інших дрібних епізодів. Але тепер, сидючи в купе поїзда Київ—Мінськ, я раптом згадав один тривожний і гарний вечір, і згадав до найменших дрібниць, які людська пам'ять зберігає часом дуже довго, щоб несподівано воскресити їх і ще раз вдихнути в них життя.

В купе плинула тиха мелодія «Дощових крапель». Точнісінько як і того вечора... Тоді я прийшов додому відразу по заході сонця, й мене дуже здивувало, що господарі такі схвильовані. Виявилось, годину тому тут побувала радянська патрульна варта й знайшла в моїй шухляді пістолет.

То був здоровенний «стар», важкий, мов гиря. Тягати таке добро на собі цілий день, як вимагав наказ, мені здавалося справжнім рабством. Інколи я лишав його вдома, а носив порожню кобуру, й мої квартирні господарі про це знали. Радянський патруль забрав пістолет і разом з ним прихопив сина господаря Ференца, подумавши, чи не має він зв'язків із націоналістичними групами, що з'явилися в Угорщині то там, то там.

Я подався в радянську комендатуру, підполковник трохи глузливо всміхнувся, мовляв, надалі будь обачніший, і віддав мені зброю. Хвилин за п'ять ми з Ференцом були вдома.

Я вже був ліг, коли він увійшов до моєї кімнати й змусив одягтися майже силоміць. Сьогодні в них невелике свято, й мене теж запрошено. Мої господарі довгі роки жили в Словенії й чудово знали сербську мову.

Я вийшов у вітальню, причепивши до пояса й кляту «залізяку». Крім своїх, там уже був худючий літній чоловік, зовсім лисий, чорнява дівчина з ясно-зеленими очима і ще якийсь хлопець. Мене відразу повідомили, що це й є винуватець сьогоднішнього свята.

Кілька днів тому хлопцеві пощастило дезертирувати з угорської армії, що стояла фронтом саме навпроти нас, і він після численних пригод повернувся додому. Ми піднесли келихи за його здоров'я, і лисий сів до рояля. Це був сторонній чоловік, найнятий грати, та й зібралася вечірка в моїх господарів теж тільки через те, що вони мали рояль.

Минала година. Я дуже добре пам'ятаю, бо то була комендантська година. Щойно пролунали перші акорди «Дошових крапель», як у двері загупало. Ференц пішов одинити, в коридорі почулося грюкання чобіт, і на порозі став радянський воїн із автоматом поперед себе. То був татарин, присадкуватий і смаглявий, і вузькі очі його дивилися гостро й непримиренно. За ним увійшов молоденький сержант, довготелесий росіянин. Солдат, кивнувши на годинника, спитав:

—Хто сюди ввійшов кілька хвилин тому?

Виявилось, що це піаніст порушив суворе військове розпорядження, хоч і всього на кілька хвилин. Він устав, запобігливо вклонився й аж руку до серця притис. Вилицюватий солдат сказав, що заарештовує його, й велів збиратись. Коли я пояснив, з якої нагоди ми тут зібралися, в кімнаті запала ніякова тиша. Всі стояли, не знаючи, що робити, й занепокоєні позирали один на одного. Тоді білявий сержант сказав піаністові:

— Це ви щойно грали Шопена? Грайте, будь ласка, й далі.

Він попросив дозволу сісти, заявивши, що відразу піде, тільки дослухає Шопена.

Та тепер уже ми не хотіли пускати його. Сержант був наче приголомшений, і ми всі мимохіть дивилися на нього. Коли Ірма казала, що її Сашко дуже тендітний і швидко застуджується, я пригадав і сержанта, й те, як він сидів, і навіть вираз обличчя його. Сидів нерухомо, одну руку поклавши на автомат, другою спершись об стіл, і тонкі пальці його тендітної долоні раз по раз нервово здригалися. Він був худий, якийсь ніби тепличний, і я, дивлячись і на його руки, й на тонке натхненне обличчя, вирішив, що ця людина займається мистецтвом. І не помилився. Коли ми стали друзями, він сам розповів мені, що навчавсь у консерваторії по класу фортепіано.

Старий музика виконав ще багато пісень і п'єс різних композиторів, та лейтмотивом його програми таки лишився Шопен. Ми засиділися. Вже давно минула й північ, коли сержант одпустив свого бійця й сам провів молодого дезертира з дівчиною додому: виявилось, що це брат і сестра.

Потому ми часто зустрічались із сержантом, і він не проминав нагоди згадати дівчину з чорним волоссям і ясно-зеленими очима. Він не сподівався зустріти її серед страхіть війни, як не сподівався почути Шопенову музику під акомпанемент посвисту куль. Він любив її, як люблять красу,— тихо, ніжно й самовіддано, та я не йняв йому

віри, коли він нахвалявся викрасти дівчину й забрати до себе додому, хай навіть ціною власного життя.

Коли б я написав тоді новелу про цих закоханих, вони б розлучилися, щоб ніколи більше не зустрітись. Через два місяці мене відрядили до австрійського міста Вінернойштадта. Ми з сержантом попрощалися жартома, та життя вирішило по-своєму. Тоді, в купе нічного поїзда Ірма нагадала мені його ймення — Сергій Якович Перцов. Запросила й до Тули в гості. Я подумав, що навряд чи трапиться коли така нагода. Принаймні досі не трапилася.

До Мінська ми прибули по четвертій годині ранку. Стомахін з Ірмою встали провести мене. Українка спала так міцно, як сплять приречені до страти. Наступного дня вона мала складати іспит, і їй, певно, снилися страшні професори.

Люди охочіше винагороджують паскудство, ніж добрі вчинки, бо вдячність — то тягар, а помста — втіха.

Тацит.

Усі шпиги пана околійського, висолопивши язик, верталися ні з чим, бо дядько Мартин уже встиг стати народним месником і доброчинцем, устиг за якихось кілька місяців, хоча за такий короткий час ще жодній солістці естради, жодній кінозірці й навіть футболістові не щастило зажити такої слави. Він був переконаний, що люди не можуть і дихнути без месників, доброчинців, лікувальників, трубадурів ба й брехунів, і коли їх немає, вони повинні їх собі вигадати, щоб було кого жаліти, чинити йому всілякі благодіяння й звеличувати в читанках і народних піснях. Тим-то першим клопотом дядька Мартина було роздати оті півтори тисячі левів, одержаних від багатія Маврика.

Заходячи до села, в якому він останнім часом переховувався, дядько Мартин побачив іншого дядька, селянина, що гнав поїти воликів. Худоба була така рудобока й сухоребра, мов оце тільки з концентраційних таборів. Один віл послизнувся на мерзлій стежці, впав навколішки й ніяк не міг підвестись. Господар узяв його за хвіст і, лаючи та вмовляючи, почав піднімати, але всі його старання були марні: волик лежав і не міг звестися на ноги.

— Цей товариш паші не діждеться, — сказав дядько Мартин, спинившись. — Пусти його краще на ковбасу!

— Я б то пустив, — озвався чоловік, — але ж ковбасою не орати-меш і не посієш. Хоч на руках носитиму, хоч рурку вставляю та надму — а таки виходжу. Бо як здохне, то й мені туди дорога. Краще йди підсоби, може, вдвох піднімемо.

Вони гуртом підважили охлялу тварину, й коли віл подибав уже сам, дядько Мартин сказав дядькові:

— Приходь в обід до корчми, вип'ємо по чарці й поговоримо. Є там одне діло...

Селянин, ні слова не сказавши, пішов, але в обідню пору з'явивсь у корчмі й сів осторонь. Народу вже було повно, та дядько Мартин помітив того й гукнув. Дядька Мартина тут усі знали, хоч не мали й уявлення, хто він і що, й мимовільно приглядалися до нього. Чим може займатись такий парубок, коли він і не вчитель, і не фінагент? Во-

ни вже й розпитували його, та дядько Мартин відповів, що ходить по селах і шукає собі роботи. Він то зникав, то знову з'являвся в їхньому селі, ходив із хлопцями на вечорниці та храми, залицявся до дівчат, а в гурті дорослих поводивсь чемно й стримано.

Марчо Кусаний — так звали власника захарчованих волів — при-мостився скраєчку, бо вперше сідав до столу з чоловіком вищим од себе, насунув шапку на лоба й притих. Дядько Мартин налив, і коли випили, йому здалося, що саме час учинити своє перше благодіяння. Він дістав п'ятсот левів і поклав коло Марчо. Всі, хто був у шинку, вступилися в грубу пачку банкнотів, бо досі ніхто з них не бачив стільки грошей одразу. Запала тиша.

— Оце тобі на пару волів! — озвався дядько Мартин, так великодушно махнувши рукою, як, певно, не спромігся б зробити й сам Ротшільд.

Народ у корчмі покам'янів, немовби якась темна сила заповонила приміщення й стиснула людей з усіх боків. Марчо Кусаний гикнув, ніби його хто з-за рогу вдарив лантухом, і з-під шапки в нього покотилися краплини поту.

— Бери, — сказав дядько Мартин і присунув пачку ближче.

Та Кусаний аж сіпнувся й забелькотів:

— Еге, ще за руку той... укусиш!

Дядько Мартин почав умовляти його, та бідак лише кліпав осклілими очима, і в його уяві виростала величезна купа грошей в іншому місці...

Торік Марчо поїхав до млина змолоти лантух пшениці. Черга була довга, дядьки поховалися в холодку під вербами й теревенили, як завжди в таких випадках. Незабаром з'явивсь і Жеко Желязков, найбільший боніван серед заможних землевласників. У селах його прозвали Жеко Бован. Він і собі сів до гурту, його ж вівчарка, куплена десь аж у Бухаресті, встиглася йому в ногах. Гомоніли вони, гомоніли, тоді Жеко гукнув наймита й звелів принести ковдру й торбину. Той приніс, а Жеко Бован розстелив ковдру на траві, витрусив із торби цілу купу грошей і сказав:

— Поїду в село, маю там дещо зробити. Гроші лежатимуть під наглядом собаки. Хто зможе взяти — хай візьме, нічого не скажу.

Й сів на коня, тільки курява за ним знялася.

Бован був чоловіком «семи розумів», а настроїй його, як казали дядьки по селах, значною мірою залежав від того, з якої ноги він уранці вставав. У найнестерпнішу спеку, коли земля репалась, він раптом з'являвся в полі чи в селі, вдягнений мов той денді, в жовтій краватці з золотою шпилькою, в жовтих рукавичках, у фетровому капелюсі й чоботях, що сяяли лаком. Це означало добрий настроїй, і тоді він бував щедрий і ввічливий, мов дипломат. Зустрівши найзадрипанішого дядька, перший вітався, піднімаючи жовту рукавичку. В такі хвилини його можна було легко розчулити, а часом Жеко і сам, без нагадування, діставав десятку й дарував першому-ліпшому. Допомогав біднякові й тим, і тим; щось купуючи, міг накинути зайвий лев — живий тобі Ісус, та й годі. В такі дні люди знали, що він устав на праву ногу, й чекали від Бована й жартів, і веселого дотепу, і взагалі всілякої доброзичливості.

Та коли Жеко, прокинувшись уранці, ступав спершу на ліву, спо-

діватись можна було всього: навряд чи хто б і впізнав у ньому того колишнього доброзичливця. Це вже, здавалося, геть інша людина — дріб'язкова, скупа й липуча, так і чекай якоїсь капості.

Одного з таких днів Жеко Бован наказав своєму наймитові Кіру Влаху лізти за десять левів у колодязь по капелюх, якого він «ви-падково» впустив, перехилившись через цямрину. Влах, нічого там, звичайно, не знайшовши, гукнув, щоб тягли назад, але Бован звелів прив'язати віжки до корби й одійти. Так бідолаха й провисів у колодязі цілих три години, сягаючи ногами крижаної води, синій од переляку й холоду. Нарешті господар зглянувся, Влаха витягли, розтерли, розігріли, Бован поклав його в своїй кімнаті, перевдягнувши в усе нове, на третій же день упхнув туди й одну свою наложницю й замкнув двері. Кіро був самотник, ні болгарин, ні волох, жив у хліві й охочіше розмовляв із худобою, ніж з людьми, до того ж у свої тридцять п'ять років не знав жінок.

Бован наказав челядникам дбати про в'язнів, тричі на день смачно годувати їх і, коли треба, виводити надвір. Так вони й просиділи під замком шість днів і шість ночей, а сьомого Бован відпустив їх на покаєння. Потім люди розповідали, ніби місяців через кілька Кіро Влах сам питав Бована:

— Хазяїне, коли ти ще випустиш бриля в криницю?

Отож тепер дядьки й поприсідали кругом копиці грошей, лаштуючись хапати, хто як зможе. Від такої спокуси обличчя в них почервоніли, люди стали схожі на хижих звірів, а тим часом справжній хижак сидів над скарбом, наче вилитий з бронзи, байдужий до людських пристрастей і спокус.

Так почалася найоригінальніша в світі гра. За півгодини ніхто не зумів доп'ясти жодного банкнота, хоч сотки лежали купою. Вовцюра лише звівся й застиг, чутливий і пружкий: варто було комусь бодай пальцем кивнути, як вухо його враз поверталось в той бік, а кінчик хвоста застерезливо здригався. Мені ще ніколи не доводилося грати в рулетку, та я певен, що в жодному казино, навіть у Монте-Карло, за гральними столами не знано такої напруги й такого жахливого круп'є.

Котромусь дядькові нарешті пощастило торкнути папірець, але вовк тут-таки вхопив його за руку й вирвав клопоть шкіри. Інший, скориставшись із сутички, просунув руку між ногами в нещасного, та сіроманець блискавично стрибнув і мало не відкусив тому носа. І що небезпечніша ставала гра, то дужче кипіла кров у жилах учасників і лютішим ставав пес. Шерсть на хребті йому здбилась, а в очах засвітилися зелені вогники звіра. Чиясь рука врешті простяглась й розкидала гроші, вовчисько загарчав, згріб їх лапою докупки; дядьки, побачивши таке диво, перелякались і залишили дальші спроби поживитися чужими грішми.

Тоді Марчо дістав з-під поли тонкий залізний шворінь із виготреним кінцем, поволі посунув його до грошей і наштрикнув кілька папірців. Його винахідливість вразила дядьків, очі їхні спалахнули заздрістю; собака ж дивився в інший бік. Та коли барвисті прямокутники виповзли на край ковдри й Марчо хотів зняти їх із шворня, вовк несподівано крутнувся, схопив його за руку і скліщив зуби.

Дядьки стояли й дивились, не спроможні ворухнутися; не зрушили з місця навіть тоді, коли рука в Марчо почервоніла від крові. Вони б могли допомогти бідоласі, та не знали, з якої ноги встав сьо-

годні Бован. Якщо з лівої — нікого б не здивувало, коли б він почав вимагати смерті за собачу смерть.

Желязков з'явився вчасно, бо вже давно сидів у кущах і стежив за жорстокою грою здалеку. Він одвіз потерпілого до себе в чифлік і сам перев'язав йому покусану руку...

Коли тепер дядько Мартин підсунув гроші до нього, Марчо Кусаний в уяві пережив ту пригоду вдруге й сіпнув руку, мов од вогню. Дядько Мартин устав і пішов геть, а селяни з'юрмилися над грішми, лічили їх, перекидали з рук у руки й терлись об них бородами — «на врожай». «Бери, бери, — гукали вони в захваті, — хлопець тобі їх від серця дає». Кусаний упхнув гроші під сукняний пояс, тоді видобув одного папірця й замовив усім вина.

— Я тому хлопцеві курбан улаштовуватиму щороку в цей день! — промовив Марчо Кусаний, випив чарку й од розчулення заплакав.

За тиждень чи два після цього дядько Мартин відвідав свого приятеля Драгана Косева в селі Арнаутлар. У Драгана саме зібралося багато сусідів, болгар і турків. Вони чіпали попід муром засіки й жваво обговорювали якусь там судову справу. Старий турчин дід Шакір мав наступного дня внести до суду сто левів, інакше все піде шкереберть, бо той, із ким він позивався, казали, людина заможна й добре платить своїм адвокатам.

Дядько Мартин одразу збагнув, що про це зараз гомонить усе село, й поцікавився, котрий тут дід Шакір. Он отой, показали йому на старого, який сидів, схрестивши ноги по-турецькому, й дивився в землю невидючими очима; поряд стояв його син. Дядько Мартин дістав гроші й поклав коло діда.

Турчин одразу збагнув, що то не жарт, став навколішки й мовчки вклонився дядькові Мартину. Дідів син збігав додому й приніс кинджал. Це був старий булат, кований не знати якими пращурами турка, та лезо й посріблене руків'я й досі блищали, мов нові. Хлопець простяг кинджал дядькові Мартину, віддано дивлячись йому в очі:

— Я твій друг. Коли б не прийшов до мене й чого б не забавив — усе матимеш!

Дядько Мартин роздивився дарунок, поклав у кишеню й теж схилив голову перед дідом. Він чудово розмовляв по-турецькому і, знаючи звичаї турків, був цілком певен, що молодий турчин лишиться йому вірним на все життя.

Дядько Мартин дав гроші ще якійсь удові, щоб полагодила хату, чоловікові на новий віз, а за третього сплатив податки. Давав правицею, й ліва рука відала, що чинить права, бо й пророк утішав щедрих, мовляв, дароване повернеться стократ, і втішав із знанням справи, бо на цім світі ніщо не робиться задурно.

Й дароване повернулося дядькові Мартину навіть швидше, ніж він передбачав.

У ті часи радіо не було, зате був поголос, який ширився надзвичайно швидко, і про добрі діяння дядька Мартина незабаром уже знав люд усього краю. Як і належало сподіватися, люди багаторазово помножили його славу, приписавши героєві такі подвиги, яким міг би позаздрити будь-який угодник із церковних святців.

Саме в цей час поліція оголосила його злочинцем, і тут громадська думка геть розбіглася з думкою властей імущих, що, втім, трапляється досить часто. Солодка мить помсти настала, й околіський начальник роздавав премії та невеличкі посади вельми щедро. Одним з його таємних агентів був староста села, де перебував останнім часом дядько Мартин. Староста знав напевне, що то не ватажок якоїсь організації, а розбійник-одинак, і вирішив схопити його в перший день великодня, знаючи, що в таке свято й найобережніший бандит не сподіватиметься пастки й узяти його можна буде голіруч. На те й вийшло.

В селі був храм, а після обіду, коли майдан аж стогнав од свого та зайшого люду, він узяв двох стражників і витяг дядька Мартина з хати ще тепленького. Стражники вели бранця, навіть не знявши карабінів, а староста йшов позаду, застромивши руку в пояс, де в нього був револьвер. Дядько Мартин міг би позабирати в них зброю, й усе б стало навпаки, та слава народного благодійника не дозволяла йому відповідати насильством на насильство.

«Я не матиму зручнішої нагоди, — думав він, — перевірити, як ставляться до мене люди. Коли з десяти сіл бодай один чоловік не прийде на допомогу, надалі муситиму покладатися лише на власні сили, а це небезпечно та ще й безглуздо. Будь-яку справу, добру чи лиху, треба робити з допомогою народу й ім'ям народу. Тож хай заарештовують, хай скручують мені руки й навіть оддають у зуби поліції. Мій давній друг околіський матиме повне право святкувати перемогу, коли я сам один так необачно повстав супроти нього й державних законів».

Спершу кілька храмувальників помітили арештованого й побігли за ним, незабаром до гурту приєдналися й інші; зібрався цілий натовп. У всіх на вустах було ймення дядька Мартина, він же йшов мовчки, похнюплений, схожий на засмученого праведника. Йому перепинили шлях, народ почав обурено протестувати й так затиснув державних мужів, що ті не знали, на яку й ступити.

— Р-розійдись! — гаркнув переляканий староста. — Мені велено схопити його!

Стражники сахнулися назад. Якийсь чоловік протиснувся крізь натовп і подав дядькові Мартину його рушницю. Та він не спрямував її на своїх напасників, а демонстративно повісив на плече цівкою донизу.

— Бери тепер сам жени їх у холодну! — захоплено кричав народ, а дехто кинувся роззброювати сільських поліцаїв. Дядько Мартин їм цього робити не дозволив, мовляв, і ті двоє, і староста разом з ними — люди недолугі й виконують чужий наказ.

Така великодушність викликала в натовпі ще більший захват, і дядько Мартин, користаючись із доброї нагоди, постаравсь утвердити в людських серцях таке ставлення до нього. Тепер, думав він, зовсім не зашкодило б маленьке видовище, — просто так, аби розважити друзів і ворогів, а разом з тим натякнути людям, що його великодушність, хай навіть отака безмежна, врешті теж може ввірватися, і тоді хай начуваються недруги.

Пославши двох підлітків шугонати голубів із дзвіниці, дядько Мартин повів людей до гойдалок. Він сів і попросив власника розгойдати його якнайдужче. В цей час голубина зграя піднялася з дзвіниці й полетіла в бік натовпу, дядько ж Мартин клацнув затво-

ром і приготувався. Двійко голубів відбилосся від решти й піднялось високо вгору, і коли дядька Мартина теж підкинуло, він прицілився й натиснув гачок. Один з голубів наче спіткнувся й каменем упав на землю.

Загальний захват вилився в громоподібному крику десятитисячного натовпу храмувальників. Тієї ж самої миті над майданом злетіла сорока, люди закричали ще дужче й почали вимахувати руками, птах злякався й повернув назад, але дядько Мартин збив і сороку, майже не цілячись.

То було чистою випадковістю, та, як сказано, фортуна завжди на боці сміливих, а слава прилучається до слави, так само, як і гроші до грошей. Обидва птахи пішли по руках, мов неспростовний доказ феноменального стрілецького хисту дядька Мартина. Народ усієї Добруджі тепер остаточно визнав його неперевершеним благодійником і стрільцем, а відомо, що несхибні стрільці споконвіку не тільки викликали повагу людей, а й змушували ворогів триматися від них на певній відстані.

Отож агенти, які ходили по слідах дядька Мартина, щоразу приносили вітру в шапці й доповідали панові околійському, що впіймати розбійника зараз неможливо.

Невіддячений друг стає ворогом.

Народна приказка.

7 Незабаром до дядька Мартина почали приходити однодумці й послідовники. Вони приїжджали з усіх кінців країни, і це свідчило, що слава про нього сягнула далеко за межі Добруджі. Його колишні послідовники були теж хлопці хоч куди: вміли відмикати тюремні двері звичайнісіньким олівцем, відзначались неабиякою майстерністю і в багатьох інших галузях, хоча так до кінця й не змогли позбутися певного снобізму та нахилу до хизування. Наприклад, один поставив собі золоті коронки на всі зуби, щоб люди мали його за багатія, другий носив майорську форму з погонами. Дрібнобуржуазне схиляння перед речами, що, як знаємо з історії, часом призводить до морального падіння не тільки окремих осіб, а й цілі суспільства, згубило їх.

Теперішні послідовники дядька Мартина теж були хлопці чудові й теж уміли відмикати й двері в'язниць, і сейфи, навіть не олівцем, як тодішні, а просто дмухнувши в замковий отвір. Єдине, чим вони відрізнялись од тих, попередніх,— це брак міщанських забобонів. До свого зовнішнього вигляду вони ставилися з артистичною небалістю й нагадували хіппі, можливо, перших у світі хіппі.

Спочатку прибув Янко Марев, русявий хлопчина років тридцяти. Відрекомендувавшись, він потупився, і дядька Мартина вразили його руки, тендітні, з довгими пальцями — такі, певно, мав Паганіні чи котрийсь інший скрипаль із світовою славою.

Другим з'явивсь Аптараман, так само тридцятирічний, але циган. У нього були вогкі сумні очі й вигляд літературного героя передшіллерівської доби. Дядькові Мартинові здалося, що цей могутній і кремезний Жан Вальжан, судячи із страдницького виразу його очей, певно, і досі носить на душі тягар украденого хліба.

Третім прибився Параш, людина виняткових здібностей, хоча й

найземніший з усіх трьох. Параш мав і сам послідовників, та природжена скромність змусила його покинути їх і йти в науку до дядька Мартина, хоч був старший за нього на добрих дванадцять літ.

Дядько Мартин полюбив своїх майбутніх учнів з першого погляду, збагнувши, що це хлопці мужні. Та разом з тим вони посіяли в його душі й зерна якоїсь тривоги. «Чого ці люди прийшли сюди і що я з ними робитиму?»,— питав він себе й не знаходив відповіді.

Забезпечивши їх житлом і харчами, він цілий тиждень не з'являвся їм на очі. То був термін, протягом якого ці троє мали зважити, чи готові вони лишитися з ним, попри все на світі, та й він теж мусив остаточно вирішити, чи прийме їх до себе.

Як нам уже добре відомо, дядько Мартин був рішучої вдачі, проте тоді він піддався отій слабості, яку прийдешні покоління колись назвуть інтелігентською нерішучістю й цілком справедливо за-таврують як шкідливе для суспільства явище. Та він і сам боявся тієї недуги, боявся навіть думки, чи не став, бува, справжнім інтелігентом, бо вже давно пересвідчився, що інтелігентність — найбільше лихо для справжнього чоловіка.

І все-таки він не міг позбутися думки, ніби прощається з чимось вельми дорогим, чого вже більше ніколи не зазнає. Це були роки, коли він мандрував по світі з карабіном через плече, неповторні часи зухвалої відваги, коли його життя повисало на волосинці, й оцей світ, страшний, організований і дужий світ, не міг урвати тієї нікчемної волосинки через свою глупоту чи збіг комічних обставин. Це були хвилини величної й неповторної гри, що звалась «Я й суспільство» і становила — та й досі становить — одну з класичних тем роздумів філософів і мудреців усіх епох.

Аж у кінці тижня сформувався його новий світогляд, він з натхненням пророка вигукнув: «Геть індивідуалізм!» і пішов навідати хлоп'яток, які зустріли й вислухали його з беззастережною відданістю й любов'ю. Мавши чеховський смак, дядько Мартин сказав їм, що в людини все повинно бути прекрасне: і душа, і одяг. То наслідок поганого виховання, говорив він, коли люди з чистою й прозорою душею, як у вас, натягають на себе подібне дрантя. Ось вам гроші, йдіть і вдягніться, як належить моїм учням.

Цей його перший урок учні сприйняли з великою вдячністю. Оглядівшись, вони пересвідчилися, що лахміття й справді не відповідає піднесеності їхніх душ. Минув день-другий, хлоп'ята вдяглися за останнім словом домоганої моди, і дядько Мартин, натхнений елегантним виглядом своїх послідовників, уперше продемонстрував їм свій ораторський хист.

Друзі, сказав він, ви люди розумні, й мені здається, що нема потреби читати вам довгі нотації, бо ви й так зрозумієте, чого я хочу. Ми з вами палко прагнемо свободи, й жоден філософ, хай і наймудріший, не зможе нам краще пояснити, в чому полягає велич її, ми це знаємо самі й незабаром доведемо на практиці, як шануємо свободу і всіма засобами боремося за неї.

Зовсім інша справа — чи можна домогтися свободи самотужки? Ні! Індивідуалізм одійшов у минуле як урок для прийдешніх поколінь, хоч кожне нове покоління завжди відмовляється вчитись в історії належним чином. Тим-то ми й повинні боротися за свою особисту свободу гуртом, як це робили всі видатні особи.

Але ж вона — не перестигле яблуко й сама в рот не впаде, її треба виборювати, мобілізувавши всю свою волю й наполегливість. Ми з вами маємо й те, й те, бракує нам одного тільки — грошей або, як називатимуть їх прийдешні покоління, грошових паперових знаків. Це сказав Наполеон, і його сучасники вважали, ніби сказав тим щось нове. Але ще стародавні люди думали так само, один філософ навіть задовго до Наполеона твердив, що найцінніша якість грошових паперових знаків полягає в їхній великій кількості. Саме такої кількості нам бракує, щоб стати по-справжньому вільними громадянами суспільства.

Мушу застерегти, гроші не є нашою метою, лише засобом, і прошу добре пам'ятати це. Людина, яка шанує себе, ніколи не буде рабою грошей, а скорше зневажатиме їх. Отже, зневажаючи, ми здобуватимемо їх із певним зусиллям, але без насильства. Затямте собі навік: жодного злому! Ви спитаєте, який це дурень оддаватиме гроші доброхоті? Будьте певні — віддаватиме. Гроші лежать у живих людей, а живі люди й лякливі, й піддатливі, й за певних умов охоче відбуваються грішми. Авжеж, людство таки лякливе, й з нього можна брати все, що завгодно, навіть не забруднивши рук.

Цей трактат про волю та грошові знаки, викладений у кількох претензійних листах до друзів і послідовників, лишився в аналах Добруджі. Два таких листи я одержав од Кіра Чорного, колишнього поліцейа з багаторічним стажем. Кіро знайшов їх під час трусів, але слідчим органам не передав, бо не бачив у них нічого антидержавного. Чорний був одним з найзапекліших переслідувачів дядька Мартина й очолював цілу каральну групу. Він мав реальну можливість і впіймати його, й пристрелити зовсім безкарно, та жодного разу не скористався з такої нагоди, тому що «був у захваті від таких-ото хлопців, дарма що вони порушники закону».

Кіро Чорний на гроші, взяті в багатіїв без насильства, дивився так само зневажливо, як і дядько Мартин, бо й до своєї кишені дешицю поклав. Але про це трохи пізніше.

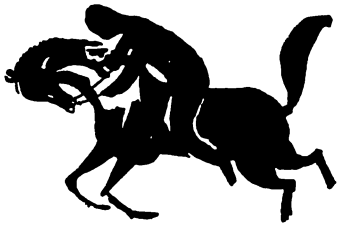
Коротше кажучи, дядькові Мартину треба було продемонструвати своїм учням, як умоглядна теорія втілюється в життя. Й нагода трапилася дуже швидко.

Двоє молодих турків вправлялися в їзді; щовечора виводили коней у степ і пускалися наввипередки, за крайніми ж хатами збиралось мало не все село. Хлопців було запрошено на весілля в інше, досить віддалене село Емірово, там мали відбутися верхові змагання. Молоді турки й розповіли дядькові Мартинові, що одружується син Ісмаїла, Ісмаїл же, знаний на всю Добруджу й Деліорман багатій, має дві крамниці, два млини й чималий шмат степу.

Дядько Мартин вирішив скористатися з цього весілля, щоб дати своїм учням практичний урок, бо все мало скінчитися щасливо й весело і, що найголовніше, підтвердило б його теорію раз і назавжди. До того ж не довелося б важити й головою, як це робили деякі наївні мученики людського прогресу.

Ісмаїл оголосив, що «має єдиного сина», це ж означало: весілля буде таке, як і належить людині його становища, — з боротьбою, верховими змаганнями й горою шербету та солодоців.

Ще напередодні дядько Мартин прибув у те село до своїх друзів. Розпитавши в них усе, він удосвіта сховався у великому лісі над дорогою, що нею мав проїхати весільний поїзд. І ось вони побачи-

ли цілу кавалькаду вершників, а за ними десятків п'ять возів із чоловіками та жіноцтвом. Кожна туркеня була в білій хустці та чорній паранджі, турки ж шикували червоними фесками, барвистими чалмами та салтамарками.

У дядька Мартина був карабін, але своїм учням він заборонив брати зброю, і тепер вони сиділи й розгублено кліпали очима, неспроможні й уявити собі, що робитимуть, коли доведеться стати голіруч супроти цілої юрби озброєних турків. Весільний поїзд видавався їм бойовою колоною, яка мала взяти приступом ворожий стан, а не якусь там наречену.

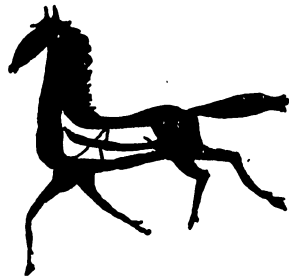
«Коли невдача — потерпатиму тільки я, коли ж пощастить — виграємо всі», — сказав їм дядько Мартин, але ці нікчеми або вперше чули про Левського, або ж не хотіли й знати про його самозречення. Й коли десь опівдні турки, забравши наречену, ще з більшим громом і гамором верталися назад, учні дядька Мартина більше думали не про втілення теорії в життя, а про те, як би його накивати п'ятами.

Дядько ж Мартин, наче поклавши собі за мету геть доконати своїх учнів, повитягав з карабіна всі набої, кинув у траву й вийшов на дорогу вважає голіруч. Вершники їхали попереду чвалом, і коні, вилизані до блиску, летіли легкими птахами, ледь торкаючись копитами дороги. За вершниками гримотіли вози, одні натопані чалмами, інші паранджами; їх тепер було вдвічі більше, ніж раніш, і вони здалеку нагадували павичів та пінгвінів. Павичі раз у раз бабахали з пістолетів, а туркені-пінгвінки пронизливо верещали й затуляли вуха долонями.

Кіннота наближалася й наближалась, а разом з нею й та мить, якої дядько Мартин чекав, затамувавши віддих, мить великого зухвальства, після якої або пан, або пропав. Вийшовши на шлях, він підняв руку, й вершники спинились. Пошалілі від бігу коні налітали одне на одного, кусалися й іржали. Коли підкотили перші вози, з групи вершників вийшов здоровенний турок і, діставши револьвер, попрямував до дядька Мартина:

— Гей, ти, йолопе! Ану геть з дороги!

І скерував йому пістолет у серце. Дядько Мартин усміхнувся й

недбало кивнув рукою, мовляв, одійди й не плутайся під ногами. Здоровань правильно оцінив той зневажливий порух і слухняно відійшов до гурту. Його товариші презирнулися, покліпали очима й ураз вихопили зброю. Дядько Мартин стояв, незворушно дивлячись на турків херувимськими очима, й посміхався. Це тривало стільки, що кожна з тридцяти турецьких куль могла лишити в ньому дірку, та він ще не сказав тих фатальних слів, які мали погасити їхній запал і кинути всіх в обійми жаху: «Вас оточено!»

І він знову сказав собі, як казав щоразу в подібних випадках: «Коли доведеться так безглуздо накласти головою — то чорт їй радий, такій голові, коли ж ні — то вона варта того, щоб її носити й далі!» Його ж вірні послідовники в цей час нишкли за кущами, ледве стримуючи бажання нахивати п'ятами. Варто було вистрілити раз, один-єдиний раз, навіть угору, — і кров закипіла б у жилах цих двохсот до зубів озброєних чоловіків. Та сталося саме так, як і передбачив дядько Мартин. Котрийсь вершник вигукнув: «Нас оточено!» — й усі поопускали зброю.

Фантазія турків, значно багатша за здоровий глузд, узяла гору, ці люди й справді повірили, ніби їх оточено з усіх боків. Тоді з хвоста весільного каравану, де ще нічого не знали про тисячну банду розбишак, підбігла нова група. Тут би дядькові Мартинові й край, та раптом хтось чітко й голосно назвав його на ймення, і це змусило всіх спинитися.

То був той самий молодий турок, чиєму батькові, дідові Шакіру, дядько Мартин дав свого часу грошей. Юнак тоді присягнувся віддячити за добро добром, та цього разу не довелося виконувати клятву, бо всі знали про подвиги дядька Мартина, дехто навіть бачив його на тому храмовому святі, коли він, гойдаючись, двома пострілами збив голуба та сороку.

Турки схиляються перед відважними людьми, і це врятувало дядька Мартина. Запеклі вороги, якими вони були ще хвилину тому, враз перетворилися на поблажливих доброзичливців.

— Ти диви! — гукнув хтось у натовпі, й дядько Мартин відчув на собі сотні захоплених поглядів.

Отямившись, турки збагнули, що цей юнак сам один зупинив весільний поїзд. Тим часом дядько Мартин різко вигукнув:

— Ісмаїле-ефенді!

Люди розступились, і вперед вийшов чолов'яга років шістдесяти в ошатній шовковій гужві та темно-синій киреї, облямованій лисячим хутром. Дядько Мартин так хвацько вклонився, що мало не вдарив турка лобом у черево. Ісмаїл запросто міг би скрутити йому в цей момент в'язи разом із русавою головою, мов індику.

— Моє шануваннячко, Ісмаїле-ефенді!

Турчин глянув на нього так, немовби хотів спопелити його тим поглядом.

— Чи не подаруєш чогось нашій дружині, Ісмаїле-ефенді? — мовив дядько Мартин.

— Де ваша дружина? Я хочу бачити її!

Почувши ці слова, «дружина» дядька Мартина шаснула й зникла в лісі, дядько ж Мартин, уже певен, що в жилах старого турка тече справжня кров османських керджаліїв, відповів так, як і належало:

— Коли побачиш мою дружину, Ісмаїле-ефенді, то вже не бачитимеш білого світу!

Ісмаїл глянув у бік лісу, й він видався йому зовсім незнайомим. А дядько Мартин таки вгадав, що в жилах турка тече бунтівна кров його далеких пращурів-керджаліїв, які грабували армії султанів, та й самі жили, мов маленькі султанчики, вимахуючи ятаганами задля честі й гучної розбійницької слави. Дивлячись на щільну стіну лісу, турок і справді віддався мріям про неповторне минуле, в цю мить він ладен був роздарувати всі свої скарби, хай би тільки повернулися молода сила й молоді роки, — став би так само, як і цей ось юнак, голіруч супроти сотень і змусив би їх танцювати під свою дуду.

— Ану, хлопче, постели щось на дорозі!

Дядько Мартин скинув широченного рушника, що ним був підперезався, й розіслав на траві. Ісмаїл-ефенді ж видобув з-за пояса гаман і почав один по одному кидати дукати на рушник, щоб усі бачили й чули. Десять дукатів. Це було своєрідним закликком не скупитися.

Порятувавши в такий спосіб свою честь і гідність, Ісмаїл-ефенді сів у візок і від'їхав. Тепер коло дядька Мартина спинявся кожен віз, і кожен турок кидав на полотно то золотий дукат, то старовинний годинник з ланцюжком, то табакерку, то ніж, обкутий сріблом чи золотом. У бідняків дядько Мартин нічого не хотів брати, але й ті кидали свої дарунки і швидко їхали далі. Так тривало з годину, поки черга дійшла до жінок.

Шляхетний дядько Мартин не хотів збиткуватися над цими беззахисними пінгвінками, позбавленими змоги дивитися на світ і демонструвати йому свої чари. Дядько Мартин, обдарувавши жінок найчарівнішою з своїх усмішок, галантно звільнив їх від побору. Та туркені вже поскидали прикраси, й намисто, сережки та обручки лягли на рушник срібно-золотою купою. Їхня щедрість якоюсь мірою потьмарила чуття гідності дядька Мартина, та він уже не міг нічого вдіяти, хіба що зберегти про цих невидимих красунь найкращі спогади.

Отже ж, практичний урок «без жодного злому» минув успішно.

І хоч учні не бачили й не чули, як він проходив, та найголовніше вони засвоїли: людина — то насамперед гуманіст, а вже потім — розбійник, учитель, піп чи міністр. Усі троє мали багатий в'язничний досвід, відсидівши роки за якусь там шолудиву візцю, сотню левів або дешевий браслет, а тепер у ногах їм лежали тисячі, величезне багатство, здобуте за такий короткий час, до того ж без дальшого втручання вусатих стражників та слідчих. Але попереду в них лишалося найважче з випробувань: вони мусили навчитися зневажати багатство, на таке ж були здатні хіба мерці. Проте дядько Мартин, вірячи в моральну силу своїх учнів, розділив усю здобич нарівно.

8 Тим часом моїй персоні виповнилося шість. Сувенірів і квітів мені, звичайно, не піднесли, ба навіть забули поздоровити з такою круглою датою. Хоча, здається, я заслужив не тільки привітань, а й звання героя життя. Хай би який скромний я був, та чи міг я не пишатися, що прожив на світі в доброму здоров'ї цілих шість місяців? Захворів усього ж один-єдиний раз, та й то була не моя вина. І ось чому.

Крім вечорниць, коли дівчата й жінки чесали мичку та скубли вовну для шаповалів, мої родичі скликали час від часу й толоки для оббивання качанів. Вивернуть їх під стінку цілу гору й давай терти: вся вулиця збиралася. Бере котрась качан, кладе на цурпалок і починає гатити по ньому серпом чи залізякою. Кукурудза розлітається на всі боки, ляскотить у шибки, дзьобає стелю та стіни й сиплеться додолу, мов град. А я лежу собі в колисці і чхаю, доки й засну, тоді знову починаю чхати й знов засинаю, зерно ж порскає до самої коліски й кліє мене по щоках.

Одного такого вечора терпець мені ввірвався, і я заверещав. Мама спробувала заспокоїти мене, та щойно підійшла, як на мене знову посипалось і просто в рот. Я хотів був одплюватися, проте зернята скотились у горлянку, і я мало не задихнувся. Я, мабуть, почав синіти, бо мама дуже злякалась, вихопила мене з коліски й заходилася зацитькувати. Жінки й собі похапалися, крутили мене і так, і так, та лише бабця збагнула, в чому річ.

Пізніше, коли я захворював, баба кидала кілька жарин у миску з водою, давала мені напиться з чотирьох боків і виливала цю воду на пса. Якщо пес обтрушувався, хвороба мусила пройти. Він обтрушувався щоразу, й щоразу я видужував. Але була в бабці й інша звичка. Пити з миски я ще не вмів, і вона, щоб перевірити, чи нема в мене чогось у горлянці, лізла туди пальцями, не витерши рук бо-дай об хвартушину.

Того разу вона теж вдалася до цього методу, витягла дві зернини, а третьої ні.

— Ой леле, мати божя! — заголосила бабця й ляснула себе по голові.— Ковтнув!..

Мама теж почала плакати, й жінки співчутливо вторували їй. Тільки дід сидів і спокійно згадував, як не раз ковтав і камінчики в квасолянці, й навіть по півцвяха, та, бачте, живий і здоровий.

Він знову заходився коло качанів, жінки й собі посідали, тільки я лежав і безтямно дивився в стелю, наче ковтнув не зерно куку-

рудзи, а шмат свинцю, й мозок мені сушила думка: чи багато треба людині, щоб відкинути ратиці? Здавалося безглуздом так ото, з доброго дива, через якесь нікчемне зернятко померти на порозі життя.

А зерно собі розбухало, й незабаром живіт мені нап'яло, мов бубон. І до чого тільки не вдавалися мої родичі: заливали мене англійською сіллю та кавуновою патокою, змушували навіть смоктати груди найнечупарнішої сільської циганки, мовляв, циганське молоко здорове й цілюще, дехто радив і ховрашину кров, але ховраха в лютому місяці так і не пощастило знайти.

Минуло чотири дні й чотири ночі, й за цей час кукурудзина ще дужче розбухла. Всі баби з нашого села перебували в нас: увійдуть і сидять, доки мама розповіє мене, й з величезною цікавістю роздивляються абстракціоністські плями на пелюшках. Перед очима їм поставали шедеври яких завгодно «істів», і лише кукурудзяного зерняти там не було.

Та нарешті, завдяки моїй безприкладній мужності, зернина з'явилася на білий світ, велика й страхітлива, й це була перша перемога в моєму житті, яку я відзначив у день півторамісячного ювілею.

А мій славний піврічний ювілей випав на початок жнив. Мама з татом прокинулись удосвіта, зібравшись на поле до нашого сусіди Костадина. Свого часу бай Костадин позичив був моєму татові кожуха, коли той ішов на перше любовне побачення, дав і вдруге, коли справа дійшла до вінця.

Цю пригоду в нас усі дуже добре знали. Завдяки бай Костадиновому кожухові мій тато здобув собі такий авторитет серед найвищих кіл сусіднього села Могиларе, що навіть моя мама навіки покохала його. Бай Костадин зробив цю послугу з умовою, що молодята в жнива відроблять за кожух чотири дні. Проте якийсь батьків суперник подер злощасного кожуха на шматки, після чого бай Костадин до тих чотирьох днів додав ще шість.

То була відверта експлуатація людини людиною, й однак же тако не відмагався, бо дав слово, та без кожуха не міг би й одружитись, а відтак мати й нащадка, тобто мене. Часом, обмірковуючи зроблене й не зроблене, він говорив мені, коли я, вже дорослий, відмовився стати лікарем чи офіцером і не схотів навіть дівчину з добрим посагом,— що та пригода з кожушиною була чи не найбільша помилка в його житті.

Перший день жнив запам'ятовався мені вже тим, що я вперше покинув домівку, ознайомився з білим світом і відразу збагнув, чому багато наших письменників отак побожно, зі слізьми на очах спостерігали цю чарівну патріархальну ідилію. Вона аж через вінця хлюпала тим гомоном, і кольорами, й пахощами, без яких і думати годі про національну літературу. Був тут і півнячий хор, і сонний собачий гавкіт, нетерпляче цвірінкання горобців і гусячий гелкіт, було рожеве світання, й сонце, яке незабаром зійшло, здавалося різко схожим на один з отих жовтобоких гарбузів, що висіли на дядьківських тинах поряд із кінськими черепами та битими глечиками. Тихий зефір ніжно пестив золоте колосся, жайвори здіймались у небесну височінь і розчинялися в її синяві, співаючи до запаморочення. Над ланами стояв мелодійний передзвін писаних возиків, у повітрі пливло марево, а найневсипущіші жінці вже плюва-

ли в долоні й бралися до серпів, щоб зросити хліб благословенним потом... Одне слово, весь реквізит, якого я, майбутній співець сільського побуту, так і не зміг охопити до кінця, хоч і тоді вже відзначався спостережливістю.

І ще одне вельми важливе відкриття зробив я того ранку. Доки мати несла мене, здіймаючи босими ногами куряву, я розглянувся й дійшов висновку, що земля безмежна й пласка. Ми йшли, долаючи верству за верстою, а небокрай лишався такий самий: рівний пруг та й годі. Це птоломеївське світосприймання, за яким земля — безмежна й плеската, я сповідував кілька років, й усе мені здавалося безмежним і пласким, навіть сам я. І мене страшенно розчарувало; коли вчитель у прогімназії сказав, що земля куляста, як отой уже згадуваний гарбуз, і висить вона собі на тині всесвіту, а люди лазять по ній, мов мурахи.

Розчарування ще дужче поглибилось, коли я згодом довідався, що земля не висить на плоті всесвіту, ні на чому не тримається й до того ж вельми хистка: обертається навколо сонця, та ще й кружляє сама по собі, як дзига.

На такій землі, подумав я, мабуть, дуже важко жити, й ніхто не застрахований ні від помилок, ні від омани. Одне діло, коли все рівненьке й пласке: станеш, і відразу бачиш усе навколо. Й зовсім інше — мати справу з кулею, де ні напрямків, ні кінців. Рушай з якої завгодно точки, йди і йди, та скільки б не йшов, однаково прийдеш на те саме місце, з якого вирушив.

Дізнавшись про все це, я так і не зміг уторопати, чому стільки мудрих людей згодилось навіть витерпіти тортури інквізиції, аби тільки довести, що земля має форму кулі й обертається навколо сонця. Може, вони хотіли цим сказати, що людина однаково прийде на своє, звідки б не рушила й куди б не простувала?..

Груші на Костадиновому полі не було, і тато взяв з дому тички та мотузок. Зробивши триногу, він почепив колосочку, прикрив зверху рядном, і це було моє перше бунгало. Мама нагодувала мене й пішла до гурту женців, а я віддався розвагам, мов справжній міщанин на пікніку. Лежав у колісці з виглядом дореволюційного буржуа, споглядав безмежний степ, слухав розмови женців і дивувався з їхнього трудового ентузіазму.

Ранковий вітрець пестив мені щоки, п'янки пахощі степового зілля туманили голову, навіть якась пташечка, примостившись угорі над триногою, щебетала й заливалася не гірше від магнітофона «Грюндіг».

Але, як казали стародавні греки, людське щастя оманливе й короточасне. Сонце підбилося вгору, нива настовбурчилась проти нього всіма своїми остюками, в моєму бунгало зробилося парко й задушно, пташка кудись зникла. Натомість із усіх схованок повиповзали плазуни. Звідкілясь узявся зелений звір, цибатий і лупоокий, і сів мені коло самого носа. Вдихнувши на повні груди, я крикнув, але звір — мов і не до нього: мабуть, бачив, що в мене руки й ноги поскручені сповитком. Лише грізно ворухнув щелепами.

Я крикнув на нього вдруге, аж мама підбігла. Зелений звір таки злякався її і стрибнув геть. «Коник», — сказала мама й, почукикавши мене, пішла дожинати. Та невдовзі поряд обізвалася хрипким голосом інша потвора й стала дертись на моє бунгало. Вже значно пізніше я довідався, що то цикада, чорна й лагідна комашина, та тоді її страшний голос кинув мене в холодний піт. Жи-жи-жи! Цей рипучий одноманітний звук був схожий на шкварчання сковороди, мені здавалося, ніби я вже й сам смажуся, та не мав ні духу, ні сил кликати на поміч.

Через два дні ми перейшли на інший лан, під каменоломні. Якийсь плазун, утричі довший за мене, виповз на брилу поряд, скрутився калачиком і застиг. Тільки коли припекло сонце й у моєму бунгало знову забракло повітря, він розімлів і випнувся, мов курортник на «Золотих пісках». За мить над кар'єрами майнула тінь, і величезний птах спробував ухопити плазуна. Плазун засичав і стрілою шаснув до мене в колиску. Птах ударив крилом по бунгало й одразу втік, почувши мій вереск.

Опівдні жінці посідали обідати. Мама влізла до мене під намет, але раптом завищала й вибігла.

— Гадюка! — крикнула вона. — Я наступила на гадюку.

Чоловіки похапали серпи та ломачі, тато сяк-так видобув мене з колиски, а бай Костадин зірвав рядно. Під колискою, скрутившись у калачик, лежав полоз і байдуже дивився на переляканих людей. Очевидно, він не мав наміру завдавати мені жодної шкоди, проте кожну змію належало вбити, й дядьки розчавили йому голову.

Відтоді, якщо груші на ниві не було, мою колиску несли під чужу грушу, оберігаючи мене від гаддя та комашні. Чужа ж груша виявлялась через дві чи й три ниви, тому не було ніякого сенсу плакати від голоду чи нудьги. Мама навідувала мене за сонцем, годувала теж, і я цілими днями був серед степу сам. Зате мав наймодерніше, як на ті часи, бунгало: прохолодне і високе. І отак день у день провисів я найніжніший період свого життя між небом і землею, що, я гадаю, вельми символічно. Я й досі часом повисаю в повітрі, висну й вагаюся, й не можу визначити, де мені краще: на небі чи на землі.

Додому я прибився з першими холодними дощами. Впоравшись у степу, всі раділи, що нарешті можна відпочити й погріти коло пічки душу. Тільки я не радів і був страшенно незадоволений. Хоч як важко в полі, та воно проти домашнього затишку здавалося справжнім курортом. Я перебував там стільки часу в цілковитій самоті, в товаристві плазунів та комах, це так, але що то в порівнянні з можливістю споглядати світ, який завжди вабить і збуджує уяву, і ми сприймаємо його як символ волі. Врешті, будь-яке подорожжівання також є символом свободи.

Не так давно мій давній друг здійснив справжню подорож: Москва — Ленінград — Стокгольм — Лондон — Париж. Підготувався він добре, мав усе потрібне, крім, хіба, модного плаща. Я ж саме купив собі щось подібне й прислужився другові.

Десь через місяць він повернув мою одежину. Увечері, вже

вдома, я розіп'яв плащ на столі й почав його роздивлятися. Я ніяк не міг позбутися якогось дивного відчуття, ніби це я сам щойно повернувся з-за кордону, побувавши в стількох чужих країнах. Так поступово я перевтілювався у власний плащ, і хоча мене вішали в гардеробах, поїздах і передпокоях, я побував у різних столицях, відвідував музеї, готелі й казино, знайомився з багатьма людьми багатьох національностей.

Після цього я навіть купив собі гарну шкіряну валізу, що їй, як правило, беруть у закордонні подорожі. Й відтоді, почувши, хто з моїх друзів або знайомих лаштується в мандри, давав їм свого плаща й валізу. Згодом навчився перевтілюватись не тільки в речі, а й у самих мандрівників. Одного разу дістався Владивостока, іншого ж навіть мису Доброї Надії.

Уявні подорожі припали мені до смаку: й дешевші за справжні, й клопоту майже ніякого. Так ото й тиняюся світами, водночас не полишаючи трудової вахти й економлячи валютні фонди держбанку...

Але в ті часи фантазія моя ще не була так розвинена, хоча я вже вмів ходити. Вмів, незважаючи на свої шість місяців. Цьому феноменові ніхто з наших і вірити не хотів.

Одного вечора бабуся розповіла мене й пішла по чисті пелюшки. Та поки встигла принести, я схопився й пішов. Наші, сидючи за столом, мало не вдавились, побачивши те, а баба навіть хреститися почала. Я ж ходив кімнатою, простягав до них руки й усміхався, хотів сказати їм, що нічого поганого в тім нема, коли людина зіп'ялася на ноги достроково. Мали б вітати мене, як вітають новаторів, котрі зуміли подолати природні та суспільні догми, вони ж сповили мене й скрутили ще міцніше. Мовляв, покривить ноги чи впаде й розіб'є голову. Бачили таких?..

Сварячись між собою, мої родичі частенько вживали всілякі приказки та прислів'я, і мені не раз доводилося чути, скажімо, такі слова: «Боронь мене, господи, від своїх, а від чужих я й сам оборонюсь!» Коли б я вмів говорити, нагадав би їм цю чудову народну мудрість, але я знав тільки «ма» й «та», коли б же раптом і зумів, то навряд чи мені дозволили б заговорити передчасно.

Проте я вперто не хотів складати зброї, хоч би там як. Завівши реву, я горлав до синього поту цілий тиждень. Попокрутились мої родичі й сьак, і так, поки нарешті в усьому звинуватили мене, німого й безпорадного, і, заявивши, що я хворий, вигадали мені безліч усяких болячок. І почалось. Було й зілля, й шептання, й плювання з примовлянням, я ж мовчки, покірливо терпів усе те. Я був певний, що вони знають справжню причину моїх страждань, але не хочуть визнати.

Нарешті дід вирішив удатися до кровопускання. Баба затисла мене, щоб не ворушивсь, а він геть вимережив мені спину бритвою вздовж і впоперек, обклав щойно настриженою вовною, яка звалася «сіркою», й був дуже радий, бо сам знайшов причину хвороби, якої ніхто не міг знайти. В людини геть усе в крові, казав дід, і гарне, й лихе, тобто диявольське. Коли верещить — так і знай, що чортовиння в жилах скаламутилося й треба його виточити з жил.

Я й справді вгамувався. Куняв у колисці й більше не протестував, що не дозволяють завчасно стати на ноги. Не мав ні сили, ні

голосу кричати, та й добре пам'ятав, як мене хрестили бритвою по спині. Лишалось тільки чекати, коли в селі зіпнуться на ноги мої ровесники. Їх було всього двійко, і навіть якщо б вони виявилися рахітиками чи важкозадіми лежнями, я мусив терпляче лежати, як і вони, щоб не зажити слави ненормального.

Згодом, вже ставши метушливим хлоп'ям, я не раз пригадував ті далекі дні, мацав спину й думав, що все-таки дід мій був не темним знахарем, а чоловіком розумним. Часто ж доводилося бачити, як пускають кров тим, хто порушує загальноприйняті канони, щоб виточити з їхніх жил усю чортячу каламуть.

Рідні серцю картини...

Елін Пелін.

Та врешті настав довгожданий день, коли я зіп'явся на ноги. Мої ровесники виявились непоганими хлопцями, хоч і почали ходити тільки в рік і два місяці, а отже, змусили мене вилежувати стільки часу. Цей змарнований час можна вважати першою моєю даниною формалізму; я тоді сказав «цур йому!» й постукав пальцем об стіл, вирішивши, що це востаннє. Я був дуже марнославно і не хотів іти в ногу з усіма, за що, як бачимо, поплатився власною кров'ю ще он у якому тендітному віці.

Коротше кажучи, того дня бабуся, побувавши в сусідок, прийшла схвильована. Мої ровесники стали на ніжки ще перед обідом, і це давало право зробити те саме й мені. Вона врочисто розповіла мене, я підвівсь і рушив у мамині обійми таким чітким гвардійським кроком, що дід зареготав і напроорокував мені лички єфрейтора.

Відтоді вже ніхто не забороняв мені ходити, я обнишпорив усю кімнату, потім вийшов на веранду й перебрався в двір. Тут усе було знайоме ще від дня мого народження, і з двору я попростував до хвіртки.

Проте й вулиця не дуже здивувала мене, там теж нічого путнього не було, крім, хіба, куряви по самі кісточки. Та на вулиці я вперше побачив наших сусідів, і ця подія й досі лишається однією з найважливіших у моєму житті.

Їхні перекошені ворота, ріденько заплетені лозою, їхня хата, теж плетена й пошпарована коров'ячим кизяком, і подвір'я, й комора, й велика купа гною — все це так різуче було схоже на все наше, немовби двори проектував один і той самий архітектор хтозна-якої праісторичної доби. Та з-поміж усіх тих елементів строго продуманого комплексу найбільше враження справляло гноїще. Воно височіло на щонайвиднішому місці, стрімке, мов вулкан, і навіть курилося подібно до вулкана, день у день, улітку й серед зими.

Це було щось на зразок такої собі селянської культової споруди тих часів, і зводили її посеред двору, на виду в усіх і під рукою в усіх. Досить було господині ступити з порога кілька кроків, і вона легко докидала сміття до гноїща, навіть не взуваючись і не

9

вдягаючись. Так само робив і господар, вичищаючи корівник або кошару.

Восени гноїще було заводом органічних добрив для селянина, в інші сезони правило за парове опалення та їдальню для свійської живності. Взимку на ньому грілися свині та собаки, кури ж здобували тут щоденний харч. Славилася воно також і як улюблене місце для дитячих ігор, відпочинку й мрійливих споглядань. Дітям подобається лазити по горах, найвищими ж горами серед нашої низовини були гноїща: станеш на вершечок, і тобі видно геть усе кругом — і село, й степ.

Крім того, гнойові кагати правили нам і за поле бою, де ми воювали з усілякими бацилами. Той, хто вдавався дужим і життєздатним, ще змалечку давав бій хворобам і здобував довічний імунітет проти всіх на світі зараз. Хирляві ж та слабосилі хворіли і вчасно вмирили, точнісінько як оті літератори, що полюбляють порпатись у гної, заражаються всілякою нечистю й нагло конають.

Про гноїща можна говорити без кінця, вони органічно увійшли в життя тогочасного болгарина, та я волію поступитися місцем і чергою етнографам, аби не опинитися в становищі тих літераторів, про яких ішлося вище.

Краще я розповім про наших сусідів. То були перші представники суспільства, з якими мені випало жити довгі роки. Їх було шестеро, всі хлопці й усі до єдиного в сорочечках: найстаршому дванадцять, а наймолодшому стільки, як і мені. Це був один з отих двох, котрі змусили мене марнувати юність у колисці добрих півроку.

Отже ж, я став у їхніх воротах, і, мов останній невіглас, якому випало зробити перший вихід у світ, узяв пальця в рот і почав смоктати. Відомо ж бо, що в таких випадках перше враження важить дуже багато, й це мене вельми збентежило. Проте цікавість усе-таки перемогла, я зважився й переступив межу, постояв, не витягуючи пальця, знову ступив і постояв, і так непомітно дістався аж до кучугури.

Ті там не звертали на мене жодної уваги. Сиділи майже до пупа в гнояці й мовчки дивилися зовсім в інший бік. Це здивувало мене й навіть образило. Для такої байдужої зустрічі не було жодних причин, і я з тривогою подумав, чи не встигли, бува, мої сусіди вже геть окультуритись і пройнятись скепсисом. Кожне мало на собі ситцеву шапчину, що зав'язувалася під шиєю, тільки шапочки не трималися їм на головах, а висіли попереду, мов шаньки в коней. Один сусіда поліз у шаньку, дістав щось і почав їсти. Решта п'ятеро наслідувала його приклад.

Я тільки пізніше довідався, як вони здійснили таку раціоналізацію. Їдять за столом, хапають руками, що в рот, а що мимо, і так день у день, і в шапочках поступово назбирається всілякий харч, який потім, під час ігор на гноїщі, йде в хід.

Я постояв, чекаючи поки вони наїдяться свого вінегрету, та сусіди наїлись — і знову, наче мене й нема. Я підступив ближче й вирішив сам відрекомендуватися: сказав «ма-та» й глянув просто на них. Одне відповіло мені: «ту-та», й після цього на мене посипалася ціла злива подібних запитань і відповідей.

Так почалася наша розмова, і в думці я подякував богам, що

мої сусіди ще не такі пропащі скептики, як мені здалося спочатку. Виявилось, вони так само послуговуються нечленороздільною мовою й через марнославство не наважуються вступати в контакт із чужими людьми. Тільки найстарший мій сусіда володів усіма тонкощами літературної мови й вигукнув з кучугури:

— Як заа ки тові в пи!

Це означало, що він хоче відлупцювати мене, тобто кинути мені в пику гноєм. І не змусив довго чекати: набрав пригорщу сміття й пошпурив мені в вічі. Решта наслідувала його приклад, і на мене полетіло все, що було в них під руками. Інший на моєму місці давно б обурився й утік, але я сказав собі, що це вони в такий спосіб виявляють свою прихильність, і не помилився.

За якусь мить я видерся на вершечок купи й загібся в гній так само, як і вони. Це їм сподобалося, й вони почали запобігати переді мною. Люб'язно всміхаючись, вони підносили мені свої шапочки з харчем, розповідали мовою свого племені всілякі новини, а потім ми почали наввипередки качатися в гної, і коли я вбрався по самі вуха й став зовсім схожий на них, вони визнали мене за сусіда й друга. Нарешті прийшла їхня мама, повиягала їх із гною, мов гриби-печериці, й погнала до хати.

Мама їхня була вагітна, я подумав, що колись матиму вже не шістьох, а сімох друзів, та трохи помилився, бо їх урешті стало дванадцять. Але тоді родина ця була невелика: крім моїх товаришів, ще мати, батько та двоє батькових братів. Казали, буцімто Його (так звали господаря) псклявся перед царем викохати дванадцять вояків для ньеньки-Болгарії, й тепер чесно й самовіддано докладає всіх зусиль, щоб дотримати слова, не чекаючи від уряду ні заохочень, ні винагород. А насправді Його мстився дружині, яка добре-таки залила йому за шкіру ще бувши дівкою.

Після смерті батьків Його залишився з двома малими братами на шиї та великими злиднями в хаті, й жодна сільська дівчина не хотіла за нього йти. Та, на його щастя, була в нас одна стара дівка на ймення Вачка: найстарша з-поміж усіх дівок села й найсором'язливіша на всі сто сіл нашого краю. Її так і звали: Вачка Сором'язлива. Вона не хотіла йти заміж тільки через те, що боялася чоловіків. Цю Вачку ніхто не бачив ні на вечорницях, ні на колядках, навіть у поле ходила вона, тримаючись батькової чи матеріної поли, вкутана по самісінькі очі, мов туркеня.

Отож родичі спершу власними силами, а потім усім селом заходилися шукати їй пари, та дарма. Щойно з'являться свати, як Сором'язлива починала верещати: не хо-о! Тікала в погріб або на горіще, нахвалялася втопитись у криниці.

Насамперед узявся до Вачки загальновизнаний не тільки в нашому, а й в усіх навколишніх селах сват Гочо Патладжан. Громада затамувала подих, і Гочо поставив на карту свій авторитет. Перекидавши догори ногами села й хутори, він назбирав цілу роту женихів. Навіть із його боку це був справжній подвиг, бо йшлося вже про честь мундира, та всі його старання розліталися в друзки, вдарившись об незрушну скелю Ваччиної сором'язливості.

— Із цього дива не буде пива! — нарешті виголосив свої верба магістрі Гочо й спересердя вдарив об землю шапкою. Мусив публічно капітулювати, а таке траплялось у його довгорічній сватівській практиці вперше.

Ця пригода згубно вплинула на його досі не заплямований авторитет. Численні шанувальники таланту Гочо почали брати під сумнів здібності славетного свата і дедалі рідше вдавалися до його послуг. Та він і сам раптом якось ніби надломився, почав пити за власний кошт, занепав духом і тілом і, зубожівши до краю, скінчив свій земний шлях у покинутій криниці на сільському вигоні. Тож побажаємо йому землі пухом, іще раз нагадавши собі, яка то скороминуща штука — слава, хай і світова.

Коли Гочо Патладжан підняв руки й здався, батьки Сором'язливої найняли іншу сваху — Каракачанку з Могиляре. То була його найсерйозніша конкурентка, й у селі тепер тільки й говорили про неї.

Каракачанка взялася за цю ризиковану операцію з упертістю справжньої жінки. Насамперед переїхала жити в наше село, до Ваччиних батьків, аби щохвилини мати дівчину біля себе й піддавати відповідній обробці. Вибігавши цілу Добруджу, вона мобілізувала сотні чоловіків і хлопців, згодних узяти з Вачкою шлюб, але тільки й домоглася, що стоптала п'ять пар черевиків і три місяці задурно харчувалась.

Після чергової поразки старі оголосили відкритий конкурс, обіцяючи теля тому, хто спроможеться якось випхати Вачку заміж. Знайшлося чимало хитрунів та розумників, точнісінько як у тій казці про царівну, й кожне похвалялось одружити Сором'язливицю. Батько золотив ручку й кликаним, і не кликаним старостам, дійшло до того, що пообіцяв ще за життя переписати все своє рухоме й нерухоме майбутньому зятеві.

Та знову марно: Вачка вперлась руками-ногами і ні руш. Батько з матір'ю, ставши на порозі економічного банкрутства, притрусили голову попелом і примирилися з думкою, що їхня єдина доня так і посивіє в дівках.

Його теж, як і багатьох інших кандидатів, звабила висока нагорода, тільки він, єдиний з-поміж них, вирішив брати участь у конкурсі самотійно, без сватів і посередників. Терпляче пересидівши загальнонародний гамір, він одного разу взяв і пішов. Там саме вечеряли, й Вачка від сорому мало під стіл не шаснула, врешті, затулилася рукавом і втекла.

Не надавши ваги такій, здавалося б, геть образливій для нього зустрічі, Його сів до столу й коротко виклав господарям свій задум. Кумасі потім балакали, мовби то він приніс із собою якогось там зілля, насипав Сором'язливій у юшку, вона покуштувала, враз позбулася того клятого сорому й сама кинулась в обійми Його. Хтозна, як воно було, головне ж, наступного ранку Вачка прокинулась у домі Його.

Народ остовпів од цього небаченого дива. Та, як завжди, коли віч-на-віч опинявся перед незбагненим, коли йому бракло слів, що могло б те диво пояснити, він удався до мистецтва. Так було складено пісню про Вачку та Його, щоб не вмерла пам'ять про їхній незвичайний шлюб, а може, й для того, щоб показати теоретикам літератури, як народжується поезія:

Заснула Вачка у мами,
у мами та ще й у тата,
коли ж прокинулась рано,
чужу побачила хату.

Не знала Вачка, не знала,
що їй робити й думати,
в два голоси заплакала,
в дві цівки сльози ринули...

Далі йшлося про те, як Його стояв за дверима й чекав, коли отямиться Вачка, щоб увійти; як нарешті вона трохи оговталася й заголосила. Його хотів уже йти до неї, та Вачка все збагнула, зачинилась і не пускала до себе цілих та й дев'ять діб і т. д. Поетичний домисел у піснях — елемент обов'язковий, але в цій пісні жодної вигадки; все зафіксовано точнісінько так, як було насправді, мої земляки стримували свою багату фантазію, вважаючи, що пригода сама по собі досить поетична.

Вачка й справді шалено заверещала, побачивши себе вранці в чужій хаті на чужому рядні. Вона кинулася до віконечка, та, побачивши Його, відразу замкнулася зсередини. Бідолаха так і вистояв під дверима цілу ніч. Спробував був одчинити, та Вачка, не довіряючи засувам, ще й підпирала двері плечем. Ото й переважувались, аж доки зійшло сонце й з усіх хат повиповзали сусіди. Та це Його не вельми бентежило: стільки років одбурлакував — міг почекаати ще годину-другу, доки наречена дійде розуму й одчинить свій будуар.

Але чекати довелося й справді, як у тій пісні — дев'ять днів і дев'ять ночей. Сором'язливиця поклялась умерти, аби лише зберегти свою цноту й не датися в грубі чоловічі руки. Від такої ганьби, що лягала плямою на його гідність, та й від незручності перед сусідами чоловік не тямив, на яку ступити. Десь під обід уже все село знало, що він привів жінку, та ніяк не може до неї дістатись.

То було неабияке видовище, й за ворітьми зібрався цілий ярмарок. Дехто радив Його проламати стіну, інші — розкидати черепицю; хтось навіть казав, що найкраще — вкинути у вікно бджолиний рій. Але Його виявив максимум обачливості й терпіння. Просто висадив одну шибку й поклав на підвіконня вузлик із їжею та глек води.

Проте й Сором'язливиця не складала зброї, оголосила голодовку і навіть не торкнулася їжі. Доки стало сил, вона вартувала під дверима, та на шостий день лягла на ряднину й більше не підвелася. Його ще почекав, а коли пересвідчився, що Вачка таки капітулювала, взяв і виставив двері.

Побачивши таке, наші односельці вже з цілковитою впевненістю повторили слова Гочо Патладжана про диво, з якого не буде пива. Сором'язливиця жінкою ніколи не стане й незабаром утече до своїх, казали всі. Та за тиждень Його раптом оголосив, що найбільше нашому братові слід остерігатися саме сором'язливих жінок.

На те й вийшло. Точнісінько по дев'ятому місяці Вачка подарувала коханому першого сина, після чого перейшла на конвейрний спосіб виробництва й просто закидала чоловіка синами. Хрестини відбувалися так часто, що навіть батьки подеколи давали маху. Восьмого назвали на честь дядька Матьо, й лише згодом пригадали, що так було названо другого. Глава сім'ї пішов лягтися з попом Костадином, але піп апеляції не прийняв, і таким чином у хаті виявилось троє тезків: дядько Матьо, Матьо великий і Матьо малий.

Дядько ходив змалечку за вівцями, днював і ночував у степу. Багато наших односельців знали його на ймення, не знаючи, який він. Я теж бачив його тільки раз, на великому горісі, то було вперше й востаннє, і ось чому.

Сталося це десь під осінь, коли новобранців виряджають до армії. Матьо мав їхати в Шуменський піхотинський полк. Призовники співали й галасували цілу ніч, аби приглушити в собі тугу, вранці ж усі зібралися перед общинним управлінням, де голова мав вигосити промову про те, як хоробро й самовіддано належить служити його величності. Поприходили всі, й тільки Матьо не було.

Кинулися шукати хлопця, та він мов крізь землю провалився. Аж потім хтось побачив його на гілляці великого горіха в садку. Матьо повісився, вбравшись у білі сукняні онучі до постолів, у білу сорочку та смушкову шапку, мов справжній гайдук, що вирішив продемонструвати нікчемам, як умирають герої.

Народу під горіхом зібралося безліч, жінки почали голосити, староста наказав поховати самогубцю не на цвинтарі, а геть оддалік, ще й без попа, оскільки Матьо виявив малодушність і вмер, замість того щоб вірно служити цареві та вітчизні.

Другий брат Його був Райко — ще один напівінтелігент, як і дядько Мартин, хоча й ходив до школи всього рік. Хлопця у нас так і звали: Райко Доктор, бо він перший серед селян почав носити піджак і кашкет. І хоча ці лахи були старі й засмальцьовані, та в морі світ і смушкових шапок Райко Доктор у своєму вбранні здавався справжнім європейцем. До фізичної праці він ставився з відразою, длубання в землі вважав негідним заняттям, і тому навіть не торкався серпа чи мотики.

Тепер би його ровесники навряд чи заперечили, що він був пророком технічної революції в сільському господарстві, тоді ж торочили, нібито Райко Доктор — несусвітній ледацюга. Ще казали, ніби вчені тому й повивчалися, що вдалися ледарями, від таких роботи не сподівайся: поставиш його до праці, а він сяде й вишукає, що в тому процесі не так, а тоді все поверне так, щоб і не впріти, й рук не забруднити. Примусь-но такого, скажімо, ходити пішки чи їздити на волах, — то він тобі вигадася велосипед або ж автомобіль, мовляв, легше й швидше.

Доктор не ображався, коли його зараховували до нікчемного й ледачого племені вчених. Непохитно вірячи в технічний геній болгарського народу, він заприсягнувся довести, що не вмере й без отієї дурної землі. Та щоб по-справжньому зайнятися технікою, потрібний був основний капітал, тож Доктор і заходився сушити голову, де його знайти. Він згадав про дядька Мартина, який міг позичити грошей, але, об'їздивши всю Добруджу, так і не знайшов уславленого благодійника й повернувся додому ні з чим.

Це було саме в день Теплого Атанасія, коли до каплиці великомученика сходяться селяни з усіх усюд, щоб уклонитися його святым мощам. У дворику тієї каплиці був колодязь, і Доктор, угамувавши спрагу, сів одпочити в холодку під ложкою святого Атанасія. За переказами, цей великомученик, блукаючи, дійшов до нашого села, попоїв, напився води з криниці, встромив свою ложку в землю, щоб не муляло в боки, ліг спочити і нагло вмер, певно ж,

од інфаркту, бо, як ведеться між святими, полюбляв чарчину й люлечку. На жаль, перекази обминають дуже цікаву деталь, а саме, що мої земляки відмовилися дати святому притулок, і він мусив умирати просто неба. Тобто вже в ті часи були запеклі атеїсти.

Знайшовши наступного дня біля криниці мерця, вони прикопали його, навіть хреста не поставили, бо не знали ймення небіжчика. Та минали роки, і ці люди збагнули, що на самому атеїзмі далеко не поїдеш, треба, як то ведеться, мати під боком і свого святого, котрий опікував би їх і їхнє майно. Тоді й згадали того заброду й проголосили його святим. Посадили шовковицю біля криниці й почали один одного запевняти, що ніхто її не садив, а виросла вона сама за ніч із ложки, яку встромив увечері святий угодник. Дерево оголосили чудотворним, а над могилою для більшої переконливості навіть вимурували каплицю.

Відтоді сюди щороку сходилося багато людей, жінки чіпляли на шовковицю клаптики з одержи й вірили, що разом з ними лишають угодникові всі свої хвороби та нещастя. Потім заходили до каплиці, ставили свічку й кидали в проріз у надгробку якусь монету. В такий спосіб мої земляки спокутували свій гріх перед подвижником, якого колись вигнали ночувати в степ.

Вшанування святого Атанасія відбувалось по кілька разів на рік, і Доктор лише тепер подумав, скільки то грошей зібралось за цей час під плитою. Піп Костадин, ще зрання перекинувши квартиру червоного, співав із таким натхненням, аж свічки в руках у прочанок гасли. Доктор обережно зазирнув усередину, тоді зайшов і спинився коло кам'яного надгробка. Незабаром підійшло двоє заможних дядьків, один дістав гаманця, вкинув у шпарину кілька монет, перехрестився й пішов, другий зробив те саме, й на звук можна було визначити, що яма під плитою завглибшки метрів зо два й на дні її повно грошей.

Доктор пройшов далі й почав обстежувати, чи нема в підлозі яди, та щілини між плитами були замазані цементом і нічого підозрілого ніде не було. Він пішов додому і так напружив свою технічну думку, аж кашкет на голові став тісний: ось-ось не витримає й трісне.

Доктор вирішив узяти лом і підважити надгробок, але спершу треба було зробити підкоп під стіною каплиці. Та Доктор вчасно згадав, що він не шльйонський в'язень, аби займатися такою марудною й негідною його працею. І в цей час величезна муха сіла йому на ніс і боляче вкусила. Доктор ляснув долонею, й од мухи лишилася тільки пляма, та з цієї плями народилася велика ідея, що серед винахідників загалом трапляється частенько. Кілька днів тому в крамниці Тодора Грека він бачив цікаві мухоловки. То були якісь липучі стрічки, що звисали зі стелі, позбиравши на себе сотні мух.

Далі все вирішив могутній потік його свідомості.

Звечора Доктор причаївся за парканом каплиці. Поряд лежали довга жердина й ножівка. Ножівкою він збирався перепиляти замок, а кінець жердини був обкручений мухоловною стрічкою клеєм дотори. Все передбачив Доктор, не міг тільки передбачити, що цього вечора ще комусь спаде на думку заглянути в ощадну касу святого Атанасія.

Хтось тихенько підійшов до каплиці, озирнувся на всі боки, мов герой детективного фільму, й устромив ключика в замок. Це був чернець Васо, Доктор одразу впізнав його по нечесаній кучмі. Жив у нас такий пикатий хитрун, прибився не знати звідки, проголосив се-

бе ченцем та так і присох до каплиці. Піп Костадин, обізвавши його самозванцем, зумів одтрутити геть, щоб не каламутив отару. Тож Ва-со й жив у якоїсь удовиці з сусіднього села, проте й нас не забував і, як божий служка, й далі плутався під ногами в попа на хрестинах, похоронах та літургіях. Піп мав на нього доброго зуба, й під час від-прави, читаючи святе письмо, лаяв самозванця привселюдно, але за-топити йому в пику так і не зважився.

Доктор уже хотів був зробити це сам, щоб прислужитися батюш-ці, навіть ухопився за жердину, коли це з темряви виринув і піп Кос-тадин власною персоною. Побачивши відчинені двері каплиці, він ви-тяг револьвер і увійшов всередину.

В каплиці відразу знявся страшенний шарварок,— подібного, мо-же, й самому Одиссеєві не доводилося чути. Божі слуги були мужами громогласними, тож разом із стогоном та гупанням з каплиці линуло гарчання левів.

Незабаром поле битви стало їм затісне, й воїни божі викотилися надвір у вигляді чорного волохатого клубка. Вони довго качалися по гострій бруківці, скубаючи один одного за бороди й обмінюючись компліментами з біблії. Отець Костадин узивав ченця Юдою та Ва-алом ненажерним, а той його язичником, пекельним поріддям тощо. Ця біблійна лайка була, так би мовити, куртуазією суто службового вжитку, якої належало дотримувати навіть у бою, та згодом супро-тивники перейшли до лексики мирського, він же в наших краях до-сить-таки багатий і обіймає не тільки матір та всю жіночу лінію роду, а й такі на перший погляд безневинні речі, як твій надгробний камінь і навіть номер хрестильного свідоцтва.

Пересвідчившись нарешті, що чернець не дихає, отець Костадин ухопив його за ноги і, щоб угамувати свій класичний гнів до кінця, почав тягати мертвого супротивника кругом каплиці, як тягав колись Ахілл труп переможеного Гектора. Щоправда, цього разу Гектор був не мертвий, лише прикидався й старанно міркував над тим, як ухопи-ти Ахілла за його ахіллесову п'яту. Не встиг піп завершити третього кола, як той і справді зивернувся, схопив його за п'яту й повалив на землю.

Веремія ця могла тривати до ранку, Доктор же не мав ні часу, ні витримки. Проказавши латинську мудрість, згідно з якою від супе-речки двох завжди виграє третій, він луснув їх по разі жердиною, для певності прихопив попівський пістолет, увійшов до каплиці й про-сунув свій прилад в ощадну касу святого великомученика. Липучка зробила своє. Монети чіплялися до неї не згірше від мух, і, незважа-ючи на стислі строки, Доктор натоптав монетами дві кишені.

Днів за кілька він з'явився в селі на велосипеді. Першими зустріли Доктора собаки горішнього кутка, вчепилися у нього всією зграєю й мало не виваляли в поросі. То були найконсервативніші елементи, які люто виступали проти техніки. Хоча й люди сприйняли новий засіб пересування вороже, навіть оголосили його витвором диявола, при-значеним лякати худобу й схарапуджувати собачню.

Попервах Доктор і справді порушив усталений ритм життя села й спричинив низку аварій. Кілька чоловік звалилося з коней, бо коні лякалися велосипеда найдужче, хвицалися й скидали вершників. Пере-кинуто й чотири чи п'ять возів, і потовчені та контужені подали на Доктора в суд. Суддя на позови не зважив, оскільки в кодексі не бу-ло відповідної статті, тож дядьки вирішили справу чисто по-нашому,

добре витрусивши пилюку з європейського вбрання велосипедиста. Одне слово, був би в селі бодай поганенький автоінспектор, не висихав би від штрафів невдаха-велосипедист, а може б, і права втратив.

Але допитливість моїх земляків взяла гору над скепсисом. Хоч як ненавиділи вони кляту машину, проте вона влізла їм у мозок, мов настирлива муха. Вгледівши Доктора на велосипеді, дядьки кидали роботу, вихилилися з-за тинів і клякли. Над усе їх дивувало, як ото Доктор тримається на двох коліщатах, блаґеньких і вузьких, мов гадюки, і не падає, хоч найбільше вони б хотіли саме цього. Та віддаймо належне техніці: Доктор так жодного разу й не впав, неначе уродився з велосипедом між ногами.

За народним прислів'ям, кожного дива стає на три дні. Цього дива землякам вистачило на три місяці, та за цей час Докторів авторитет остаточно зміцнів. Дехто визнав, що велосипед рухається швидше від коня та віслюка, і на Доктора посипались усілякі замовлення: громадські й приватні. Він розвозив пошту, їздив у місто по ліки, возив вовну до шаповальні в сусіднє село, і всюди управлявся дуже швидко. Не треба пояснювати, що цей вид обслуговування зробився дуже модним. Велосипедиста почали ангажувати навіть там, де можна було легко обійтись і без нього, та велосипед став у селі мірою престижу, й дядьки подеколи чекали черги довгі дні, бо, крім усього іншого, машина була примхлива, належала до перших у світі серій і раз у раз ламалася.

Колись Доктор оголосив, що його прогодує техніка, так воно й вийшло. За кожну послугу він одержував натурою — де борошном, де сиром, де м'ясом або ж олією. Проте найбільшою винагородою для нього було те, що він розбив вікові забобони селян і повів їх дорогою цивілізації. Велосипеди набули небаченої популярності й за ними почалася така шалена гонитва, як тепер за автомашинами. Й слід мати на увазі, що в хід ішло все, старе й нове, ціни теж неймовірно підскочили, бо велосипеди в нас були тільки імпортні.

Збагнувши, що конкуренція позбавляє його хліба та слави, Доктор вирішив ошелешити народ іще новішим і неймовірнішим чудом техніки. Мені вже йшов чотирнадцятий, і я дуже добре пам'ятаю той неповторний день, який можна сміливо назвати епохальним в історії нашої музичної культури.

На майдані саме грали музики, й ціле село зібралося потанцювати чи просто половити гав. І тут прийшов Доктор із якоюсь зеленою скринькою, розкрив її на очах в усього народу, покрутив блискучу ручку, й ось зазвучала музика, та ще така, що подібної досі ніхто й не чув. Коли б я взявся описати всенародний подив, то виявився б творчо безпорадним. Тому, ховаючи кінці у воду, лише зазначу, що земляки мої як оточили ту чародійну скриньку, то так до глибокої ночі й стояли над нею, пороззявлявши роти.

Грамофон у наш побут увійшов тріумфальною ходою, бо не спричинив, як колись велосипед, аварій, не завдавав матеріальних збитків, а, навпаки, давав людям духовну вітиху. Вже наступного ранку Доктор отримав десятки запрошень і став, так би мовити, професіональним гостем, навіть харчуватися вдома перестав. Кожен мав за честь годувати його досхочу й досхочу слухати музику. Так тривало цілий рік, аж поки селяни самі почали купувати грамофони.

А репертуар у Доктора був скромний: одна-однісінька пластинка з двома фокстротами. Проте цих фокстротів цілком вистачало;

щоб докорінно змінити наші музичні смаки. Перший називався «Пахнуть липи», й відтоді всі наші свята, весілля та дні народження просякли крутими пахощами липового цвіту, гудулка ж та «коза» стали експонатами майбутніх музеїв етнографії.

Духмяний липовий цвіт викликав справжню революцію в танцях і моді. Скинувши шаровари, хлопці понадівали штани, дівчата ж по-відрізали собі коси. Переднедільного вечора всі збиралися до школи на танці, матері приходили теж і, тулячись попід стінами, дивились, чи пристойно поводяться молоді. Та як вони могли поводитися пристойно, коли непристойним був сам танець: юнаки та дівчата, побравшись за руки, топтались на місці, мов спутані. А після всього парубки мусили ще й кланятися дівчатам і казати «мерсі».

Те кляте «мерсі» стало останньою краплею, що переповнило чашу громадського терпіння. Які там у дідька мерсі, кричали старші, колись ми до самого весілля не сміли глянути одне одному в вічі, тепер же, ви тільки подивіться, вже й за руки взялись. То зараз за руки, а там почнуть і носами дзьобатись?

Спалахнула загальносільська дискусія з морально-етичних проблем, окошилося ж на тому, що староста Трифон заборонив фокстрот як танок еротичний, хотів був навіть конфіскувати грамофон, але Доктор устиг сховати.

Однак заборона ця не могла тривати до безмеж, бо молодь стала хитра й почала збиратися на танці по хатах. І непомітно колишні вечорниці перетворились у французькі суаре, а недільні гулянки — в жури.

Згодом, коли пластинка геть вичовгалась і, замість ширити пахощі липи, тільки шипіла, Доктор невідомо де дістав детекторний приймач, і то було третє чудо техніки.

Встановив той приймач Доктор у коморі, й почалося те саме, що й колись із грамофоном. З кожним днем відвідувачів більшало, й за якийсь місяць у тій коморі перебувало все село, щоб, притулившись вухом до кругленької трубки, яка була зчеплена дротиком із батареєю, послухати румунські балачки та румунську музику...

Платити натурою тепер клієнтам здавалось незручно, а тому Доктор запровадив грошову оплату. Беручи трубку, кожен давав господареві двадцять стотинок.

Десь того-таки часу до нас приїхали сторонні люди в кашкетах і картатих штанах крою «гольф». Удень вони блукали степом, щось там міряли й метикували, а надвечір сходилися до корчми. Незабаром пішла чутка, ніби збираються будувати залізницю й через село підуть поїзди.

І цього разу наші селяни зустріли нове чудо техніки не дуже доброзичливо. Велосипед спершу був завдав їм чималої шкоди, та згодом виявився навіть кориснішим од живої худобини, бо не просив ні їсти, ні пити. Грамофон зазіхнув на шаровари й навчив хлопців танцювати фокстрот, але, зрештою, і це було півбіді; що ж до радіо, то від нього не було ні шкоди, ні користі. Зовсім інше діло — поїзд.

Усі, кому доводилось їздити залізницею чи до казарми, чи на фронт, заявили, що не пустять оте страховидло різати їм худобу та дітей і шматувати людські ниви. Громада піднялася дружно, й очолив її сам староста, бо майже всі старостині угіддя були під селом і залізниця могла відтяти в нього кілька декарів дорогої земельки. Депутатії їздили в місто, підкуповували всіляких інженерів, адвокатів і на-

чальників, а ті умисне зволикали цілий рік, і тільки набравши купу грошей, вирішили справу на користь наших: провели залізницю аж через третє село.

Чи не найзапеклішими ворогами поїзда були мої дід та баба. Станцію планували десь поблизу від нашої хати, й дід боявся, що зачеплять і наш город. Бабця поїзда не бачила зроду (та так і не побачила його), проте страшенно потерпала за своїх курей, яких поїзд мав геть винищити. Тривога її була небезпідставна, бо в нашому селі все купували за яйця: і гас, і сіль, і сірники, і ще безліч інших речей, яких не можна виготовити власними руками.

І хоч пізніше й та частина городу, що мала відійти під станцію, й половина курячого поголів'я пішли на хабарі міським бюрократам, проте в розпал битви бабця стала на чолі всього сільського жіноцтва й оголосила, що задля порятунку курей ладна й голову під поїзд покласти.

І тільки дід Райко Доктор, цей неспокійний провісник відродження, не схилив голову перед невіглаством земляків. Тільки він, забувши й сон, і спокій, із самозреченням істинного пророка доводив людству величезне культурне й економічне значення залізниці, мало не щодня їздив умовляти й міських верховодів, але слова його були повні, а кишені порожні.

Одного такого вечора, коли в шинку ніде було голці впасти, а дядьки, добряче хильнувши, клялися не підпустити поїзд до села, Райко Доктор вийшов на середину й у пророчому запалі назвав усіх твердолюбими баранами. Не студіювавши історичних праць, він уявлення не мав про те, що в епоху смуту особа або ж очолює натовп, або стає його жертвою. Вранці Докторів кашкет знайшли під чийось тином, а самого Доктора — в рівчаку за селом, та й то через три дні.

Так Докторові й не пощастило стати третім братом Стівенсона й окультурити наш знедолений край. Але нащадки вдячні мученикам за вселюдський прогрес. Мої земляки добре помучилися, — до залізниці двадцять кілометрів, в дощ і сніг, — а їхні сини, збагнувши помилку своїх батьків, назвали станцію Райково, ту саму станцію, яка могла й мала бути в нашому селі й чиїм першим начальником, певно, став би Райко Доктор.

Отакі-то люди були мої односельці. Сподіваюся, що матиму привід розповісти вам про них більше.

Молодість — то час плоті.

Юліан.

Пізньої ночі дядько Мартин відвідав і наше село. Раніше всі мали його за вченого недоука й пройдисвіта, якому не сидиться в батьківській оселі і який, отже, так і накладе головою десь під чужим тином. Така характеристика видається цілком слушною, бо наші дядьки вміли давати точне й вичерпне визначення своїм ближнім, і це чи не найяскравіше свідчення їхнього генія. І, звичайно, всі згадували дядька Мартина як негативний приклад, виховуючи власних синів, котрі, не озираючись на нього, мусили брати шлюб ще до армії, орати й бути патріархами багатодітних родин. Але того вечора, побачивши його на порозі пивниці, всі підвелись і поскидали шапки.

Дядько Мартин хотів був і цього разу продемонструвати свою

10

скромність і сів у темному куточку, та земляки звільнили йому найпочесніше місце, поручалися з ним і його товаришами й замовили вина.

Чутка покотилася селом, і до корчми посунув люд. Кожен мав за честь бодай постояти коло дядька Мартина, і цей нехитрий вияв щирої приязні свідчив про те, що землякам дуже хочеться сподобатися дядькові Мартину, хоч вони були й не зовсім безкорисливі. Адже знали, що дядькові Мартину потрібні однодумці й помічники, які сприяли б йому в усьому і з якими він, само собою зрозуміло, ділився б краденим добром.

На столі перед дядьком Мартином з'явилися курчата, ягнячий потрух, сулії вина та горілки, заграли всі наявні в корчмі «кози», піснярі дерли горлянку хто дужче, під ногами танцюристів аж мостини тріщали — одне слово, поява дядька Мартина та його друзів стала всенародним святом, і це спростовувало давню мудрість, ніби нема пророка в землі своїй.

Деся опівночі дядько Мартин, подякувавши землякам за щирі зустрічі, попросив надати його товаришам притулок. Усі троє, як він од них і вимагав, убрані були в одяг, що відповідав їхнім чистим і піднесеним душам, отож дядьки в пориві гостинності мало не пошматували їх, і бідолахи довго ходили по руках, доки нарешті здобули жаданий спокій.

Трифонові Татарину негайно доповіли про гостя, і він вирішив поділитися новиною з околійським начальником. Але в управлінні вже нікого не застав, крім кульгавого сторожа, не було навіть Кіра Чорного, який минулого дня поїхав кудись у справах.

Додому Татарин повертався найтихішими завулками, ховаючись попід парканами, бо місяць уже підбився високо й на вулиці було мов удень. І до себе зайшов не через хвіртку, а з-за току, й став серед стіжків, але тут здавалося ще видніше, ніж на вулиці. Свіжа солома та кукурудзиння аж ряхтіли, осяваючи жовтим світлом увесь город. Татаринові зробилося дуже незатишно, й він перебіг під повітку. Пістолет холодив йому долоню, п'яти ж пекло вогнем, немовби він стояв босоніж на жаринні.

«Треба тікати», — подумав він і без видимої на те причини згадав, як одного разу вже втікав оцим полем навпростець. Ніч тоді була така ж ясна, як і зараз, і місяць стояв над головою, тільки в степу лежав сніг по коліна, налітав рвучкий східний вітер, а мороз аж тріщав. Тоді Татарин, парубкувавши, не знати й де підхопив коросту. Вона посіла його в найдошкульніших місцях, а між пальцями відкрилися справжні рани. Батько вигнав Татарина спати в хлів, щоб уберегти від хвороби хоч інших. Лікували його чим тільки могли, та марно, й весь той місяць він так і прожив серед худоби, мов волоцюга. Валявся на соломі, чихмарячись цілу ніч, і засинав хіба під ранок, до крові пообдираний і розбитий.

Нарешті якийсь дід порадив йому викупатись у вапні: так лікували сверблячку під час минулих воєн. У хлів закотили кадуб, налили розчину, й молодий Татарин уліз туди по самі вуха. Сидячи в прохолодній купелі, він нічого не відчував, та щойно виліз, як усе тіло зморщилося й почервоніло.

Абияк нап'явши сорочку та штани, він вихопився надвір охолонутим, оббіг дворище, далі тік і город, а потім, перестрибнувши тин, майнув у поле. Діставшись лісу, він завернув назад, бо там було багато

снігу, й гасав степом до знемоги, майже дуріючи від пекельного жару, з якого йому тріскалася шкіра й скипалась у жилах кров.

Додому прибивсь аж на світанку, впав у своє кубло в хліву й заснув, а днів через три-чотири облупився, мов вуж, і мусив вилежуватись у хаті, доки наростала нова шкіра. Хвороби він таки позбувся.

«Ота біганина мені тоді допомогла,— думав Татарин,— а тепер не допоможе, хоч би забіг на край світу. Ногами можна й од хворощів утекти, від розбишаки ж не втечеш нікуди. Якщо втечу — пустить мені червоного півня у двір, а фидітиму — застрелить: я ж його тоді впіймав був, а стражники мої прип'яли до стовпа й знущалися, як хотіли. Ну нащо я це зробив, дурний! Застрелив отого стражника? Велике діло. Застрелив і бог з ним, стражників у світі багато, всіх не перестріляєш, хоч би й щодня вбивав по одному. Та я цього й не бачив. Чув тільки, як хтось вистрілив, а той йолоп — ратицями догори. Та я ж не бачив, хто стріляв. Отакі-то ми всі — ріжемо, сім разів не змірявши, а для чого та нащо — й самі не знаємо. А воно, бач, і надходить час розплати, і тоді кусай собі лікті, хоч лусни, а толку мало, бо життя не варте й гнutoго п'ятака, та й те висить на волосинці. Все в цьому світі минає, був ти чимось, а станеш нічим. Але болгарин про це задумується хіба тоді, як піде на похорон і сам побачить смерть, або ж коли йому самому ніж до горлянки приставлять. А так ні, думає, що могила — то для когось, а йому сонце вічно світитиме...»

Татарин уперше заглянув у темну безодню, мимохіть торкнувшись істини минулості буття,— та відразу й відвернувся од неї, мов од якоїсь злої сили, й знову почав сушити голову над тим, як би його врятуватися. Розбійник був великодушний, цю його рису знали всі, проте ж із власного досвіду Татарин знав і щось інше: за великодушність теж треба платити.

«Однією рукою хреститимусь і молитимусь, а другою золотитиму,— вирішив Татарин.— Якось та викручуся, бо він теж не дурний, йому треба не крові, а грошей».

Це була проста, мов його смушкова шапка, істина, й Татарин раптом відчув, як на серці йому попускає, він виринув з-під повітки й пішов готувати гаманець.

У невідчиному вікні світилося, і Татарин, глянувши, вдруге похолов. Два лиха впали йому сьогодні на голову, і, знайшовши захисток від одного, він аж тепер згадав про друге, воно ж виявилось ще страшнішим і невідворотнішим. «У руки розбишаці я щось дам,— подумав він,— а що я дам йому для серця?»

Сердечні примхи й терзання Татарин знав не згірш од Шекспіра. Коли б він був письменник, то напевне створив би драму під назвою «Свекор та невістка». З цієї драми ми б довідалися про його безнадійне кохання до Аниці, про кошмарні безсонні ночі, гріховні думки. Та, як відомо з класичних творів, ненависть і кохання часом живуть поряд, в одному серці й одній душі, тож і в серці Татариновому, мов у комунальній квартирі, сусідили через тонку перетинку безнадійне кохання до невістки й зненависть, яка не мала меж.

Усі були захоплені доброчесністю солдатки, але Татарин знав, що все те не так, що невістка без скоромного не сиділа й не сидить, лише спритно ховається, і намагався застукати її на гарячому, проте марно. Татариха ж навіть голови собі не сушила, точно знаючи, що

невістка їхня — то сучка, яка береже себе для того розбишаки, котрий зіпхнув її, вже зіпсовану, Бенкові.

Так підказувало Татарисі її жіноче несхибне чуття. Татарин не вірив у ті теревені, бо дядько Мартин цілий рік не потикався у рідне село, проте згодом пересвідчився, що невістка таки виглядає того розбійника. Вона захоплювалася його подвигами, розпитувала про нього, а одного разу, зчепившись із свекрухою, пристрашила її «отим, з великої дороги».

Що Аниця не любить власного чоловіка й зневажає його — те не викликало жодних сумнівів, але Татарин не міг збагнути іншого: як вона зуміла зажити собі слави святої й непорочної жінки, коли чоловіки до неї так і липнуть з усіх боків?

Це вразило Татарина, навіть налякало. Він не міг уявити, як це така гарна жінка, чиє тіло аж кричить од жаги, викazuje стільки волі та стриманості заради чоловіка, котрий зважився на все, не знає, чи доживе до ранку, коли ж і доживе, то десь у в'язниці.

У тій заповітній вірності було щось більше від самого кохання, щось таємниче й страшне, мов клятва на все життя, і це лякало Татарина. Він уже точно знав, що розбійник сьогодні прийде сюди й невістка на очах у цілого села відчинить йому двері. Татаринові спало на думку негайно вирядити Аницю до батьків: якщо той бурлака так чи так із нею зійдеться — нехай вся ганьба впаде на їхню хату. Він важко піднявся сходами. Дружина, що вже була задрімала, чекаючи, почала готувати вечерю. Коли Татарин виклав їй свій задум, вона тільки блимнула на віконечко, що заглядало в суміжну кімнату, й від люті аж позеленіла. Віконце було маленьке, піваршина туди й сюди, як майже в кожному сільському домі, в його шибочку зручно дивитись і за дітьми, й за старими, коли нездужають. Якщо почуєте від баби чи діда, що на них дивляться «в пенджер», то так і знайте, що мова йде про те саме віконечко й що молоді фактично кинули їх напризволяще. Дехто лишав отвір відкритим, навіть шибки не вставляв. Аниця ж одразу, першого шлюбного вечора прибила з-від себе два цвяшки й завісилася клаптем сукнини.

— Іди та сам і балакай з нею! — відповіла Татариха. — Моя нога туди не ступить.

Татарин вийшов на веранду, постояв коло невістчиних дверей і постукав. Аниця мов тільки цього й чекала: двері відчинилися ту ж мить. Він переступив через поріг, та коли глянув на невістку, йому заціпило. Красуня стояла в своїй весільній сукні, взявшись у боки, й дивилася на нього, ще краща, ще осяйніша, люб'язніша, лукавіша, ніж завжди, нахабно дивилась йому в вічі й усміхалася, порскаючи зеленим жаром.

— Сідай, тату, сідай! — підсунула вона стільця.

— Один чоловік з вашого села, — промимрив Татарин, — переказував, що мати твоя дуже хвора... Просила, щоб ти приїхала сьогодні ж...

Так ото бурмочучи, свекор позирав на невістку, й здавалося йому, ніби він уже й не він, а старий німічний пацюк, а вона кішка, ось зараз стрибне на нього, й станеться диво небачене: маленька кішечка з'їсть пацюка, втричі більшого за неї.

— Та ні, мама почуває себе добре! — відповіла Аниця й знову взялась у боки. — Це й усе? Чи ще щось маєш сказати, любий татусю?

Татарин затнувся, щось зашамкотів і поплентався назад, несучи

на своїх сутулих плечах увесь тягар неминучості. «Хіба це жінка»,— думав він, не збагнувши, що саме в цю мить і побачив ідеал справжньої жінки.

Зійшовши вниз, він узяв собак на ланцюг, але відразу ж передумав і, будучи чоловіком розважливим, зачинив у хліві. Коли вже так, то хай принаймні не гавкають і не валують, оповіщаючи все село про гостя в старостиному домі. Потім Татарин відімкнув і хвіртку — розбишака б однаково перестрибнув через паркан — і тільки тоді пішов у хату.

Відкривши отак зелений семафор дядькові Мартиніві в свій дім, Татарин сів коло старої і принишк. Але невгамовна Татариха й тут почала торочити йому про всі ті образи, яких завдала їй невістка. «Коли сучка вбралась у вінчальне, — сказала вона, — то буде й собаче весілля. Будеш кумом на собачому весіллі, то наготуй і вино, й дарунки, щоб усе було під рукою! А тепер бийся, хіба я вже за неї мало перетерпіла!»

Татарин і справді відлупцював її, після чого сів ближче до вікон. Жінка скавуліла й кляла його на чім світ, а він сидів і дослухався криків та пісень, що долинали з шинку.

Ніколи досі він іще не почував себе таким розбитим і самотнім. Якихось дві години тому всі ті крикуни ламали перед ним шапку, тепер же, бач, аж захлинаються, славлячи розбишаку. Ніхто й знати не хотів, який вогонь бурхає зараз у старостиному серці. І жоден, звісно ж, і пальцем не кивнув, аби захистити свого начальника. «Бо сила сьогодні на боці того, — думав, караючись, Татарин. — Завтра вони знов ламатимуть шапку переді мною, сьогодні ж до небес вихваляють іншого: одне, що бояться, а друге — не забувають про його крадені гроші. Лукавий народ і невдячний, тут тобі зазирає у вічі, тут тебе й на палю посадовить коли що. Ніяка влада не догодить йому...»

Татарина знову потягло на філософію, і він мимохіть відкрив для себе ще одну істину — про ставлення народу до влади. Та в цей час біля хвіртки з'явилася постать, і Татарин, проковтнувши свої політичні роздуми недожованими, прошепотів «Іде!..» й тицьнувся в пазуху жінки, яку щойно так старанно відмолотив. Зараз він скидався на перелякане дитятко, й Татариха не проминула нагоди:

— Ото таке воно, чоловік...

І поблажливо, вперше за останні тридцять років, дала себе пригорнути. Вони шаснули під рядно, мов свині в гній, і затамували подих. Але кроків не було й не було, чули тільки калатання власних сердець, і Татаринові почало здаватися, що він бачив не самого дядька Мартина, а його тінь, як це мало місце, скажімо, з Гамлетом у палаці Ельсінор.

На те воно й вийшло, бо в цей час дядько Мартин, попрощавшись із побратимами, ступив перший крок на зелену вулицю кохання, осяяну повним місяцем і застелену килимом сільського голови. Не мав ні найменшого сумніву в тому, що Аниця чекає на нього з радістю, хоча й не попереджав її. Він не бачив Аниці добрий рік, не клявся їй і з неї теж не брав клятви на вірність, як ото думав Татарин. Чоловіки нашого роду ніколи не погрузали в такий романтичній лемищі.

Аниця таки чекала на дядька Мартина, не знаючи, проте, що він у селі, зате знаючи, що прийде він опівночі, о дванадцятій нуль-нуль.

Над цим феноменом марно сушив собі голову не тільки Татарин: Аниця, коли б її спитали, теж не могла б відповісти до пуття, звідки вона це взяла. Просто була певна, що дядько Мартин прийде до неї, і саме сьогодні, й точно в цей час — та й годі.

Найобізнанішою в цьому питанні виявилася Татариха, сказавши, що сучка вгадує пса здалеку.

Так чи не так, але Аниця почула кроки на веранді й відчинила двері. На порозі стояв дядько Мартин. Аниця запросила його до господи, схилилася йому на плече і, як той великий поет, звеліла часові спинитись. І час таки спинився годинки на дві. Я теж покладу своє перо, щоб не впасти в блюзнірство, змальовуючи кохання вродливої Аниці та дядька Мартина.

Власне, по-справжньому спинився час лише для старих, що причаїлися за стіною. Ці дві години видались Татаринкові довші за тисячу й одну ніч, протягом яких вершилася єдина казка про чоловіка, що плямував родинну честь його старостівської величності, в той час коли сама величність сиділа, мов миша в борошні, й не мала сил захистити свою гідність.

Але нарешті стрілки часу знову рушили вперед, завіска відсунулась, і у віконці з'явилося щасливе Аничине обличчя:

— Тату, мамо, чуєте, маємо гостя дорогого, йдіть привітайтеся.

Його старостівська величність іще глибше пірнула в жінчину пазуху: тепер під рядном була єдина душа в єдиному тілі. І враз із віконечка щось випурхнуло, схоже на кажана, й ляснуло на підлогу. За ширмою почувся Аничин сміх, і Татариха вдруге виказала гідну своєї слави далекоглядність. Підвівшись із ліжка, вона взяла ту річ, яка впала з віконця, — Татаринкові здалося, що то ручна граната.

А був то невеликий шкіряний гаманець, і, мацнувши його, Татариха відразу збагнула, що в ньому. Розв'язавши ремінець, вона почала витягати дукати й класти в тремтливу чоловічу долоню: вісім золотих кружалець. Вони всипали їх назад і знову причаїлись. Татарин перед цим готувався розв'язати власного гаманця, вийшло ж навпаки.

Приголомшені цією загадкою, вони пріли під рядном і не знали, що казати й думати, невістка ж тим часом голосно реготала. Вона була щаслива, і за свою вірність вимагала жертв, як колись Пенелопа. В дядька Мартина не було стількох, як в Одиссея, суперників, щоб їх винищити до ноги й кров'ю їхньою окропити Аничину цноту, проте гідність джентльмена не дозволила йому сидіти склавши руки.

— Старосто! — гукнув він, лежачи під Бенковим шлюбним балдахіном. — А збігай-но в погріб та принеси того вина, що для найшанованіших гостей!

Татарин пішов і приніс, а стара наповнила два келихи, ще й алюмінієву тацю дістала й простягла у віконце. Один келих Аниця взяла собі, другий подала дядькові Мартинові, вони цокнулися й випили. Незабаром таця знову з'явилась у віконечку, Татариха наповнила келихи вдруге, й це тривало до ранку, потім від ранку до вечора й скінчилося тільки вранці наступного дня.

Вродлива Аниця й дядько Мартин пили, лягали полежати й знову вставали, щоб бенкетувати далі, а свекруха та свекор обслуговували їх у віконечко. Він тягав з погребів вино та ракію, стара ж варила курчат і пекла пироги. В хвилини перепочинку вони сідали на ліжко й дивились на віконце. Ширма часом піднімалася, в рамку просовувалась

біла рученька невісточки, дзвенів срібний сміх, і на підлогу падали золоті монети:

— Свекре, ось тобі, позатикай ними свої баньки!

Старі схоплювалися й довго лазили рачки, збираючи монети, тоді складали їх у гаманець і ховали під солом'яний матрац. Іноді ж Аниця не хотіла кидати злотаки і кликала Татарина до віконця, щоб «позолотити йому руку». Старий підходив, запліскавши очі, та невістка гримала, він розплющував їх, і неприкрито, гаряче тіло у віконечку сліпило його своєю білістю, а від жару, що струмував од неї, йому перехоплювало дух.

Наша доморосла Пенелопа виявилася не такою кровожерливою, як грецька, і помста її скидалася на добродіяння. Бажаючи морально вбити своїх мучителів, Аниця натомість їх ошчасливила. Адже відомо, що благородній людині ще ніколи не вдавалося когось принизити. Так Аниця-красуня нічого й не домоглась, хіба що стала предтечею сексуальної революції спочатку в Добруджі, а згодом і в цілому світі.

Татарин із Татарихою гідно оцінили її заслуги перед нащадками, й, ознайомившись із невістчиними поглядами на вільне кохання, знайшли розраду в давній мудрості, згідно з якою не було б щастя, якби нещастя не допомогло. І коли вранці третього дня дядько Мартин пішов від них, вони щиро пошкодували, що не схотів лишитися ще бодай на добу, й привітно помахали йому у віконце:

— Бувай здоровий, та не забувай стежку до нашої хати!

Таким чином, Татарин скуштував смак розбишацького золота й почав замітати сліди незаконних вчинків дядька Мартина.

Ви й уявлення не маєте, що таке зневага: її найхарактерніша риса — це надмірна люб'язність.

Якщо ви йолоп — вас можуть ошукати, коли ж хочете домогтися свого — дайте ошукати себе.

Пірар, абат Жюльєна Сореля.

Другим, хто потурав злочинам розбишаки, був сам околіський начальник пан Медникаров. Здається, я вже казав, що цей пан був особою не дуже високого інтелекту, тож слід пояснити, як йому пощастило зробити це, не запламувавши своєї репутації й високого сану.

Гра була досить складна й небезпечна, проте ж він, як і кожен визначний діяч, мав своїх радників: зятя й дочку. Не погрішу проти істини, сказавши, що Емілія могла б стати першою в Болгарії жінкою-дипломатом, здатною плести двірцеві інтриги, скидати й призначати міністрів і розв'язувати війни. На відміну від прекрасної Аниці, яка боролася за дядька Мартина зброєю античного терпіння, Емілія прокладала стежку до нього силою батьківської влади й навіть, як ми побачимо згодом, силою влади загальнодержавної.

Люди дивувалися, як це, попри всю свою красу, розум та блискуче становище, Емілія раптом заручилась із підтоптаним гімназійним пацючком. Нікому ж бо й на думку не спадало, що шлюб з ним вона й не збирається брати. Єдиний на все місто, хто про це знав, був Іванчо Кутійка.

Вже в першій «інтимній розмові» з ним Емілія, вгадавши потаємні думки Іванчо, так яскраво й детально змалювала йому його власне майбутнє, що він і зрадів, і разом з тим подивувався її передбачливості. Про шлюб між ними, звичайно, навіть не йшлося. Після цієї розмови вони зустрічалися не раз, щоб уточнити й узгодити свої плани, між ними навіть виникла особлива симпатія, яка часто виникає між змовниками, громада ж міряла все на власний аршин, і ця пара її просто зачарувала. Коли ж план остаточно визрів, Іванчо Кутійка пішов на розшуки дядька Мартина.

Дядько Мартин сподівався цієї зустрічі вже досить давно. Не так хотілось вивідати їхні плани, як перевірити власне припущення, що рано чи пізно влада простягне йому руку дружби. Це дало б дядькові Мартинові змогу загнuzдати владу й сісти на неї верхи — одвічна мрія не тільки розбишак.

Іванчо Кутійка твердив, ніби веде переговори від імені околійського начальника, проте дядько Мартин не міг позбутися враження, що й Емілія грає тут не останню скрипку. Йому пригадалася їхня зустріч, власне, кінець її, коли дівчина поїхала проводити його і вже далеко в сумному безлюдному степу раптом упала перед ним навколішки. Тоді це його перелякало, а тепер дядько Мартин, давши Кутійці відійти метрів на сто, прицілився й вистрілив йому в спину. Той став, лапнув себе за плече й знову повернувся до дядька Мартина.

Але варто бодай коротко розповісти, як проходила ця фатальна зустріч.

Іванчо Кутійка возом приїхав у село, де на той час перебував дядько Мартин, і попросив, щоб йому допомогли побачитися з розбійником. Чоловік, який узявся їх звести, вивів Кутійку в степ і, сказавши чекати, зник. Дядько Мартин, звичайно, не вірив, що люди пана околійського можуть заманити його в пастку серед білого дня, проте для певності визначив місцем randevу стару дикую грушу, яка самотньо стояла серед голої й геть витолоченої стерні. Трохи віддалік під обніжком були кущі, в яких лежали зі зброєю в руках його вірні друзі.

Парламентер — особа недоторканна, проте Іванчо Кутійка, хоч і не мав на очах пов'язки, йшов голим степом наче наосліп, дивився тільки вперед і раз у раз спотикався. Йому почало здаватися, що він устряв у якусь авантюру, небезпечну й безглузду. І ті фальшиві заручини з донькою околійського начальника, й інтрига, сплетена нею, й уперте бажання Емілії будь-що знайти стежку до коханого, — все це тепер видалося Кутійці жадливою грою, в якій йому відведено роль жертви.

Чи не змовилась Емілія з розбійником, щоб той затримав його, Кутійку, і в такий спосіб змусив околійського начальника платити викуп? Околійський і пальцем не кивне, пожертвує нещасним учителем, та й годі, тим паче, що вчителя цього йому накинули й він тепер мусив докласти неабияких сил, щоб зробити з нього більш-менш пристойного зятя. Зі свого ж боку розбійник використає його, як вважає тиме за краще. Принаймні покладе в торбу й матиме аварійний запас на чорний день. А такого дня сподіватися треба, бо розбійник, хай найспритніший у світі, рано чи пізно таки потрапить у капкан.

Цього Кутійка боявся над усе, і тепер якнайретельніше переглянув свої плани та комбінації, так сумлінно розроблені разом з Емілією.

Дядько Мартин одразу помітив ці вагання й, будиши змалечку дипломатом, привітав Кутійку щирим усміхом і дружньо поплескав його по плечі. Але гість не залишив тону й манер надзвичайного посланця, що прибув сюди вручити акредитивні листи, й поведився скуто — забув навіть відрекомендуватися.

— Сідайте, будь ласка, й нехай вам буде відомо, що ви мій дорогий гість! — підохотив його дядько Мартин, вибачившись, що ця зустріч, хоч і вельми приємна, мусила відбутися тут, у степу. Мовляв, цього вимагають обставини.

Іванчо Кутійка сів просто на землю й дістав з кишені цигарку, та навіть кілька разів затягшись, не спромігся пояснити мету своїх відвідин. Він усвідомлював, яку незвичайну місію взяв на себе, й тепер цей розбійник міг або не зрозуміти її, або ж сприйняти з недовірою, маючи на те всі підстави. Проте дядько Мартин одразу перейшов до справи.

— У вашій особі я бачу друга й відвертого послідовника наших ідей! — сказав він, умостившись поряд і так само щиро всміхаючись. — Вельми радий попрацювати з освіченими людьми.

— Як ви дізналися?

Проникливість розбійника страшенно збентежила Кутійку. Тепер він майже не сумнівався, що й Емілія в змові з дядьком Мартином: інакше той не міг би знати його найпотаємніших думок. Що в нього не качан капусти замість голови — про те Кутійка знав і сам, але в цю мить йому здалося, що було б краще, якби Емілія, всупереч своїм запевненням, і справді перебувала у змові з розбишакою, бо гра ця не провіщала нічого втішного.

— Я все прочитав на вашому обличчі, — сказав дядько Мартин. — Воно у вас відверте й чесне.

Попри всю свою освіченість, Іванчо Кутійка виявив цілковиту нездатність до світських розмов. Залишивши комплімент поза увагою, чого на його місці не зробив би жоден дипломат, він цим самим передав ініціативу в руки супротивника, й дядько Мартин уже знав, що той почуває себе не дуже впевнено.

— А ви знаєте, хто я? Я — зять... точніше, майбутній зять околіського начальника.

— Знаю, — відповів дядько Мартин. — Вітаю вас і бажаю щасливого шлюбу!

— Я прийшов від його імені.

— Від імені майбутнього шлюбу?

— Та ні, від імені околіського начальника. Невже ви сумніваєтесь у щирості моїх намірів?

— Околіський начальник є представником державної влади, я ж ніколи не сумнівався у її щирих намірах. Я навіть бачу, як він думає зміцнити нашу вічну й непорушну дружбу. Пан околіський просто не стромлятиме нам палиці в колеса, за що ми гарантуємо йому певний відсоток з наших прибутків.

— Саме так! — натхненно вигукнув Іванчо Кутійка і тільки тепер віддячив дядькові Мартинові за його комплімент: — Ви справжній оракул, пане, я не маю жодного сумніву, що всі ваші пророцтва збудуться. Тому й вирішив оддати вам свої сили й уміння. Майбутній шлюб із донькою околіського начальника забезпечить мені блискучу кар'єру й відкриє широкий шлях, можете в цьому не сумніватись.

Але я б охочіше став особистим вашим секретарем, цілком присвятивши себе тій справедливій боротьбі, яку ви ведете.

Захопившись, Іванчо Кутійка почав розповідати, як ще змалку мріяв віддати всього себе цій справедливій боротьбі, як йому щоразу заважали здійснити свою мрію. Професія вчителя теж благородна, що й казати, та одне діло — вчити дітей таблиці множення, й зовсім інше — боротися за щастя бідних. Якщо ми справжні сини свого народу, то мусимо віддати всі свої сили, аби домогтися здійснення його споконвічних прагнень до свободи, рівності та братерства, звільнити його з-під ярма землевласників та фабрикантів. Що ж, боротьба вимагатиме жертв, але в ім'я майбутньої перемоги ми підемо на все й т. д., і т. п.

Дядько Мартин не згірш од імператора Юліана знав, що риторика підлоти і злоби найпереконливіше звучить, прибрана в слова любові. Слухаючи цю патетичну промову, він думав про те, що цей подвижник освіти — закінчений злочинець і демагог, здатний різати людям голови, домагаючись грошей та високого становища в суспільстві. Думав і про те, що гімназійний пацючок, хай лише йому поталанить, неодмінно випнеться вгору, очолить якусь партію чи партійку, воюватиме й за міністерське крісло, гляди ще й сяде колись у нього і звідти вказуватиме «своєму бідному народові» шлях до прогресу й творитиме національну історію. Дядько Мартин знав, що стосунки з цим спритним і жорстоким хитруном будуть складні, проте втішався думкою, що бодай матиме освіченого секретаря.

Хоч як це неприємно, та мушу визнати, що дядько Мартин, вірний традиціям нашого роду, був з біса марнославний чоловік. Йому здавалося, що, маючи секретаря з усякими печатками, папками й іншою канцелярщиною, він і сам заживе більшої слави, і своїй «організації» додасть авторитету.

Проте вище сказано, що дядько Мартин стріляв у спину своєму майбутньому секретареві. Сталося це так. Закінчивши переговори, Кутійка попрощався й пішов, цілком певний, що його місію блискуче завершено, дядько ж Мартин дав йому відійти метрів на сто й прицілився. Мусив піддати його випробуванню, щоб перевірити, чи він справжній розбійник, чи звичайний троянський кінь. Задум околійського начальника можна було зрозуміти. Попри свої помірні здібності, начальник докумекав, що можна скористатися з невловимих розбійників бодай тимчасово, оскільки вони зараз вельми популярні. Неясна тільки була в цій грі роль Емілії.

Кутійка змовчав, що їхні заручини фіктивні, й тепер дядько Мартин мучився над цією загадкою. Чому начальницька донька вирішила зробити свого майбутнього чоловіка розбійником, адже колись вона вже мала такого й відмовилася зв'язати з ним життя саме тому, що він розбійник? Чи, може, вирішила в такий спосіб йому помститися? Жінки здатні на це, і помста в них важить рівно стільки, скільки важило кохання. Відчувши себе ошуканими, вони йдуть на все. Їхня слабкість надає їм сили й жорстокості, й жінка часом ціле життя носить у своєму серці два протилежні почуття: може кинути тебе в прірву й водночас важити головою задля твого рятунку. Чи любить же він Емілію й чи любив коли?

Було трохи дивно, що дядько Мартин міркував про свої стосунки з Емілією і з усім жіноцтвом саме зараз, дивлячись у спину Кутійці. Це тривало хвилину, і нам тепер не випадає звинувачувати його, що

за такий короткий час не встиг знайти точної відповіді, бо є чоловіки, навіть славетні, які до смерті так і не змогли з'ясувати своїх стосунків із жінками. Та якесь невиразне й водночас могутнє почуття стиснуло йому серце, коли він пригадав, як Емілія два роки тому виряджала його в дорогу й серед голого степу впала перед ним навколішки.

Було то восени, й поле навкруги, як і зараз, принишкло в сумному безлюдді. Хоч, може, то був і не сум, а лиш осіння тиша й спочинок після жнив. Природа не журиться й не радіє, то тільки ми, дрібні й нікчемні, намагаємося нав'язувати їй свої настрої та почуття. Дивлячись у листопаді на спорожнілий і витоптаний пляж, ми кажемо, що й берег сумний, і море зажурене, бо самі журимося, пригадуючи минуле літо й те життя, що вирувало тут.

Нам сумно скрізь, де немає людей, і дядько Мартин, дивлячись на безлюдні поля, теж пригнічено мовчав. Здавалося неймовірним, що пан околійський ризикнув відрядити йому помічником не когось там, а майбутнього чоловіка своєї рідної доньки. Це було б природно лише в тому разі, якби Емілія вирішила, з розпачу чи задля помсти, мов біблійна Даліла, знайти його слабіну й віддати в руки ворогам, скориставшись допомогою чоловіка. Іншої логіки годі було й шукати. Що ж, дядько Мартин міг припустити щось подібне. Емілія не завагалася поставити на карту репутацію всієї родини, він же зник, не сказавши їй жодного теплого слова, отже, тепер мав начуватись.

Приблизно так міркував дядько Мартин, цілячись у спину Кутійці. Сподівався побачити переляк чи бодай збентеженість, але марно. Кутійка, немовби йшлося про речі цілком буденні, тільки лапнув себе за прошите кулею плече піджака, всміхнувся й знову підійшов до дядька Мартина:

— Хоч застрельте мене, я від вас нікуди не піду!

Після цього дядькові Мартинові не лишалося нічого, як визнати, що вчитель просто-таки вродився розбійником і гідний носити звання його послідовника. Чого варті запевнення Кутійки й чи не ховав він у пазусі ножа, мав показати час. Поки що ж було досить і того, що він пішов до дядька Мартина, відмовившись від блискучої кар'єри, котру міг би зробити під рукою в дбайливого тестя. На таку сміливу авантюру міг би зважитися тільки непересічний чоловік, більш того, навіть видатний, а таких людей дядько Мартин любив.

Іванчо Кутійка повернувся додому й того самого вечора мав зустріч з околійським. За щасливим збігом обставин у начальника сидів поліцейський пристав Каралезов і доповідав йому про нову невдачу акцію. Банда розбійників, говорив околійському приставу, має багато помічників і схованок, тому вистежити її дуже важко. Пана Медникарова це дратувало, й він раз по раз тицяв приставу листа якогось комерсанта. Комерсант, котрого банда змусила викласти дві тисячі левів золотом, просив околійського начальника покласти край безчинствам та ще й нахвалявся поставити до відома Його Величність Царя, якщо поліція не виконає своїх «священних обов'язків». Це вже був третій сигнал. Два листи пан околійський трохи раніш отримав від своїх друзів-землевласників, яких теж вимушено робити банді подарунки.

Престиж околійського начальника було піддано серйозним випробуванням, і з цього небезпечного й вельми хисткого становища його могла врятувати тільки підвладна йому поліція. Та вона лише

здвигала плечима й намагалася переконати начальника, що слідів банди знайти не вдалось. Так було досі, так само закінчилася й сьогоднішня доповідь. Козирнувши начальникові, пристав клацнув підборами й вийшов, Іванчо ж Кутійка сів у крісло навпроти тестя й сказав:

— Цей жевжик розбійників не спіймає.

— Чому?

— Бо не зацікавлений.

І висловив панові начальнику здогад, що пристав або вже змовився з розбійником, або ж має намір змовитись, інакше його невдалі операції пояснити не можна. Якщо він знає про однодумців бандита, то чому й досі жодного з них не схопив і не допитав? Коли йдеться про громадський порядок, цей акт абсолютно законний. Але пристав та його люди ніколи не піднімуть руку на бандитів, бо ті ту руку позолотили.

Околіїський начальник аж очі витріщив, але Кутійка спокійно вів далі:

— Більше того. Один мій товариш днями на власні очі бачив їхнього ватажка. Ходить собі містом серед білого дня, певно, приїхав ладнати справи з поліцією.

— Позвільняю всіх чисто й призначу нових людей! — вигукнув пан околіїський і, як належить у таких випадках, почав міряти кроками кабінет.

Кутійка його наміру не схвалив, оскільки зраду поліції ще не доведено. Припустімо, звільниш кількох, а замість них прийдуть нові, які теж швидко злигаються з бандитами. Золота в них багато, а перед ним усі безсилі: й поліція, й селяни. Крім того, розбійники явно-го беззаконня не чинять, тобто до насильства не вдаються. Беруть конверт і пишуть листа, в якому просять дати скількись там левів. Адресат віддає не вагаючись, оскільки боїться помсти, хоча банда ще нікому не помстилася, бо ж і мститись не мала кому: всі несуть гроші самі, один поперед одного.

— Уявіть собі, пане начальнику, що розбишаки просто жартують, ха-ха-ха! Ви заперечите: мовляв, лякають смертю та ще не знати якими жахами. То й хай собі лякають! Коли б ото вам надійшов подібний лист, чи викинули б ви ні сіло ні впало тисячу левів? Три сотні до зубів озброєних турків, повертаючись із весілля, віддали своє срібло-золото чоловікові з голими руками. Чим він їх налякав? Та нічим, ті перелякалися самі. Психологічний момент, пане начальнику, отарна психологія: що більша отара, то більший страх. На цьому страхові тримається держава, завдяки ж йому й ви сидите в своєму кріслі. Та давайте подивимося, пане начальнику, куди йдуть гроші тієї банди. Частина лишається в розбійників, друга йде до кишень убогих селян і створює банді славу народного захисника, третя ж, коли ще не надійшла, то надійде тепер, поліції — щоб не займала «організації». Проте держава знає, що то не політична організація, а жменька кримінальних злочинців, і доручить переслідування їх місцевій владі. То ми й візьмемося, та перш ніж узятись, спробуємо, куди пропала та частина грошей, що мала надійти поліції. Поліція — то ми, тому ці гроші й мусять належати нам.

Ви питаєте: як то? Скажу, дуже просто. Мене розбійники впіймають і візьмуть заложником. Майбутній зять околіїського начальника коштує досить дорого, проте панові околіїському не випадає платити такого викупу, бо то ціла торба грошей, але він не хоче й

перестаратися, мов той єфрейтор за другу личку, бо зятеве життя висітиме весь час на волосинці. Громадська думка буде на боці околійського начальника, бо ж одне діло — бандити, й зовсім інше — чоловік його рідної доньки. Отже, пан околійський і матиме всі підстави переслідувати банду і разом з тим не знаходити її, доки це врешті йому набридне й він звелить своєму зятеві втекти й віддати розбишак у руки правосуддя. Й увесь цей час третина розбишацького золота надходитиме в касу пана начальника.

Перепрошую вимогливого читача за те, що так далеко ухилився від теми, проте ж читач і сам уже трохи знає пана Медникарова й здогадався, що наш околійський начальник належав до категорії людей, яким треба терпляче й докладно пояснювати навіть елементарні речі.

Однак саме ця риса й викликає якесь співчуття до пана Медникарова, й мусимо довершити його портрет. Коли б зайшла мова про психічний стан околійського начальника, можна було б сміливо сказати, що він упрів, почав гризти вуса й одірвав на кителі верхній гудзик... Але в такому разі вийшов би портрет мелодраматичного героя, в цьому випадку зовсім не доречний. Найправильніше було б, мабуть, порівняти його з півнем, до того ж загипнотизованим, і ось чому.

Ми в дитинстві часто гіпнотизували півнів. Хапали гребеняка, закладали йому голову під крило, починали гойдати, нашіптуючи якісь там чаклунські слова, тоді малювали крейдою на землі хрест і клали півня посередині. Півень витягав голову з-під крила й непорушно дивився між ті лінії. Коли його не звільнити від гіпнозу, він простоїть отак аж до ночі, марно силкуючись розв'язати ту крейдянудилему.

Дорослі використовували таку його вдачу по-соломонівському. Коли чийсь півень заскакував у чужий двір, а там виявлялося ще кілька таких самих півнів, то, природно, між сусідами виникала суперечка, й розв'язати її міг тільки сам винуватець. Півень діставався тому сусідові, в чий бік ступав із чарівної хрестовини.

Отож пан околійський цієї миті разюче нагадував загипнотизованого півня: дивився в простір між двох ліній і не знав, котрою з них йому піти,— лінією золотого теляти чи, навпаки, лінією закону та громадянського обов'язку. Так він і стояв, і лише на четвертий день Емілія звільнила його від чарів. На її превелику вітіху батько сказав собі «кроком руш» і впевненою ходою подався в бік золотого теляти. Бо перед цим вона заявила йому, що схвалює план свого нареченого, який мусив незабаром повернутись майновитим чоловіком і гідним околійського начальника зятем.

А ще за день-другий Іванчо Кутійка, склавши всю свою канцелярію в торбу, пішов шукати дядька Мартина.

Голодранець і чорта переплюне.

Народна приказка.

Ідучи в армію, мій батько вирішив одділитись, як велось в наших краях. Дід же всіляко противився цьому, бо не мав за що поставити йому нову хату, та й не хотів утрачати такого тягла, як моя мама. Дядько та молодша тітка вже бралися до серпа й мотики, та з мамою вони рівнялись не могли, тож дід і намагався використати її силу ще рік-другий.

Його найбільшим козирем була хата, але батько мій розв'язав житлову проблему по-своєму й ураз. Посеред нашого села було турецьке кладовище (турки завжди влаштовують своє кладовище посеред села, щоб нагадувало правовірним їхні перспективи на майбутнє), стояла там і мечеть, така собі малесенька хатина, в якій колись мешкав мулла. Турки давно вже виселились, і хатинку відтоді поступово розбирав на будматеріал кожний, хто хотів.

Тато давно вже приглядався до цієї безпритульної хижки, та тільки здалеку, мусив-бо спершу подолати релігійні забобони своєї матері. Бабуся була побожна, щонеділі ходила до церкви, не мивши голову, й цим відрізнялась од діда, який до церкви ходив тільки на великдень, та ще й з помитою головою.

Останнім часом вона так упилася цим опіумом для народу, що вважала за недостойне сповідати свої високі релігійні почуття перед отцем Костадином, котрий, на її думку, своєю поведінкою ганьбив і віру, й навіть саме імення бже.

Отець Костадин і справді не належав до бездоганих служителів всевишнього, на весіллях і хрестинах стріляв із револьвера; де слід було читати святе письмо, він розповідав анекдоти, під час проповідей зводив рахунки зі своїми супротивниками, послуговуючись при тому церковно-слов'янською мовою, під час відправи раз по раз прикладався до пляшки з причасним вином, а набравшись добре, губив то камилавку, то підрясник, а інколи навіть самого себе, і тоді попадаючи знаходила його в котрійсь із трьох пахучих комірчинок, що прилягали до пивниці; дозволяв собі й ще багато дечого і взагалі був справжнім епікурейцем, хоча все це й не заважало йому виконувати свої обов'язки й проповідувати християнське смирення та вгамування плоті.

Бабця ж моя була ревна й наївна, їй і на думку не спадало, що проповідники всіляких ідей та релігій зовсім не зобов'язані дотримуватися того, чого навчають інших. Вона повстала проти попа з усією пристрасстю своїх релігійних переконань і винесла на світ божий усі його гріхи. Піп сказав, що відлучить її від своєї парафії, та бабця не злякалася й сама відлучила його від нашого дому. Тепер піп, обходячи з кропилом усе село, тільки до нас і не заходив, і ця релігійна суперечка припинилася тільки після смерті бабці.

Кілька ж останніх років свого життя бабця ходила до церкви в сусіднє село — за шість кілометрів од нашого. Ходила влітку й серед зими, в дощ і сніг, аби лише довести потові, що бог є скрізь і коли людина вірить, то може молитися йому де завгодно, навіть у чужій церкві з чужим попом.

Отже, коли батько натякнув їй про турецьке кладовище, вона стала перед ним грізною стіною й закликала на голову його весь божий гнів. А тато сказав, що він дуаліст, і якщо болгарський бог не хоче брати його під свій захист, він залюбки віддасть себе аллахові, тільки нехай той пообіцяє йому хату та каміння для огорожі. Людина вибирає собі богів за власним уподобанням, вигукнув тато, мов стародавній еллін. Ми не маємо права віддаватись лише одному богові — хто його ще знає, якого він викине коника: може тебе зробити й міністром або царем, а може й під корінь рубонуть; залежно з якої ноги встане. І так далі...

Щодо моєї матері, то хоч вона була монотеїстка за переконаннями, проте так вірно й самовіддано любила батька, що не вагаю-

чись пішла б із ним куди завгодно, навіть на турецьке кладовище. Точнісінько, як деякі сучасні дружини, що ладні їхати слідом за чоловіками-провінціалами хоч до столиці.

Одного вечора, коли бабця вже спала, тато з мамою поперетягали в мечеть рядна, бляшану пічечку, мою персону та ще безліч усякого необхідного дріб'язку, розпалили вогонь і вранці прокинулися власниками турецького цвинтаря. Бабця не хотіла й чути про нас, оголосивши язичниками, та закони життя виявилися дужчими від релігійних, і вона кінець кінцем змиралась. Більше того: коли настав час ділити рухоме й нерухоме майно, від її ідеологічного фанатизму навіть згадки не лишилося, вона щодня прибігала в нашу мечеть і тягла нас до себе в гості.

Все нерухоме становило сорок декарів землі, яку доводилося ділити на чотири частини: по цілій дідові, дядькові й татові, й по півчастини — обом тіткам. Діла того було не бозна-скільки, з ним упорався б і першокласник, послинивши язиком олівця, та бабуся боялась, щоб її не ошукали, й скликала мало не всіх родичів і сусідів.

Ці свідки зі свого боку не могли лишатися байдужими спостерігачами, адже йшлося про речі вельми важливі, раз у раз вибухали суперечки, терези схилялися то на один, то на другий бік, дідове дворище перетворилось на ратне поле, пристрасті розгорілися, і згодом стало ясно, що без юридичного втручання ніхто не знайде виходу з глухого кута.

В таких випадках роль сліпої Феміди в нашому селі віддавали або старому вчителю Петку, або попові, або старості. Дід Петко, який, крім усього, ще й кравцював, десь поїхав у своїх кравецьких справах, отець Костадин і на поріг нашої хати не ступав, тож і гукнули старосту Трифона Татарина. Староста колись не любляв моїх родичів через дядька Мартина, тепер же, діставши від нього капшук золота, зробився м'який, як масло, й радо дав запнути собі вічі хусткою арбітра.

В таких справах Татарин мав багатий досвід, але цього разу, був би він адвокатом дипломованим, його клієнтура б різко зменшилася, бо тих нещасних чотири гектари він ділив днів десять.

Дідові нивки були розкидані по всіх усядах, однаково нікчемні й миршаві, та нашим тепер здавалося, що половина з них — то земля ханаанська, друга ж половина гірша від арабських пустель, здатна родити хіба що камінь. Звичайна дика груша перетворювалася на райське дерево, якого ніхто не хотів втрачати: мовляв, хіба ж то нива без груші, ні тобі спочити в холодку, ні відерця з водою повісити. Тож навіть коли вдавалося домовитись про саму нивку, наперед виступала дика грушка чи стара черешня, й усе починалося спочатку.

Іноді після тривалих суперечок виходило на те, що якийсь там клапот з деревом, хоч крути, хоч верти, дістається моєму батькові. Тоді баба з дідом, не маючи інших аргументів, удавалися до недозволених прийомів. Починали, скажімо, розповідати, як він народився, та як виглядали його з отакесенького, боялися навіть дихнути на нього, а скільки лиха зазнали, шукаючи йому дружину!

Тато цілком обгрунтовано заперечував, що дружина сама прийшла до нього, помилившись, їхньої ж заслуги в тому зовсім немає, він не піддавався сентиментам, бо мама теж стояла поряд і в найвідповідальнішу мить штрикала його під ребра.

Зрештою все вирішило жеребкування. Трифон Татарин кинув у

шапку потрібну кількість папірців, і кожен одержав те, що йому випало. Ніхто своїм щастям не був задоволений, але зброю мусив скласти, бо староста заявив, що село вже й так надто довго залишалося без державної влади й далі так тривати не могло. Наші розійшлися, аби, перепочивши, взятися до поділу рухомого майна.

А ця справа виявилася ще складнішою і мудрішою. Почали з худоби. У діда було дві кобили, пара волів, корова й тринадцять овечок. Одна кобила здохла саме напередодні поділу, обжершись люцерни, й одноока гніда Марія лишилася без пари. Це була молода й жвава лошиця, мала чудовий хід, але, як і кожна юна дама з фізичним ганджем, глибоко в душі була суєтна, вдавала, що ненавидить увесь світ і страшенно хвицалася.

Дід охоче поступився нею на користь мого батька, тато ж так само легко відмовивсь од неї й попросив собі волів. Але решта за-протестувала, цілком обгрунтовано доводячи, що п'ятеро горлянок аж ніяк не можна позбавити тягла.

«Хай тоді мені буде один віл,— сказав тато,— другого я вже собі якось і сам прикуплю, а ви до пари запрягайте в ярмо корову».— «Корова тільна,— заперечили батькові,— запрягати не можна. Бери краще її собі».— «Правильно, так буде найсправедливіше,— потвердив і староста.— Вам пару волів та кобилу, йому ж корівчину, щоб і він якісь роги мав у хліві».

Старостине мудре слово пережили терези в наш бік, і дід врешті погодився, та бабця раптом закотила очі під лоба, крикнула «господи, рятуй мене» й знепритомніла. Мої тітки почали кропити її водою, вилили добре відро, але вона не обізвалась до них, навіть не глянула.

Бабцю перетягли на сухе, почали щипати й розтирати, та вона тільки засіпалася і влякла носом до стелі. Тітки заголосили як на мерця, лише мама висловила підозру, що бабця жива й симулює.

Бабця й справді симулювала, та не така дурна вона була, як усі думали, й номер свій підготувала сумлінно і старанно: цілий тиждень вилежала, не встававши, тільки інколи пила воду з кварти й мружилася на стелю. Їй ставили банки, дід навіть пускав кров, а коли й це не допомогло, привіз із сусіднього села фельдшера. Той запахав її й порошками, й таблетками, зробив із неї решето своїм іржавим шприцем, та, так і не домігшись ані слова, сказав, що випадок зовсім безнадійний, і поїхав.

Вдома заходилися готуватись до похорону. Дід налаштував дошок для труни, тітки мої вдяглися в жалобне, лишалось тільки покликати попа. Не маючи бажання їхати аж у сусіднє село, дід звернувся до отця Костадина: гадав, що баба в свою смертну годину облишить релігійні суперечки, не буде дріб'язковою й візьме причастя з його рук. Отець Костадин прийшов тверезий, по-філософському настроєний і, сказавши, мов цар Соломон, що все на цім світі суєта суєт, смиренно підійшов до своєї заблудлої вівці й великодушно відпустив гріхи. І поки він говорив, як вона тепер матиме змогу спілкуватися безпосередньо з господом богом, коли тільки їй заманеться, баба несподівано розтулила уста й прорікла:

— Хочу корову!

— Корів до раю не пускають,— пояснив їй піп.— Лугів там скільки завгодно, але корів нема. Молока ти матимеш цілі ріки, тільки воно не з корів надоєне, а сотворене десницею господа бога нашого,

щоб мали його праведні душі досхочу й попивали сирим або пареним, хто вже як звик тут, на грішній землі.

— Не вмиру, поки мені не дадуть корови! — повторила бабця й знову залякла.

— Хто просить, той здобуде, сказав син божий! — отець Костядин глянув на наших домочадців, які напружено вислухували останню волю вмираючої.— Дайте рабі божій корову, хай заспокоїться її душа. Її вустами промовляє всевишній.

Спіймавшись на гачок, мої мама з татом поступились коровою на кілька годин, бо не личило відпускати бабу в рай, знехтувавши її останню волю. До того ж і піп сказав, що так вона взагалі може нікуди не потрапити: перекинеться упирем, приходитиме щовечора й видоюватиме в корови все молоко.

Наступного дня, коли дід, узявши з баби мірку, сів збивати труну, баба підвелася й сказала, щоб їй принесли попоїсти. Попоївши ж, вона добре виспалась, в обід і ввечері наїлася знов, а зранку вже поралась по хазяйству, мов молода невістка.

Мої тато й мама потрапили в делікатне становище, не знаючи, радіти їм з цього приводу чи сумувати. Вони поступились коровою на час, аби забезпечити бабці місце в раю, та поступалися ж з умовою, що корову їм буде негайно повернуто, як тільки бабця рушить уперед ногами.

Її симуляція вже ні в кого не викликала сумнівів, але ж слово не горобець, до того ж мовлене при свідках, і мої предки впіймали доброго облизня. Хотіли були вивести бабцю на чисту воду й забрати належну їм корову назад, але марно, бо стара відстояла її голодним страйком, кровопусканням, безліччю дірок на шкірі від іржавого шприца та ще й великим гріхом, який узяла на свою праведну душу.

І все-таки дріб'язковою вона не була, бо пообіцяла татові й мамі майбутнє телятко й накинула їм зайву вівцю. Тоді настала черга ділити курей. Їх було двадцять шість; наші цілу ніч висиділи в курнику, лякаючи бідолашних чубарок, виважаючи їх і вимацуючи, й до ранку таки поділили.

Баталія спалахнула тільки за двох півнів. Один був чорний, у штаних, мов старосвітський пан, величезний, з білими сережками й червоним гребінцем; вранці не кукурікав, а мовби сурмив у ерихонську сурму, і звук той міг і мертвого з могили підняти. Свої обов'язки щодо курей виконував регулярно, залицяючись до них із грубуватою галантністю, та й взагалі в курячому суспільстві був ідеалом справжнього півня. Саме через оці його якості мати з бабою й воювали так безкомпромісно.

Другий півень був червоно-рудий, голов'язий, елегантний і стрункий, співав тонким оксамитовим голосом, гарний, мов намальований, проте, дивлячись, як він, з голою дамською шиєю сокорить і залицяється до курей, наші господині по-жіночому тонко відчували в ньому гермафродита, від якого нащадків годі й сподіватись. Тому вони й ухопилися за чорного всіма чотирма й так пом'яли та поскубли бідолаху, що від нього лишилися хіба гребінь та шипи.

«Цього разу тобі нічого не допоможе, хай би ти й у труну лягла»,— кричала мама. Бабця більше не зважилася симулювати смерть, але міцно тягла півня за шию й нахвалялася, що живим не випустить його з курника, якщо не дістанеться їй.

Тоді в баталію втрутилися чоловіки й вирішили поділити півня

класичним способом, як ділили їх діди та прадіди. Коли зійшло сонце, вони загіпнотизували гребеняка й поклали серед двору, намалювавши крейдою хрест: рушити у бік вулиці — наш, а до курника — то їхній. Баба сподівалася, що чорний красень побіжить у курник, але під час баталії він так очманів, що коли його збудили, переплутав усе на світі й, на превелику нашу радість, покликав, мов п'яний, просто до воріт. Тато схопив півня й кинув у мішок.

Ложки, миски та решту кухонного добра ділили аж до полудня, далі надійшла черга Мурджа з Караманом. Ці пси теж були особами з яскраво вираженим характером. Один — домівник і ревний сторож, за найменшого приводу демонстрував такий чудовий бас, немовби скінчив консерваторію. Зате другий, Караман, зажив слави невиправного донжуана й цілий день, замість стояти на варті, зализував рани після нічних походеньок. Дуже важко було дійти згоди, ділячи таких собак, тому тато вдався до хитрощів.

Про людське око погодившись на Карамана, він узяв його й посадив на цеп, але за два дні відпустив і привів Мурджа. Та коли тато згодом спробував перевірити, чи триматиметься пес нової господині, той утік. Довелося красти його вдруге, й знову пес утік. На турецькому кладовищі собака потрібний був для діла, а не для самого тільки гавкання, з цього ж нічого не виходило, бо щойно тато спускав його з цепу, як він тікав.

А взагалі ми відділились і стали окремою сім'єю з кількома де-

карами землі, ще не народженим телятком, яке, знайшовшись, мало стати волон чи коровою, з чотирма овечками, шістьма курми, чорним лапатим півнем та собакою на цепу. Можна було починати самотійне життя, та батько нічого не встиг, бо його забрали в армію.

Ми його вирядили разом з усіма сільськими новобранцями й повернулися додому. Та не встигли ввечері й поснути, як хату нашу затрясло. Щось безперестану гупало й гупало, Мурджо загавкав, але якось невиразно, й годі було збагнути, що гупотить: людина чи худобина, навіть прив'язаний коло дверей пес не міг уторопати.

А за хатою гупало й не переставало, падало якесь каміння й кришилося на друзки, брил же кругом було доволі, диких нетесаних брил, які стирчали в усі боки. Гупання чулося то далі, то ближче, майже під самою хатою, й так тривало цілу ніч. Схоже було на те, що починається страшний суд, накликааний бабусею, й ми вдвох тепер мали пожинати плоди батьківського атеїзму.

Тільки пізніше ми дізналися, що все це роблять шукачі скарбів. У нашому селі довгі роки ходила чутка про легендарно багатого турчина, хаджі Ібрагіма, все золото якого було поховане разом з ним. Досі ніхто не зважувався шукати той скарб, бо вважалося, що розкопувати могили — то блюзнірство, тепер же всі раптом вирішили, що тато не з доброго дива перейшов жити на турецький цвинтар: певно, довідався, де лежать гроші, й рано чи пізно їх викопав. І щойно його забрали в армію, як шукачі кинулися копати.

Коли батько через три місяці прийшов у відпустку, то аж зрадив. Половину могил було розрито й знову закидано, а величезні брили дикого, ледь обтесаного каміння повитягувано з землі. «Ваші страхи,— сказав тато,— обернулися добром, бо сам би я мав тут гнути спину років зо три».

Він тут-таки пустив чутку, нібито не раз бачив, як ночами «грає» золото на кладовищі, лише не хоче сказати, в яких місцях. І разом з тим поскаржився старості, що якісь невідомі порпаються в нього на городі. Цього було досить, щоб усі дядьки в нашому селі взялися за лопати. Ледве зійшов сніг, як вони знову почали обробляти нашу садибу. Тепер їм допомагала й мама.

Коли батько прийшов у відпустку вдруге, всі надгробки вже було повикопувано, а віками не торкана земля розпушена й м'яка. Лишалося тільки повідтягати каміння, скласти його у мур і навічно відгородитись од сусідів, а потім, дочекавшись кінця військової служби, спокійно господарювати на своїй, тепер уже власній землі.

В цей час я вже міцно став на ноги й ходив по землі, та не якійсь там, а рясно всіяній кістками правовірних, що потрапили сюди незаними шляхами й тут віддали свої душі аллахові. Я часом бавився їхніми черепами й думав про тлінну славу цих людей. Замислювався й над своєю долею, намагаючись угадати, чого ще можна сподіватись од неї в майбутньому, коли свої перші кроки мені судилося зробити серед турецьких могил. Звичайно, доля не вельми завидна, проте скромність змушує мене приймати її як неоціненний дар. Більше того, я відчуваю навіть якийсь борг перед читачами, обов'язок розповісти їм і про свою долю, й про долю всіх членів нашого славного роду. Але, як казав Ларошфуко, квапитись у виконанні своїх обов'язків — то теж один з варіантів невдячності.

*З болгарської переклав
Іван БІЛИК*

ОСОБИСТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Особливість Робера Мерля полягає в тому, що він сучасник не тільки наш, а й своїх героїв. Цей романист не з тих, хто споглядає власну особу. Звичайно, психологічний роман і навіть роман, що є, власне, звітом автора про порухи власної душі, теж вартий уваги, але наш різноманітний світ нуди ширший від внутрішнього «я» кожного з нас...

Робер Мерль був на фронті й розповів про пережите ним у книжці «Уїкенд на південному березі». Він багато розмірнював про суть фашизму й результатом цих роздумів стала книжка «Смерть — моє ремесло»¹ — біографія, портрет і дослідження психології ката. В епоху розпаду колоніальних імперій він замислився над першопричиною колоніалізму, і це дало роман «Острів». Розмаїтість інтелектуальних типів, злочини, які здатна чинити наука під тиском сучасного капіталістичного суспільства — особливо американського імперіалізму, — підказали йому ідею роману «Тварина, обдарована розумом». Викладач університету в Нантері, він став свідком студентських бунтів 1968 року, і в 1970 році вийшла в світ його книжка «За склою». Критики з лівацьких груп поставилися до цього твору без ентузіазму, хоч автор показав студентську мольдь об'єктивно і з симпатією. До речі, саме ця симпатія принесла йому схвалення критиків-комуністів. Роздуми Мерля над можливими наслідками атомної війни лягли в основу його останнього роману «Мальвіль».

Мерль не випадково взявся за переклад такої політичної сатири, як «Мандрівки Гуллівера». Його п'єси й нариси свідчать про те, що Робер Мерль як письменник орієнтується на нас, своїх сучасників. І в цьому головна запорака живучості його творів.

Творчість Мерля має ще одну властивість. Для нього найбільше важить проблематика, а не безцільні стилістичні експерименти. Не можна сказати, що він пише недбало, навпаки, його романи відзначаються великою ясністю й витонченістю стилю, але він не прагне оригінальності. В його романах після віаторна настає середа, а після середи — четвер, і читачеві ніколи не доводиться розшифровувати часову послідовність подій. У того, хто читає Мерля, виникає єдине запитання (не хочу сказати, що це мало): наскільки правдиве прочитане? Не можна порушувати важливі й злободенні проблеми, не

Робер Мерль.

викликаючи в читачів і критики відгуків, заперечень, спростувань. Наприклад, я не впевнений, що комуніст, один із героїв роману «Мальвіль», чинив би саме так, як описує Мерль, але образ Мейссоньє надзвичайно правдивий; це справжня людина в повному розумінні слова. Мабуть, правильно говоритися в італійському прислів'ї: «В цьому світі неможливо бути одночасно чесною, розумною людиною й антикомуністом». Робер Мерль чесний і розумний...

Нарешті, третя, не менш важлива особливість Робера Мерля як автора в тому, що в його товаристві читач ніколи не нудьгує. Ця рідкісна й надзвичайно цінна якість у снів викликає презирство. Зрозуміло, ми далекі від того, щоб назвати «нудними» твори, які вимагають і заслуговують більшої уваги, ніж поганенькі романи з жіночих журналів. Тільки ледар може занудьгувати над Прустом. Щодо Робера Мерля, то від його книжок читачеві неможливо відірватися.

Слід зазначити, що Робер Мерль ніколи не був членом Французької комуністичної партії. Не знаю, з приводу чого ми могли б подискутувати, однак певен, що нам не бракувало б тем. Це не заперечує ні мою пошану до письменника, ні мою приязнь до нього як до людини.

Отже, атомна війна... Ні, я не стану переказувати зміст нового роману. Скажу тільки, що давно в нас не з'являлося твору на цю тему, який би з такою силою збуджував у людях почуття відповідальності й викликав би в них таку виразну увагу про небезпечу війни.

Андре БЮРМСЕР

Газета «Юманіте», 10 березня 1973 року.

¹ Романи Р. Мерля «Смерть — моє ремесло» та «Уїкенд на південному березі» друкувалися у «Всесвіті» (№№ 1—2, 1962 р. та № 4, 1966 р.).

РОБЕР МЕРЛЬ

Мал. В. Яворського

МАДЛЬВІЛЬ

РОМАН

I

У нас у вчительському інституті був викладач, захопаний у прустівську мадлену¹. З його волі я захоплено завчив цей славнозвісний текст. Та збігло вже чимало часу, й тепер мені здається надто літературним оте тістечко. О, я добре знаю, що саме вже тільки смакове відчуття або милозвучність тексту вельми живо викликають у вас спогад. Але то триває лише хвилику. Короткий спалах, потім завіса знову опускається, й гнітюча теперішність перед вами. Було б чудово, коли це правда, уявити все минуле, ласуючи розмоченим у наливці солодким пирогом.

Мені спадає на думку прустівське тістечко, бо якось на дні однієї шухляди я натрапив на пачку старезного сірого тютюну, яка, очевидно, належала дядькові. Я віддав її Коленові. Не тямлячись від радості, що після тривалого часу йому поталанило роздобути улюблену отруту, він натоптує тютюном люльку й закурює. Я дивлюся, як він курить, і з першими клубами диму, які вдихаю, в моїй уяві знову постають дядько й «попередній світ». Мені перехоплює подих. Однак, як я сказав, це триває недовго.

А Колен занедужав. Він був надто чутливий до отрути або тютюну був дуже старий.

Я заздрю Прустові. Щоб згадати своє минуле, він спирався на міцний ґрунт: надійне теперішнє, безсумнівне майбутнє. А для нас минуле — це двічі минуле, двічі втрачений час, бо разом з ним ми втратили той світ, у якому він протікав. Відбувся злам. Плин сто-

Роман друкується зі скороченнями.

¹ Мадлена (франц.) — вид бісквітного тістечка. Тут мова йде про уривок з роману французького письменника Марселя Пруста (1871—1922) «У бік Сванна», де автор наводить приклад випадкового, мимовільного спогаду. Пруст розповідає, що якось у Парижі, повернувшись з морозу, він покуштував умочений у чай шматочок бісквітного тістечка — мадлени. Оповідач пізнав смак мадлени, якою в Камбре щонеділі частувала його тітка Леонія. В уяві виникли образи минулого — картини щасливого дитинства, старий сірий будинок, маленька альтанка й квіти в саду, обивателі містечка й увесь Камбре з околицями. Завдяки смаковій асоціації перед оповідачем постала «на ледь відчутній краплині велетенська споруда спогаду».

літь обірвався. Ми більше не знаємо, де опинилися й чи є в нас взагалі якісь майбутнє.

Само собою зрозуміло, ми силкуємося приховати від себе свою немічність за допомогою слів. Спершу говорили, як висловлюється Мейссоньє, хоча трохи по-військовому: **«День «Д»**. Але це може видатися надто войовничим. І завдяки Мену та її селянській розсудливості ми вигадали цнотливіший евфемізм: **«День події»**. Чи можна мріяти про щось безбездіяльніше?

Знову ж таки за допомогою слів ми зарадили хаосові й навіть налагодили лінійне відмірювання часу. Ми кажемо: **«До дня події»**, **«Після дня події»**. Це наші мовні хитрощі. Вони додають нам почуття впевненості пропорціонально до їх лицемірства. Бо «після дня події» означає водночас наше непевне сучасне і загадкове майбутнє.

І без тістечка та люльки ми часто згадуємо «попередній світ». Кожен у своєму закутку. Проте ми не зловживаємо цими спогадами — вони не допомагають нам вижити. Ми навіть уникаємо їх.

Інша річ, коли ми залишаємось на самоті. Хоч мені тільки звернуло за сорок, після **«дня події»** в мене з'явилася схильність до безсоння, наче в літніх людей. Саме вночі я згадую. Вживаю це дієслово без додатку, бо щонаочі цей додаток буває інший. Щоб вибачитися перед собою за це самозамилування, думаю про те, що «попередній світ» існує тільки в моїй уяві, він перестав би існувати взагалі, коли б я не думав про нього.

Віднедавна я поділяю спогади на випадкові й звичайні. Зрештою мені пощастило збагнути різницю між ними: звичайний спогад — це той, що допомагає пересвідчитися, що я ще існую, те переконання, яке необхідне мені в тому **«після»**, всі орієнтири якого зникли. І ось що, власне кажучи, я роблю в безсонні ночі: в оцій пустелі, зибучих пісках, минулому, яке двічі минуло, переставляю віхи з місця на місце, аби впевнитися, що не заблудився. І коли я кажу **«не заблудився»**, то маю на увазі **«не перестав існувати»**.

1948 рік — одна з тих віх. Мені дванадцять років. Я перший у кантоні — нечувана слава! — щойно одержав свідоцтво про освіту. І під час обіду за столом на кухні ферми «Велика стодола» намагаюся переконати батьків викорчувати ліс. З сорока п'яти гектарів ми маємо, як усі тут, лише десять гектарів лугів та орних земель. Решта — ліси, причому поганенькі, в них більше не збирають каштанів і не рубають дерево.

Мої старі не прислухаються до моїх порад. Незворушні, наче брили землі. До речі, в них і колір земляний — буре волосся й шкіра. В мене також, але я успадкував від дядька голубі очі.

Я знову дивлюся на цю сцену з відстані часу очима дорослого, розумію її краще, розмірковую, й вона здається мені невтішною.

Взяти хоча б мою матір. Вона належить до тих недалеких людей, які докорами відповідають на докори. Єдине алібі для черствого характеру. Відтоді, як справи на фермі пішли гірше, вона вважає, що нічого й старатися. Моя пропозиція викорчувати ліс її ображає.

— А за які гроші? — глузливо мовить вона. — Ти оплатиш бульдозер?

Хоча тон її презирливий, я знаю добре, що на ощадній книжці лежать суми, які щомісяця девальвуються. Знаю, що вони девальвую-

ться, мені розказував дядько. І в свою чергу веду мову про це, не посилаючись на дядька. Ось тут я і втратив обережність.

Батько слухає, але не курить люльку. Мої міркування знову ображають матір. Вона навіть не дивиться на мене. Звертається до батька через мою голову.

— Цей хлопчисько, — каже вона, — викапаний твій брат Самюель. Пихатий. Любить повчати. І відтоді, як отримав свідоцтво про освіту, зовсім носа задер.

Мої молодші сестри Полетта й Пелажія починають душитися зі сміху, й ту, яка сидить ближче до мене, я стусаю ногою під столом, вона скиглить.

— До того ж він жорстокий, — додає мати.

Тепер ми слухатимемо її балаканину про мою жорстокість. Аж доки не випорожнимо по дві тарілки супу. Бо в моєї матері бухгалтерський хист. Як тільки я в чомусь завиню, вона докладно перераховує всі мої попередні провини. Й дарма, що за них мене вже карали. Мої злочини не забуваються і не вибачаються.

До того ж все це мовиться жалібним тоном, від якого мене охоплює жах. Пелажія скиглить, Полетта, яку я не зачіпав, пхикає. Справжня комедія: Пелажія задирає спідничку й показує гомілку — вона червона. Материн крик перебиває багатоголосий зойк:

—...І чого ти ждеш, Сімене, чому не даси потиличника своєму синові?

Ще б пак, я батьків син, а не її. Батько мовчить. Тепер мати накидається на нього. Позбавлена будь-якої логіки, вона ніколи не збагне того, що каже батько. Вона зробила з тата мовчуна.

— Чуєш, Сімене?

Я кладу виделку й ножа і готуюсь спритно ухилитися від ляпаса. Та батько не ворухиться. На мою думку, йому слід було б відважитись, бо цього вечора на нього чекає нудна проповідь у подружньому ліжку, де всі його вади будуть перераховані йому знову.

Але він якийсь полохливий. Я бачив, як дядько — то було чудове видовище! — гримав, підводився і лупцював свою дружину, таку схожу на мою матір, бо обидва брати одружилися з двома рідними сестрами. Я запитую себе: чому всі в їхній родині такі черстві, вперті, плаксиві, дошкульні?

Тітка ж таки не витримала. Була страшенно в'їдлива й сама себе звела зі світу. А дядько надолужив своє — став бігати за молоденькими дівчатами. Я не засуджую його, бо робив так само, коли досяг зрілого віку.

Я заспокоююся. Не дістав ляпаса ні від батька, ні від матері. Охота в неї не відпала, але зовсім недавно я навчився досить спритно відбивати її удар ліктем, яким раптом бив по її передпліччю. То був розрахований удар: я щосили викидав руку назустріч її кулакові.

— Не одержиш пирога, — каже мати, трохи поміркувавши. — Знатимеш, як мучити сердешних крихіток.

Батько цмокає язиком. Він не скаже нічого. Я також гордовито мовчу. Скориставшись тим, що він утупився очима в тарілку, а мати підвелася, щоб зняти з плити бурду, яка давно там вариться, я перекривлюю плаксиву Пелажію. Вона починає знову скиглити й, оскільки їй бракує слів, скаржиться матері, що я на неї «подивився».

— Авжеж, — кажу я, обвівши всіх по черзі невинними очима (подвійно невинними, бо ж вони голубі), — я не маю більше права дивитися на тебе.

Западає мовчанка. Я вдаю, що неохоче їм чудове мамине вариво. Наважуюсь навіть відмовитися від додаткової порції, яку мені пропонують. І поки всі бенкетують, мій погляд прикипає до засидженої мухами гравюри, що висить над буфетом. На ній зображено «Повернення блудного сина».

В куточку гравюри стоїть, сумно скривившись, порядний син. Я не докоряю йому. Бо хоча він не розгинаючись працював на батька, йому відмовилися дати на обід маленьке ягнятко. А на честь того нечупари, який, розтринькавши свою частку з повіями, повертається на ферму, влаштовують цілий бенкет.

Я, міцно стуливши губи, думаю: «Так воно і з моїми сестрами й зі мною». Макухи вони, дурепи! Та незважаючи на це, мати завжди пестить їх, обливає парфумами, зачісує, накручує їм гарненькі кучерики. Я нишком глузую з них. Минулої неділі навшпиньки підкрався ззаду й поначіпляв їм на кучерики павутиння.

Мені досить цього приємного спогаду, щоб не впасти у відчай; я опускаю погляд з «Блудного сина» на пиріг з абрикосами, запах якого вдихаю в себе, й бачу його золотисте кружало на деку. Мати раптом підводиться, не без пихи, й кладе його на стіл — просто мені під ніс.

Я негайно встаю і, сховавши руки в кишені, йду до дверей.

— Ти що, — озивається батько хриплим голосом неговіркої людини, — не хочеш пирога?

Я обертаюся і, не виймаючи рук з кишень, сухо кидаю через плече:

— Я неголодний.

— Як розмовляєш з батьком? — одразу ж втручається в розмову мати.

Далі я не слухаю. Бо цьому не буде кінця. Вона зіпсує йому апетит до пирога, так само, як зіпсувала й мені.

Виходжу в двір ферми «Велика stodola», стиснувши в кишенях кулаки. У Мальжаку подейкують, що мій батько добрий, як хліб. Це правда. Надто багато м'якушки й замало шкуринки.

Я серджусь на матір. Вона мене утискує, віддає на посміховище цим дурепам і до того ж карає. Я затямлю їй цей пиріг. І не тільки пиріг, а й образу. Залишити без солодкого першу із свідоцтвом особу в кантоні!

Це та лиховісна остання крапля, і я сповнююся гнівом, палаю без вогню. Хоч минуло відтоді тридцять років, шаленію знову.

Мабуть, з мене був поганий Едіп. Йокаста навіть подумки нічим не ризикувала. Я «роблю» свій комплекс, але не з нею, а з Аделаїдою, нашою крамаркою. Крім того, що Аделаїда весело сміється й легковажна, вона ще й пишна білявка з персами, про які тільки можна мріяти. Я також здорово «уподібнююся» — яке слово! — але не до батька, а до дядька, який, — однак цього тоді я не знав, — був у найкращих стосунках з Аделаїдою. Отож, сам не відаючи того, я мав справжню родину поряд з тією, якої тепер зрікаюся.

Ще одна родина вельми дорога мені, яку я сам собі створив, — «Гурток». Надтаємне товариство з семи членів, що його я заснував у школі Мальжака (401 житель, церква XII століття) і, в свою чергу, батьком якого вважаюся, поширюючи всюди діловий дух, котрого бракує моєму предкові. За моєю м'якою зовнішністю таїться тверда рішучість.

У мене визріло рішення: тяжко ображений тут, я знайду пристановище саме в цій родині. Вичікую, доки батько піде відпочивати після обіду, а мати заходиться мити посуд в оточенні двох донечок, що вічно тримаються за її спідницю. Прямою до комірчини, натоптую саквоюж (дядьків подарунок) і, застібнувши його, кидаю на купу дров під моїм вікном. Перш як утекти, залишаю на столі цидулку. Адресую її панові Сімонові Конту, хліборобові, ферма «Велика стодола», Мальжак.

«Дорогий тату!

Я йду геть. У цьому домі поводяться зі мною не так, як я того заслуговую.

Обнімаю тебе,

Еммануель».

І поки мій сердега татусь спить за зачиненими віконницями, не відаючи, що його ферма більше не має спадкоємця, я з саквоюжем за плечима їду велосипедом до Мальвіля.

Мальвіль — великий напівзруйнований замок-красень XIII століття. Він притулювся до грудей стрімкої скелі, яка височить над маленькою долиною Рюнів. Господар кинув його напризволяще, а відтоді, як кам'яна брила відірвалася від галереї бійниць головної башти і вбила якогось туриста, входить до нього заборонили. Товариство охорони історичних пам'яток вивісило два написи, а мер Мальжака перекрив чотирма рядами колючого дроту єдиний доступний шлях з пагорка. Хоча мерія не має ніякого зиску з цього, вона й далі щороку снує це дроття вздовж старовинного шляху між скелею та шпильастим стрімчаком, який відділяє Мальвіль від пагорка, де бовваніє дядькова ферма «Сім буків».

Саме тут під моїм натхненням керівництвом «Гурток» порушив усі заборони. За крутим вигином, щоб не було видно зі шляху, ми зробили в дроті хвіртку. Полагодивши частково стелю на другому поверсі, зробили настил зі старих дощок, яких назбирали на дядьковій конюшні. По ньому ми змогли проникнути до маленької кімнатки в глибині величезної зали, і Мейссоньє, який уже добре майструє в столярні свого батька, вставив у ній вікно та двері з великим висячим замком.

Вода не затопила головну башту. Ребристе склепіння не піддалося часові. А в нашій барлозі є камін, старенький волосяний матрац, стіл і табурети.

Вже рік, як «Гурток» перебрався в це місце, про яке не знали дорослі. Я маю намір перебути тут аж до початку навчального року. Йдучи сюди, перекинувся словом з Коленом, той про все перекаже Мейссоньє, який поговорить з Пейссу, а той уже повідомить інших.

Я просиджую в цій келії другу половину дня, ніч і наступний день. Тут не так уже й чудово, як мені здавалося. Зараз липень, друзі допомагають батькам у полі, і я побачуся з ними аж увечері. Я

не наважуюся вийти з Мальвіля. На фермі «Велика стодола», мабуть, уже вдарили на сполох.

О сьомій годині хтось стукає в двері «Гуртка». Я чекаю на велета Пейссу, який повинен принести мені їсти. Зі свого жорсткого матраца, на якому лежу з книгою про криваві пригоди, щосили гукаю: «Прошу, здоровий дурню!»

З'являється дядько Самюель. Він протестант, звідси й біблійне ім'я. Переді мною виринає кремезна постать у картатій сорочці, в стареньких кавалерійських штанах (дядько служив колись у кавалерії). Торкаючись головою кам'яного одвірка, він дивиться на мене, всміхаючись і наморщивши чоло.

Я трохи зупинюся на цьому образі. Бо маленький хлопчик на матраці — це я. І дядько, який стоїть на порозі, — також я. Дядько Самюель мав тоді приблизно стільки років, скільки мені тепер, і всі, наче змовилися, кажуть, що я дуже схожий на нього. А в цій сцені, під час якої було сказано так мало слів, здається, бачу хлопчика, яким я був колись.

Якщо намалюю портрет дядька Самюеля, то водночас намалюю й свій. Він був вищий середнього зросту, кремезний, але з худими стегнами, мав квадратне засмагле обличчя, смолянисті брови й глибокі очі. В Мальжаку люди гомонять з ранку до вечора, знаходячи в словах розраду. А дядько не вимовить і слова, коли йому немає що сказати. Та коли вже розтулить рота, то говорить надто коротко, без зайвих слів, тільки про головне. Рухи в нього також стримані.

Найбільше мені подобається його рішучість. Бо ми, батько, мати, сестри, — всі такі зніжені. Думки в нас невиразні. Розмовляти коротко не вміємо.

Я також захоплююся дядьковою діловитістю. На своїх землях він викорчував ліс, наскільки це було можливо. Поділив на б'єфи один рукав Рюнів, що перетинав його поля, й розводить форель. Придбав двадцять вуликів. Випадково купив навіть лічильник Гейгера, щоб обстежити вулканічну породу, яка виходила на поверхню в одному місті пагорба, чи немає там часом урану. А коли почалася мода на кінні заводи, попродав худобу й купив коней.

— Я знав, що знайду тебе тут, — озивається дядько.

Я зацікавлено дивлюся на нього. Але ми добре розуміємо один одного. Й він відповідає на мою мовчанку:

— Дошки. Дошки, які ти взяв минулого літа з моєї конюшні. Ти не міг їх нести. Ти волочив їх. Так я натрапив на твій слід.

Отже, він знав іще торік! І не сказав про це нікому, навіть мені.

— Я перевірів, — мовив дядько. — Бійниці в головній башті непошкоджені, каміння більше не падатиме.

Серце моє сповнюється вдячністю. Дядько потурбувався про мою безпеку, але здалеку, не признаючись мені, не набридаючи. Я дивлюся на нього, але він уникає мого погляду, щоб не розчулитися. Бере один табурет і, перевіривши, чи міцний, сідає, широко розкинувши ноги, наче на коні.

— Послухай, Емманюелю, — мовить він квапливо і наївнесте, — вони нікому нічого не сказали й не попередили жандармів. — І ледь посміхається. — Ти боїшся людського осуду. Ось що я тобі пропоную. Я заберу тебе до себе до кінця канікул. Не буде проблеми і з навчанням: я влаштую тебе в Ларокський пансіон.

Западає мовчанка.

— А в суботу й неділю? — питаю я.

У дядькових очах спалахнули лукаві іскорки.

— Якщо забажаєш, житимеш у мене, — відказує він жваво, описавши рукою в повітрі дугу. Він знову на хвилюк замовкає.

— Обідатимеш час від часу на фермі «Велика стодола».

Цілком правильно, аби зберегти про людське око пристойність. Я добре розумію: всі намагаються в такий спосіб зарадити справі.

— Гаразд, — озивається дядько, хвацько підводячись. — Якщо згоден, то бери саквояж і приходь до мене в Рюни, там я збираю сіно для своїх коней.

Він виходить, а я збираю саквояж.

Пролізши крізь отвір у дротяній загорожі й замаскувавши його, спускаюся велосипедом униз, до русла пересохлого струмка, яке відділяє стрімку скелю Мальвіля від дядькового пагорка. Дуже задоволений, що вибрався з цього вертепу. Полегшено зітхаю лише тоді, коли опиняюся в сонячній долині Рюнів.

Надвечірня пора, десь між шостою і сьомою годинами, найприємніша. Я знаю це відтоді, як дядько звернув на це мою увагу. Повітря о цій порі якесь незвичайне, луги яскраво-зелені, тіні видовжені, а проміння сонця золотаве. Я під'їжджаю до дядькового червоного трактора з причепом, на якому накладено копицю жовтавого сіна. А вдалині понад Рюною паралельно простяглися низки тополь із сіро-срібlistим листям. Мені дуже подобається їхній шелест: він нагадує тиху зливу.

Дядько бере мій велосипед, прив'язує до нього віршовку й витягує на сіно. Потім сідає за кермо, а я на крило трактора. Ми мовчимо. Навіть не дивимось один на одного. Але завваживши, як у нього тремтить рука, я здогадуюся, як він радіє, що везе сина до маєтку «Сім буків», бо моя худорлява тітка так ніколи йому нікого й не народила.

На порозі на мене чекає Мену, схрестивши кощаві руки на худих грудях. Від усмішки в неї морщиться мертвотно-сіре обличчя. Вона любить мене тим більше, що відчуває відразу до моєї матері. Відчувала її і до тітки, коли та ще жила. Не подумайте, тільки... Мену не спить з дядьком. Вона й не служниця його. Має свій маєток. Дядько косить її луги, вона порається в його господарстві, він годує її.

В Мену весела вдача. Вона не ние, але любить побурчати. Важить кілограмів із сорок разом з чорним убранням. Однак глибоко запалі очі горять любов'ю до життя. За винятком дівочої цнотливості, їй властиві всі чесноти. В тому числі й ощадливість.

В праці вона нагадує чудовисько. Руки, наче шпичаки, але коли поле виноградарник, ніхто за нею не вженеться. А тим часом її єдиний син Момо, якому пішов вісімнадцятий рік, тягне за ниточку поїзд і ухає.

Мену веде тривалі суперечки з дядьком. Суперечки — це її стихія. Іноді я беру в них участь. На честь мого прибуття в «Сім буків» вона приготувала розкішний обід. І увінчує його величезним пирогом.

Коли б я був кіномитцем, то зняв би цей пиріг широким планом.

Квітень 1970 року: наступна «віха». Стрибок на двадцять два роки. Я шкодую, що довелося змінити коротенькі штанці на довгі

штани дорослої людини. Мені тридцять чотири роки, я — директор Мальжакської школи; навпроти мене сидить у себе на кухні дядько й смоче люльку. Справи з кіньми в нього йдуть добре, навіть надто добре. Щоб розширити діло, він намагається скуповувати землю, але тільки-но йому припадає до вподоби якась нива, — його мають за багача, — зразу правлять за неї вдвічі більше.

— Взяти хоча б Бертó. Ти знаєш Берто. Два роки він водив мене за носа, а тоді загнув таку суму! До речі, мені наплювати на ферму Берто. Я купив би її тільки в крайньому разі. Ні, Емманюелю, я скажу, що мені було потрібне, — Мальвіль.

— Мальвіль!

— Так, — мовить дядько. — Мальвіль.

— Але ж то самий ліс і руїни, — дивуюсь я.

— Я тобі розповім, що таке Мальвіль, — каже дядько. — Мальвіль — це шістдесят п'ять гектарів землі першого гатунку, що менш як п'ятдесят років тому поросла лісом. Мальвіль — це виноградник, що давав найкращий виноград у наших краях за часів мого батька. Звісно, все доведеться пересаджувати, але ж земля залишиться. В Мальвілі є льох, іншого такого в Мальжаку не знайдеш: склепистий, прохолодний і великий, наче шкільне подвір'я. Мальвіль оточений муrom, до якого можна прибудувати піддашок і з обтесаного каміння побудувати чимало конюшень і окремих стійл. До того ж Мальвіль зовсім поруч. Він межує з фермою «Сім буків». Можна подумати, що, зрештою, — додав він, мимовільно усміхаючись, — колись замok належав до ферми.

Розмова відбувається після вечері. Дядько сидить на кухні не за столом, а біля нього, попихкуючи люлькою, попустивши на одну дірочку пасок на своєму худому животі.

Я дивлюся на нього, й він здогадується, що я все зрозумів.

— Еге ж, — озивається дядько, — я провалив справу. — Й знову смоче люльку. — Я грубо вилаяв Грімо.

— Грімо?

— Повіреного в справах графа. Побачивши, що він користується довір'ям у графа й що граф, який живе десь у Парижі, нічого не годен без нього вдіяти, Грімо став вимагати хабара. Він назвав це «гонораром за переговори».

— Пікантний вислів.

— Тобі теж так здається? — питає дядько, смочучи люльку.

— І багато?

— Два мільйони.

— Та невже?

— Це не така вже й мала сума. Можна було поторгуватися, але замість цього я написав графові, а той, як завше, передав листа Грімо. Й Грімо став мені докоряти.

Дядько зітхає, випустивши з рота хмарку диму.

— Друга помилка, якої я припустився, вже неоправна: я грубо вилаяв Грімо. Як бачиш, і в шістдесят років ще роблять дурниці. В ділі ніколи не слід нікого лаяти, затам собі це, Емманюелю, навіть шахрая. Бо шахрай теж має почуття власної гідності. З того дня Грімо став мені на перешкоді. Я писав графові двічі. Той ні разу не відповів.

Западає мовчанка. Я надто добре знаю дядька, щоб перебивати його вічні нарікання. Він не любить сумувати. За хвилину знижує плечима, простягає ноги на стілець, закладає за пасок великого пальця лівої руки й веде далі:

— Все провалилося. Однак я можу жити без Мальвіля. Й живу я непогано. Заробляю достатньо грошей і роблю все, що мені забагнеться. На мій погляд, життя цікаве. А оскільки здоров'я в мене міцне, то я так можу прожити ще років двадцять. Більше не хочу.

Очевидно, це забагато. Розмова ця відбулась у неділю ввечері. А наступної неділі, повертаючись із футбольного матчу з Ларока, дядько разом з моїми батьками загинув в автомобільній катастрофі.

Всього п'ятнадцять кілометрів відділяють Мальжак від Ларока, але цього вистачило, щоб якийсь автобус розчавив маленький автомобільчик об дерево. За інших обставин дядько міг би поїхати на матч автомобілем «пежо» з універсальним кузовом, але «пежо» саме був у ремонті, а його грузовик «сітроен» повіз коней одному з дядькових клієнтів. Я також мав їхати з усіма на футбол, але один з моїх старших учнів впав уранці з мотопеда, і я пішов пополудні до лікарні, щоб довідатися про його здоров'я.

Спотворені тіла привезли на ферму «Сім буків», і я сидів біля них з Мену, чекаючи на своїх сестер. Ми не плакали. Момо вмовився на долівці в куточку кімнати й на все відповідав «ні». Пізно ввечері почали іржати коні: Момо забув насипати їм ячменю. Мену подивилася на нього, але він, з виду суворий, заперечливо похитав головою. Я підвівся й пішов насипати коням ячменю.

Коли я повернувся до кімнати, мої сестри вже були там — вони приїхали з головного міста департаменту. Мене дивує їхня проворність, але ще більше дивує те, що вони постриглися в черниці. Були вдягнені у все чорне, мовби заздалегідь передбачили жалобу. Переступивши поріг ферми «Сім буків», не скинувши навіть ще капелюшки й вуалі, вони залилися слізьми й заголосили. У мене було таке враження, наче то дзижчать оси в кухлі.

В них якась незбагненна злість на мене. Вони мов ті дві мавпи: що каже Полетта, те повторює Пелажія, або навпаки, запитання, яке ставить Пелажія, негайно ж повторює і Полетта.

Уранці того дня, коли мав відбутися похорон, Мену попрохала мене допомогти їй помити Момо. Я вже не раз був свідком такого купання. Це не така проста справа. Треба впіймати Момо зненацька, здерти з нього одяг, наче шкуру з кролика, запхати його в цебер і тримати там, бо він відбивається, наче несамовитий, волаючи диким голосом: «Дамеспо адибо нелуво!» («Дайте мені спокій, ради бога! Не люблю води!»).

А цього ранку він чинить ще суворіший опір, ніж звичайно. З цебра, що стоїть на кам'яних плитах у дворі, йде пара. Я тримаю Момо попід пахви, а Мену стягує з нього штани й плавки. Момо підставляє мені ногу. Я падаю. Голий, мов черв'як, він утікає, з нечуваною швидкістю перебираючи худими ногами. Добігши до одного з великих дубів, що внизу, по той бік луку, він стрибає вгору, підтягується, дереться з гілки на гілку й опиняється на вершечку дерева.

Я вдягнений по-святковому й, у всякому разі, не збираюся лізти за Момо на дерево. Мену, захекавшись, наздоганяє мене. Я намага-

юся умовити Момо. Хоча я молодший від нього на шість років, він дивиться на мене, як на літнього дядька.

Проте я зазнаю невдачі. Наштовхуюсь на стіну. Момо не вигукує своє звичне: «Дамеспо адибо нелюво!». Він не каже ні слова. Дивиться на мене згори й стогне, його чорні очі поблискують крізь весняні листочки.

Я чую лише коротку відповідь: «Неду!» («Не піду!»).

— Ну ж бо, Момо, будь хоч трохи розсудливим. Тобі треба помитися, перед тим як іти до церкви. — Я кажу «до церкви», бо він не зрозуміє слів «до храму».

— Неду! Неду!

— Ти не хочеш іти до церкви?

— Неду! Неду!

— Але чому? Ти ж любиш ходити до церкви.

Вмостившись на гілляці, він махає перед собою обома руками й сумно дивиться на мене з-за блискучого листя. І більш нічого. Ніякої відповіді, тільки цей погляд.

— Доведеться його залишити, — каже Мену, яка здогадалася принести синів одяг і кладе його під деревом. — В усякому разі, він не злізе доти, поки ми не підемо.

Вона обертається на закаблуках і йде вгору лугом. Я зиркаю на годинник. Вже пізно. Мене жде похоронна церемонія, а я зовсім на неї не настроєний. Момо має рацію. Якби я міг отак, як він, стогнати на дереві замість того, щоб разом зі своїми заплаканими сестрами грати комедію про синівську любов.

Я також іду вгору лугом. Дивлюся під ноги і з подивом завважую, що луг вкрився кущиками молодого надзвичайно зеленої трави. Вона швидко виросла за кілька сонячних днів. «Менш як за місяць доведеться з дядьком косити її на сіно», — думаю я.

Ця думка раніше викликала б у мене радість, але сьогодні ця радість розвіюється. Приголомшений, я зупиняюся посеред лугу. По щоках мені котяться сльози.

II

Події прискорюються. Швидко наближається наступна «віха». Минув рік після нещасного випадку. Пан Гайяк телефонує мені, щоб я приїхав до його канцелярії.

Коли я прибуваю в домовлений час, нотаріус не приймає відвідувачів, і старший писар веде мене до його порожнього кабінету. Запрошує «перепочити», поки приїде нотаріус, і я сідаю в одне з шкіряних крісел, у яке до мене сідало багато інших людей зі страхом програти.

Входить пан Гайяк-молодший. Смаглявий, високий, рудий і вже посивілий. Він приймає мене до певної міри з шаблонною чемністю. Відтак, одвернувшись, висуває одну з шухлядок, дістає з неї теку, а з теки — запечатаного сургучем листа й, перш ніж дати мені, крадькома обмацує його, мовби дивуючись, чому він такий тонкий.

— Ось, пане Конт.

І своїм лагідним голосом починає зовсім непотрібне роз'яснення, бо я прочитав уже на конверті напис, зроблений рукою дядька: «Вручити небожеві Емманюелю через рік після моєї смерті, якщо він господарює на фермі «Сім буків».

Я мав у місті ще багато справ і всю пообідню пору проносив дядькового листа в кишені куртки. Розпечатую його аж після вечері, сховавшись у маленькому кабінеті на фермі «Сім буків». Коли розрізаю конверт ножом у формі кинджала, якого дав мені дядько, в мене тремтить рука.

«Емманюелю!

Цього вечора, зовсім безпідставно, бо здоров'я в мене чудове, я подумав про смерть і вирішив написати цього листа. Мені дуже неприємно, коли я думаю про те, що ти читатимеш його, коли мене вже не буде й ти продовжуватимеш мою справу. Кажуть, що колись таки доведеться вмерти. Це безглуздо з боку тих, хто так каже, бо я не бачу в цьому необхідності.

Серед тих багатств, які я лишаю тобі, — не тільки ферма «Сім буків», а й біблія та енциклопедичний словник Ларусса в десяти томах.

Знаю добре, що ти не віруючий (а чия в тому вина?), та все ж час від часу читай біблію на згадку про мене. В цій книзі важливі не звичай, важлива мудрість.

За мого життя ніхто, крім мене, не розгортав енциклопедичного словника Ларусса. Коли ти розгорнеш його, то зрозумієш чому.

Нарешті, Емманюелю, я хочу сказати тобі, що без тебе моє життя було б порожнім і що ти приніс мені велику радість.

Пам'ятаєш той день після твоєї втечі, коли я прийшов по тебе до Мальвіля? Цілую тебе.

Самюель».

Я читав і перечитував цього листа. Дядькова великодушність викликала в мене почуття сорому. Він завжди піклувався про мене, а тепер ще й дякував. Оте «ти приніс мені велику радість» примушує серце болісно щеміти. Якась маленька незграбна фраза, але скільки любові ховається за її словами, сам не відаю, як я міг бути гідним такої любові.

Перечитав листа втретє й зупинився на словах «а чия в тому вина?». Впізнав дядьків натяк. Він давав мені можливість самому відповісти на це загадкове питання. Чи не батькова? Адже він навернувся до «поганої» релігії. А може, моєї матері, яка мала таку вбогу душу?

Я запитував себе також, чому дядько натякнув на свій прихід до Мальвіля під час моєї втечі. Щоб наголосити на тому дневі, коли я «приніс йому велику радість»? А може, він мав на увазі щось зовсім інше, але не зважувався відверто назвати? Я добре знав, що дядько любив, коли його розуміли з півслова.

Я витяг із кишені чималу в'язку дядькових ключів і одразу ж відшукав серед них ключа від дубової шафи. Він був мені добре знайомий — плескатий і зубчастий, замикав шафу за допомогою вертикального металевого засуву. Відчинивши шафу, я побачив серед

книжкових полиць, заповнених теками, одну полицю з томами енциклопедичного словника Ларусса й біблії — разом чотирнадцять книг, бо біблія була монументальна, оправлена тисненою брунатовою кольору шкірою і складалася з чотирьох томів. Я взяв з полиці всі чотири томи, поклав їх на стіл і почав гортати. Мене приголомшили ілюстрації. Вони були вельми розкішні.

Митцеві й на думку не спало бодай трохи прикрасити святих. Навпаки, він намалював їх шерехуватими, а вождів племен — з дикунськими обличчями. Коли дивишся на кощавих, худих, з неотесаними обличчями, босих людей, то здається, що від них тхне лоєм, верблюдами кізяками, пустельними пісками. Навколо них вирує повнокровне життя. Навіть сам бог (як його уявив собі художник) не відрізнявся від цих страхітливих кочівників, які міряли свою маєтність кількістю дітей і стад, хоча був не такий худий, але ще страшніший. Коли дивишся на нього, то мимохіть думаєш, що він зробив цих людей «за своїм образом». І ні в якому разі не навпаки.

На останній сторінці біблії я побачив довгий перелік слів, написаний олівцем дядьковою рукою, й це мене зацікавило.

Мені впав в око штучний перелік цієї низки слів. Я взяв перший том словника й розгорнув на першому слові. І тут, між двома аркушиками, зчепленими посередині скріпкою, побачив бону державної скарбниці вартістю в десять тисяч франків. Так, у десятих томах між сторінками з словами, що їх дядько виписав, були розкладені бони різної вартості.

Загальна сума — 315 тисяч франків — здивувала мене, але не засліпила. Цей посмертний дар не приніс мені й хвилини задоволення. Мені скорше здалося, що я став депозитором цього капіталу, як і ферми «Сім букв», і мусив звітувати перед дядьком про те, як його використаю.

Я так швидко прийняв цю ухвалу, що запитав себе, чи вона не визріла в мене ще до того, як я знайшов гроші. Негайно став утілювати її в життя. Пригадую, що глянув тоді на наручного годинника. Було пів на десяту, і я на хвилю зрадів, мов дитина, зрозумівши, що ще не дуже пізно і я можу зателефонувати. Розшукав номер телефону Грімо в дядьковому записнику й подзвонив йому по автомату.

— Пан Грімо?

— Я вас слухаю.

— Це Емманюель Конт, колишній директор Мальжакської школи.

— Чим можу бути вам корисний, пане Конт?

Голос у нього був щирий і добродушний, зовсім не такий, як я сподівався.

— Чи можу я поставити вам одне запитання, пане Грімо? Замок Мальвіль ще й досі продається?

Трубка хвилю мовчала, відтак озвався той самий голос, але вже стриманіше, обережніше.

— Наскільки мені відомо, так.

В свою чергу, я також зробив паузу, і Грімо вів далі:

— Дозвольте запитати вас, пане директор: ви не родич Самюеля Конта з ферми «Сім букв»?

Я чекав такого запитання й приготувався до нього.

— Його небіж, але не знав, що мій дядько був знайомий з вами.

— Ну, звичайно, був! — відповів Грімо так само сухо й обережно. — Це він дав вам мій номер телефону?

— Він помер.

— Що ви кажете? Я цього не знав, — тон його змінився.

Я мовчав, щоб не заважати йому говорити, але він не сказав більше нічого, не висловив навіть співчуття.

— Пане Грімо, чи можемо ми з вами побачитися? — запитав я.

— Якщо ваша ласка, пане директор, — відказав він лагідним і щирим голосом, який був у нього на початку розмови.

— Завтра перед обідом?

Він навіть не вдавав, що дуже зайнятий.

— Авжеж, приходьте, коли вам зручно. Я весь час тут.

— Об одинадцятій?

— Коли вам зручно, пане директор. Я до ваших послуг. Приходьте об одинадцятій, якщо ваша ласка.

І він раптом став такий люб'язний і ввічливий, що мені треба було ще п'ять хвилин, щоб закінчити розмову, в якій усе головне було сказано двома словами.

Я поклав трубку й подивився на червоні штори, що затуляли вікно в дядьковому кабінеті. Мене пойнняли суперечливі почуття: я був щасливий, що прийняв таку ухвалу, і приголомшений розмірами свого маєтку.

Землевласник-абсентеїст, підозріла людина, рішучий покупець: через тиждень Мальвіль змінив господаря. Шість наступних років були по вінця заповнені найрізноманітнішими справами.

Я розводив коней на фермі «Сім буків», корчував ліс навколо Мальвіля, реставрував замок. Мав тридцять п'ять років, коли почав корчувати ліс і реставрувати замок, а в сорок один завершив це.

Рано встаючи й пізно лягаючи, я шкодував, що мені не судилося прожити кілька життів, які б я повністю присвятив своїм справам. А Мальвіль, порівняно з усім іншим, був мені винагородою, любов'ю, пристрастю. В часи Другої імперії фінансисти мали своїх танцівниць. А я мав Мальвіля.

До речі, купити Мальвіль — це була не тільки пристрасть, а й необхідність, якщо я бажав розширити дядькове діло, бо родинні чвари примусили мене продати ферму «Велика стодола», щоб віддати сестрам їхню частину спадщини. Крім того, бракувало вже місця в «Семи буках» для коней, кількість яких безперестану зростала: для тих, що їх я вирощував сам, тих, що купував, аби потім знову продавати, й тих, що брав на відгодівлю. Купуючи Мальвіль, я мав намір поділити свою кінноту на дві частини: одну перевести до замку й водночас самому разом з Мену й Момо переселитися туди, а другу залишити під доглядом Жермена, мого робітника, на фермі «Сім буків».

Ось чому реставрація Мальвіля не була безкорисливим рятунком шедевру феодальної архітектури.

А втім, не посоромлюся визнати, що Мальвіль, хоча він вельми імпазантний і дуже подобається мені, не відзначається красою. Звичайно, в цьому відношенні він відрізняється від багатьох тутешніх замків, які мають чудові пропорції й значно краще вписуються в пейзаж.

Бо тут пейзаж з холодними струмками, спадиистими луками, зеленими пагорбами, увінчаними каштанами, милує людське око. Посеред цієї ніжної пишноти височіє Мальвіль.

На березі Рюнів, які в середньовіччя, мабуть, були однією широкою рікою, він сягає до половини крутої скелі, яка з півночі важко нависає над ним. Скеля неприступна з усіх боків, і я впевнений, що отой єдиний шлях із заходу було прокладено по насипу, щоб дістатися до кам'янистого майданчика, на якому вирішили спорудити замок і будинки для челяді.

По той бік Рюнів, навпроти Мальвіля, височить замок Рузі, також епохи феодалізму, але витончений, прикрашений круглими, доладно розташованими, невисокими зграбними баштами, й навіть бійниці на них мають вигляд орнаменту.

Коли дивишся на Рузі, з першого ж погляду помічаєш, що його сусіда Мальвіль «нетутешній». Каміння, з якого його споруджено, видобуто з місцевих кар'єрів, але архітектурний стиль чужий. Мальвіль — замок англійський. Його збудували англійські загарбники під час Столітньої війни, й він правив за оселю Чорному принцеві.

Англійцям, які опинилися далеко від своїх туманів, либонь, сподобався цей край, його яскраве сонце, вино, чорняві дівчата. Вони прагнули утриматися тут. Цей намір видно з усього. Мальвіль був задуманий як неприступна фортеця, звідки жменька озброєних людей могла тримати в покорі великий край.

Ніяких заокруглень, ніякої витонченості. Все використане доцільно. Наприклад, надбрамна башта. У Рузі — це склепистий отвір з круглими башточками з обох боків. У Мальвілі англійці просто зробили під аркою ворота в зубчастій кам'яній стіні, а поруч спорудили прямокутний триповерховий будинок, у високих, голих і непривітних стінах якого вирубані вузькі бійниці. Він великий, квадратний і, я певен, у тисячу разів зручніший. Біля підніжжя зубчастих кам'яних стін і надбрамної башти вони викопали рови, вдвічі ширші, ніж у Рузі.

Коли ви входите до надбрамної башти, то ще не потрапляєте в замок, а тільки за першу огорожу, в двір п'ятдесят метрів на тридцять, де стояли будинки для челяді. В цьому й полягає хитрість: замок добре захищає ці будиночки, але й вони також захищають його. Ворог, якому вдалося б захопити надбрамну башту і територію за першою огорожею, мусив би вести важку битву у вузьких провулках.

Якби ворог виграв цю битву, то на цьому клопіт його ще не скінчився б. Він наштотхнувся на другу огорожу, що, як і перша, тулилася між скелею та гострим стрімчаком, захищаючи — вона й тепер ще захищає — властиво замок.

Цей зубчастий кам'яний мур набагато вищий від першого, а рови також глибші. Якщо за першим муром через рів було перекинуто звичайний міст, то тут нападникові додаткову перепону створює звідний міст, перекинутий від квадратної башточки.

Квадратна башточка витончена, однак, на мою думку, англійські будівельники зробили її такою ненавмисне. Треба було збудувати приміщення для механізмів звідного мосту. І їм поталанило: пропорції башточки їм вдалися.

Коли опустити звідний міст (я його реставрував), то ліворуч постає гігантська квадратна башта висотою в сорок метрів, обіч якої

здіймається ще одна квадратна башта. Остання має не тільки захисне призначення. Вона постачає також замок водою, бо в ній джерело, вода якого по трубах іде в усі приміщення замку; надлишок води наповнює рови.

Праворуч можна побачити сходи, що ведуть до велетенського льоху, який так вабив дядька, а навпроти, перпендикулярно до головної башти — справжнє диво після такої суворості! — стоїть дуже гарний двоповерховий будиночок, поруч якого височить чудова кругла башта зі сходами всередині. Цього будиночка не було в часи Чорного принца. Його спорудив значно пізніше, в епоху Відродження, — в спокійніші часи, — якийсь французький феодал. Але я мусив реставрувати цей дерев'яний зруб і його дах з кам'яних плит, бо він не так зберігся, як склепіння головної башти.

Такий він, цей незграбний англійський Мальвіль. Та він мені подобається. Дядька і мене в часи «Гуртка» замок зачаровував ще й тим, що він був притулком під час релігійних воєн протестантського ватажка, який протягом десятиліть разом з друзями завдавав звідти нищівних ударів могутнім арміям Католицької ліги. Цей ватажок, який так самовіддано боронив свої погляди й незалежність, був першим героєм, з якого я брав приклад.

Я сказав, що від будиночків для челяді за першою огорожею лишилися тільки купи каміння. Але це каміння, якого тут цілі гори, стало мені у великій пригоді. З нього я збудував піддашок біля муру з південного боку, і одиночні стійла для коней біля скелі — з північного.

Майже посередині двору за першою огорожею в скелі відкривається велика й глибока печера. Там знаходять сліди доісторичних людей, правда, їх замало, щоб дати печері якусь наукову характеристику, але достатньо, аби довести, що за багато століть до того, як було побудовано замок, Мальвіль уже правив людям за сховище.

Я обладнав цю печеру. Вгорі зробив дощату стелю й на горищі поскладав основні запаси сіна. Під стелею спорудив одиночні стійла для тварин, яких треба було ізолювати: тикозного коня, непокірного бичка, поросну свиню, корову, що мала незабаром отелитися, або кобилу, що ось-ось ожеребиться. Оскільки майбутніх «матерів» було багато в стійлах печери, Біргітта (про неї я розповім трохи далі), яка, на мій погляд, була зовсім не схильна до гумору, назвала все це разом «Материнством».

У головній башті, шедевр англійської міцності, мені довелося тільки настелити підлогу і вставити вікна з маленькими шибками в свинцевій оправі. План трьох горизонтальних площин — першого, другого й третього поверхів — був однаковий: площадка біля сходів розміром десять метрів на десять, з якої вели входи до двох кімнат розміром п'ять метрів на п'ять. На першому поверсі в цих «маленьких» кімнатках я розмістив кочегарку та комору. На другому — ванну й житлову кімнату, на третьому — дві житлових кімнати.

Врахувавши те, що на схід, на долину Рюнів, відкривається гарний краєвид, я обладнав свій робочий кабінет на третьому поверсі й, незважаючи на незручності, — ванну кімнату на другому, в колишньому приміщенні «Гуртка». Колен переконав мене, що вода, яка збирається в водонапірній башті, не зможе піднятися аж на третій поверх, а я хотів уникнути в Мальвілі неприємного шуму моторної помпи.

Саме в кімнаті на третьому поверсі головної башти, поряд з моєю, я й поселив Біргітту на літо 1976 року. Тепер мова піде про мою передостанню «віху», і в безсонні ночі я цілком віддаюся їй.

Кілька років Біргітта працювала в дядька на фермі «Сім буків», і на великдень 1976 року я отримав від неї листа, в якому вона настирливо пропонувала свої послуги на липень і серпень.

Забігаючи наперед, хочу тут зазначити, що в мене, звичайно, був намір одружитися. Та я зазнав поразки. Цілком можливо, що дві погані сім'ї, на які я надивився в дитинстві — батькова й дядькова, — якраз і зумовили цю поразку. В усякому разі, принаймні тричі я збирався одружуватися, але все ламалося. Двічі — з моєї вини, а третій раз, 1974 року, — з вини обраниці.

1974 рік — також «віха», але я її вирвав. На певний час ця третя наречена відбіла в мене навіть охоту до дівчат, і я не бажаю згадувати про неї.

Одне слово, впродовж двох років я почував себе так, наче жив у пустелі, доки в Мальвілі не з'явилася Біргітта. Ні, я не закохався в неї. Ні, ні! Це зовсім не те! Мені було сорок два роки, я був надто досвідчений і водночас безсилий спалахнути цим почуттям. Справді ж бо, наші взаємини з Біргіттою були дуже скромні, що принесло мені розраду. Не пам'ятаю, хто сказав, що душу можна лікувати почуттями. Але я вірю в це.

Тоді, коли я пристав на пропозицію Біргітти, я зовсім не мав на увазі це лікування. Під час її першого перебування на фермі «Сім буків» я сказав їй кілька люб'язних слів, та вона знехтувала ними. До речі, далі компліментів я не заходив, бо помітив, що ставав дядьковим суперником. Проте, коли вона прислала мені листа на великдень 1976 року, я відповів їй, що чекаю на неї. Як фахівець, Біргітта могла б подати мені велику допомогу. Вона була вершниця, добре розумілася на конях і вміла терпеливо й регулярно їх вичісувати.

Мушу сказати, вона здивувала мене: під час першого ж обіду почала відкрито кокетувати зі мною. Те кокетство було настільки очевидним, що навіть Момо здивувався. Він забув відчинити вікно й заїржати до своєї улюбленої кобили Любоньки, а коли Мену, прибираючи зі столу супову миску, пробубоніла: «Після дядька — небіж», — він, сміючись, вигукнув: «Остеліга, Емамуель!» («Остерігайся, Еммануель!»).

Біргітта була баварка з коротко підстриженим золотистим волоссям, з блідими маленькими оченятами, досить неприємним обличчям і надто важким підборіддям. Але статура в неї була гарна, міцна й аж пашіла здоров'ям. Вона сиділа навпроти мене, зовсім не зморена дорогою, рум'яна й свіжа, наче щойно встала з ліжка, і жадібно наминала шинку, втупившись у мене очима. Все в неї було визивне: погляд, усмішка, зітхання й те, як вона м'яла в руках хлібну м'якушку й потягалася.

Згадуючи, як колись вона грубо відштовхнула мене, я не знав, що думати, точніше, боявся думати, що все може обернутися досить просто. Але Мену не була такою делікатною й наприкінці вечері, навіть не моргнувши, сказала місцевою говіркою, кладучи чималенький шмат пирога на тарілку Біргітті: «Їй уже замало синиці в жмені, тепер їй подавай журавля в небі».

Наступного дня я зустрівся з Біргіттою в «Материнстві». Вона кидала в люк оберемки сіна. Я наблизився до неї, не промовивши ні слова, обняв її (вона була така ж висока, як і я) й одразу ж заходився обмацувати цей пам'ятник арійського здоров'я. Вона не пручалася, що здивувало мене.

Вона була приваблива, але надто зухвала. Я рішуче пішов у наступ, однак мені завадив Момо, який, побачивши, що оберемки сіна більше не спускаються, виліз на драбину, просунув у люк кудлату голову й, зі сміхом вигукнувши: «Остеліга, Емамуель!», зник. Я почув, як він побіг до надбрамної башти, очевидно, щоб розповісти матері про те, що бачив.

Якось після обіднього відпочинку (був спекотний липневий день 1976 року) я поселив Біргітту в кімнаті поряд з моєю в головній башті.

Біргітті сподобалося це. Вона приходила до мене в ліжко кожного ранку, під час обіднього відпочинку, а ввечері залишалася в мене аж до першої години ночі. Я радо приймав її в себе, але ще дужче радів, коли вона занедужувала: тоді я міг нарешті виспатися доскоchu.

Я розумів, що, коли б не мій гаманець, я не існував би для неї. Бо щоразу, коли ми йшли до міста, вона зупинялася перед вітринами «дрібничок», як висловлювався мій дядько, оченята в неї жадібно заокруглювалися, й вона перераховувала, що їй припало до вподоби.

Біргітта не була розумною, але вона добре розуміла мене, і хоча не була вибагливою, мала свій смак. Вона добре знала межу своїм вимогам, і те, що купувала, не таке вже було й погане.

Спершу я намагався вивчити її характер. Але дуже швидко помітив, що роблю це даремно. Біргітта не була ні доброю, ні злою. Вона просто існувала. Й цього було досить. Вона подобалася мені в двох випадках: коли я обіймав її, а також коли кидав, бо одразу ж забував про неї.

Настав кінець серпня, і я попросив Біргітту залишитися ще на тиждень. На мій подив, вона відмовилася.

— В мене ж батьки, — сказала вона.

— Ти не зважаєш на батьків.

— Невже? — вигукнула приголомшена Біргітта.

— Ти їм ніколи не писала.

— Бо я не люблю писати листи.

Проте, як покаже майбутнє, це було не так. Але дата — це дата, а план — це план. Її від'їзд було призначено на 31 серпня.

Біргітта не змогла приїхати на різдвяні свята, і я був глибоко розчарований. Втім, різдво ніколи не було для мене веселим святом. Пейссу, Колен, Мейссоньє святкували в колі своїх родин. Я ж залишався самотнім зі своїми кіньми. А Мальвіль узимку, незважаючи на комфорт, про який я подбав, не дуже привітний. Хіба молодому подружжю, якому було б тепло і в цих високих мурах, він міг видатися романтичним.

Про свій настрій я не промовив і слова, але Мену все зрозуміла: й одного холодного зимового ранку за столом повела тривалу розмову про моє парубоцьке життя, що дісталася мені в спадок від дядька.

Мені не щастило з одруженням. І особливо з Аньєсою. Мену оповідала далі, буцімто вона сьогодні вранці зустріла Аньєсу в Аделаїди й зрозуміла, що та приїхала в Мальжак до батьків на свята, і нібито Аньєса розпитувала про мене, хоча й замужем за книгопродавцем з Ларока. Аньєса — дівчина серйозна, вона була б мені до пари. Одне слово, не треба було все ж таки махати на неї рукою. Та й інші нагоди траплялися. Он скільки молоді в Мальжаку. Я міг би зробити вибір, коли б захотів, незважаючи на літа, адже тепер я багатий і ще вродливий чоловік. Набагато краще буде одружитися з тутешньою дівчиною, а не з якоюсь там німкенею. Безперечно, робота аж горить у руках Біргітті, але німці все-таки не ті люди, які знають своє місце. Доказ цьому те, що вони тричі нападали на нас. І навіть коли б моя французенка була менш принадною, ніж німчурка, бо ж одружуються не заради насолоди, а заради дітей, і що з того, що я так багато працюю, коли я не маю кому залишити Мальвіль.

Не одружився я і в наступні місяці, але принаймні знайшов собі приятеля. Він мав двадцять п'ять років, звали його Тома Ле-Культр. Я зустрів його в лісі ферми «Сім буків», він був у джинсах, поруч нього стояв мотоцикл «онда», коліна в нього були вимашчені землею. Він стукав молотком по камені. Я довідався, що Тома готував дипломну роботу про кремій. Запросив його до Мальвіля, двічі чи тричі позичав йому дядькового лічильника Гейгера, а коли дізнався, що Тома не дуже подобається жити в його родичів в Лароці, запропонував йому кімнату в замку. Він погодився. Й відтоді жив у мене.

Тома подобається мені своєю непохитністю. І хоч я не спроможний збагнути його пристрасті до кременю, люблю його відвертий характер. До вподоби мені і його зовнішність: Тома вродливий і, що добре, не знає про це. Обличчя в нього спокійне й поважне, наче в грецької статуї, і майже таке ж незворушне.

Квітень 1977 року: остання «віха».

Коли я думаю про ті кілька тижнів щасливого життя, що залишилися для нас, то мене огортає сповнене сумної іронії почуття: згадуючи, що для тих, хто входив колись до «Гуртка», і для мене головне питання, найвищі помисли, справа, яка так захопила нас, план, який ми тоді задумали, полягали в тому, щоб повалити муніципалітет у Мальжаку (412 жителів) і самим посісти його місце в мерії. О, ми були безкорисливі! Ми діяли тільки для загального добра!

У квітні, оскільки наближалися муніципальні вибори, ми жили в гарячці: 15 чи 16 квітня, в усякому разі, одного недільного ранку, я запросив опозицію до великої зали в будиночку епохи Відродження, бо вчитель пан Поля, як він сам висловився, посоромився зібрати нас у шкільному приміщенні.

Я тільки-но умеблював цю залу й, пишаючись нею, ходив туди й сюди, з радістю розглядав її, чекаючи на своїх друзів. Посеред зали стояв восьмиметрової довжини монастирський стіл в оточенні дванадцяти штофних, з високими спинками стільців в угорському стилі. Простінок між двома вікнами був завішаний старовинною зброєю. Під протилежною стіною розмістилася вітрина з документами, з обох боків якої стояли два грубих комоди стилю часів Людовіка XV, пе-

ревезені сюди з ферми «Велика стодола»; Мейссоньє замінив у них ніжки й укріпив дверцята. Матільда Мейссоньє старанно натерла їх воском, і темне горіхове дерево комодів здавалося мені вельми гарним на тлі золотистого каміння стіни. Вилискували також великі кам'яні плити підлоги, що їх акуратно вимила Мену. Незважаючи на скісне сонячне проміння, що проникало сюди крізь невеличкі, злегка забарвлені шибки, Мену, схильна думати, що «повітря завше холодне», розпалила два монументальних каміни, що стояли один навпроти одного.

Я попрохав Мену вдарити в дзвін надбрамної башти, коли вона почує, що члени «Гуртка» зупинили свої автомобілі в паркінгу перед першою огорожею. Момо стежив у машинному залі за другою огорожею, діставши наказ опустити звідний міст на рів зразу ж, тільки-но з'являться мої друзі.

Я згоден, що в цьому приготуванні була деяка театральність, однак це неабиякий замок і неабиякі друзі.

Коли вдарив дзвін, я вибіг з будиночка епохи Відродження й стрімголов кинувся до квадратної башточки, де Момо крутив коловорот. Увесь механізм працював чудово: глухо й сумовито порипували добре змащені ланцюги, повільно опускаючи вали, що величаво оберталися навколо осі й що на них два інших ланцюги підтримували міст. Кілька шківів і противаг полегшували зводити й гальмувати при опусканні моста; Момо, худорлява постать якого вигнулася дугою, з серйозним обличчям притримує ручки коловорота, як я його вчив, щоб настил мосту м'яко ліг на землю.

Через квадратне віконечко я побачив за першою огорожею своїх трьох приятелів, що крокували один за одним у напрямку ровів, які були від них за якихось п'ятдесят метрів, і дивилися на нас. Вони йшли повільно й мовчки, мовби свідомо грали свою роль у цій сцені.

До речі, в цьому приготуванні таїлася якась урочистість, її додавали навіть коні, що повистромлювали голови зі своїх стійл і з острахом утупилися гарними чутливими очима в звідний міст, прислухаючись до брязкоту ланцюгів.

Коли настил мосту ліг на землю, я зійшов униз і відчинив браму приятелям, або, точніше кажучи, хвіртку, що в правій стулці брами.

— Ну, ось ми й прибули! — сказав низенький на зріст Колен, широко посміхаючись і лукаво дивлячись на мене своїми жвавими очима.

Дебелий Пейссу, роззявивши рота, милувався велетенськими валами, товстими ланцюгами і міцним настилом мосту, оббитим залізом. Мейссоньє мовчав.

Пейссу виявив бажання негайно піти до квадратної башточки й самому звести міст, але він дарма виставляв напоказ свої м'язи, бо малюк Колен, який змінив його, також легко звів міст. Зрозуміла річ, що зведений міст треба було знову опустити, бо не прибув ще пан Поля. Але тут енергійно взявся за справу Момо («Дамеспо адибо» — «Дайте мені спокій, ради бога!») і перебрав у свої руки опускний механізм. Мейссоньє ходив разом з нами, але не промовив ні слова й не взяв участі в зведенні мосту, бо відчував огиду до нашого палкого захоплення феодальною архітектурою.

Не встигли ми повсідатися за монументальним столом у будиночку епохи Відродження, як Пейссу почав розпитувати мене про Біргітту, цікавитися, коли ми знову побачимо цю вродливу хвойду.

Розмова стала одразу ж серйозною, коли з'явився пан Поля, що перебрав у мене школу.

Він був одягнений у чорне, з глибоко запалими щоками, жовтуватим обличчям й «академічними пальмами»² в петлиці. Ми зустріли його ввічливо — ознака того, що він не був нашим товаришем. На відміну від нашого південно-західного акценту (що трохи тяжіє до центрального) його педантично точний акцент ставив нас у незручне становище, особливо його приглушена, млява, позбавлена соковитості літературна французька мова. До того ж ми знали, що він, хоч у принципі приєднався до нас, щось навмисне замовчував, виношував якісь потаємні задуми.

Наприклад, він тиснув руку Мейссоньє кінчиками пальців. Мейссоньє був членом комуністичної партії, а це вже погано. Колен, звісно, чоловік хвацький, був за фахом слюсарем-водопровідником. Пейссу — недосвідчений хлібороб і досить-таки нерозумний, а щодо мене, то хіба мало того, що я кинув школу й заходився плекати коней?

— Панове, — повів пан Поля, — передусім дозвольте від вашого й від мого імені подякувати панові Контові за його гостинність, бо я вважаю, що школа, яка перебуває в фінансовій залежності від мерії, не може стати місцем проведення наших зборів.

Він замовк. Все в його коротенькій промові видалося нам недоречним: і тон, і зміст. Пан Поля забув важливий республіканський принцип: світська школа належить усім. Ми могли підозрювати пана Поля, що він таємно підтримує опозицію, а на очах у людей хотів мати добрі стосунки з мером.

Коли він говорив, я дивився на друзів. Мейссоньє схилив над столом своє худе обличчя з вузьким чолом. Я не бачив його близько посаджених очей, проте добре знав, що він думав у цю хвилину про того, хто сидів навпроти нього.

На добродушному обличчі Пейссу я прочитав, що й він не дуже високо оцінив цю промову. Справді ж, як і вважав пан Поля, Пейссу не дуже розумний і зовсім неосвічений. Одначе, на мою думку, для нього була характерна одна риса, про яку не відав пан Поля: чутливість, яка замінювала йому дотепність. Він збагнув, що вчитель намагався чинити так, щоб і вовк був ситий і вівці цілі, навіть більше, помітив, що той опинився в незручному становищі. Щодо малюка Колена, то, коли я зазирнув йому в вічі, вони спалахнули.

Настала тиша, значення якої пан Поля не зрозумів, бо знову сам собі надав слово.

— Ми зібралися тут, щоб обговорити недавні події, які відбулися в Мальжаку, й дати належну відсіч. Але спершу, на мою думку, треба уточнити деякі моменти, бо, наприклад, я чув дві версії цієї справи й хотів би, щоб мені все розтлумачили.

Отак, ставши в позу й до того ж узявши на себе роль арбітра, пан Поля замовк, мовляв, хай інші стають на слизький шлях інкримінації мера. До тих «інших», це було видно з усього, належав Мейссоньє, пан Поля багатозначно подивився на нього, сказавши, що краще було б уточнити деякі моменти, бо, мовляв, «версія» Мейссоньє, що виходила від комуніста, не могла апріорно викликати підозру до поважної людини.

² Почесний знак, що присуджується за заслуги в галузі освіти.

Мейссоньє все зрозумів. Проте його виступові бракувало гнучкості. В його відповіді бриніли нотки злоби, що, очевидно, й було на користь його супротивника.

— Не існує двох версій, — провадив він сухо, — існує тільки одна, й усі тут її знають. Мер, запеклий реакціонер, не побоявся звернутися з проханням до єпископату, щоб він призначив священика в Мальжак. Єпископат відповів: гаразд, але при умові, що ви відремонтуєте будинок священика й проведете туди воду. І мер зразу ж підкорився цьому розпорядженню. Викопали траншею, підвели воду від джерела й витратили чималеньку суму грошей на ремонт будинку. Все це, зрозуміла річ, за наші кошти.

Пан Поля примружив очі.

— Я й досі не бачу в цьому чогось «вартого осуду».

Він дозволив собі посміхнутися при словах «вартого осуду», мовби не брав на свій рахунок ці «клерикальні слова».

— Пан Надрійон має за собою католицьку більшість, правду кажучи, досить слабеньку, яку ми сподіваємось перемогти. Й цілком природно, що він намагається задовольнити її, призначивши саме в Мальжак цілого священика, — знову усмішка, — а не ділити ларокського отця, як це було досі. З іншого боку, будинок священика — стара оселя XVII століття з різьбленими даховими віконечками й дверцятами на фронтоні. Шкода, щоб він перетворився на руїну.

Мейссоньє побагровів і опустив своє худе обличчя, неначе збирався кинутись у наступ. Я не дав йому змоги зробити це й сам узяв слово.

— Пане Поля, — сказав я чемно, — якщо більшість жителів Мальжака хоче мати свого священика й прагне відремонтувати йому будинок, то я згоден з вами: це не «варте осуду». — Ми лукаво посміхнулися один одному. — З іншого боку, муніципалітет не повинен допустити, щоб будинки, які належать йому, руйнувалися. Але треба додержуватися певної черговості. Адже будинкові священика ніщо не загрожує. На ньому чудовий дах. І дуже шкода, що там перестелили підлогу, перш ніж полагодити дах на критому шкільному подвір'ї, яке необхідне всім дітям Мальжака, незалежно від поглядів їхніх батьків. Знову ж такі шкода, що воду провели насамперед до будинку священика, перш ніж провести її до всіх осель Мальжака, що слід було вже давно зробити. Водопровід до будинку священика прокладено повз хатину однієї вдови, в якій нема ні криниці, ні цистерни, а мер і не здогадався підвести їй воду, аби ця вдова, мати п'ятьох дітей, не ходила по неї щодня аж до водокачки.

Пан Поля, опустивши очі, кілька разів кивнув головою й притакнув:

— Авжеж.

Мейссоньє хотів щось сказати, але я дав йому знак мовчати: хотілося, щоб пан Поля мав змогу чітко й прилюдно висловити свій осуд. Однак він знову тільки кивнув головою й скрушно повторив:

— Авжеж, авжеж.

— Найгірше, пане директор, те, — озвався поважно малюк Колен, і з обличчя його щезла усмішка, — що всі кошти, вкладені в будинок священика, пропали марно. Бо старий ларокський священик виїхав звідси майже тиждень тому. Єпископат, як завжди, призначив

нового священика знову ж таки для Ларока й Мальжака, проте порадив йому мешкати в Мальжаку. Але новий священик віддав перевагу Лароку.

— Від кого ви дізналися про це? — суворо подивився пан Поля на Колена.

— Від нового священика — абата Раймона, — відказав Колен. — Либонь, ви знаєте, я мешкаю в Мальжаку, але маю невеличку маєстерню в Лароці, й ларокський мер замовляє у мене дещо для священикового будинку.

Пан Поля насупив брови.

— І новий священик міг би вам сказати...

— Цей умовний спосіб, пане Поля, тут недоречний. Він мені сказав.

Ці слова він виголосив з чемною усмішкою, не підвищуючи голосу. Худе й жовте обличчя пана Поля здригнулося.

— Він сказав мені, — вів далі Колен, — що йому запропонували на вибір Мальжак і Ларок, наполягаючи на Мальжаку. Але ж ви погодитеся, Мальжак — це глушина. В Лароці принаймні є молодь. А я вважаю, що моє місце з молоддю.

Запала мовчанка.

— Звичайно ж, — озвався пан Поля.

І більше не промовив ні слова. Відтак Мейссоньє заходився говорити про те, яку слід дати «відсіч», а я послабив увагу, бо цю «відсіч» сам уже приготував, вона по своїй суті, мабуть, збентежить пана Поля. Я вичікував, коли дискусія зайде в безвихідь, щоб запропонувати її, а щоб уловити цю мить, достатньо було слухати краєчком вуха.

Я дивився на Колена, всміхаючись очима. Радів, що він утер носа вчителєві.

Поки Мейссоньє говорив, я барабанив пальцями по столу й трохи дорікав собі. До появи пана Поля все було зрозумілим: на муніципальних виборах опозиція виставить проти мерового списку свій список Прогресивного союзу й справедливо буде обрана. Колен, Пейссу, Мейссоньє, я та ще двоє хліборобів, що поділяли наші погляди, стануть муніципальними радниками, а Мейссоньє кооптуватиметься на мера.

Незважаючи на погляди Мейссоньє, з нього буде непоганий мер. Він безкорисливий, позбавлений будь-якої пихи, і дарма здається, що для нього характерна нетерпима половинчастість. З ним ми проведемо воду до Мальжака, почепимо електричні лампочки на перехресті вулиць, подбаємо про футбольне поле для молоді й водокачку на Рюнах, щоб хлібороби могли поливати тютюн і кукурудзу.

Саме ці плани найдужче й обурювали пана Поля. Він дотримувався міської концепції в політиці й таємно плекав у собі центристські погляди. Стояти однією ногою в кожному таборі: обиратися лівими силами і бути в блоці з правими. Але в Мальжаку ми не були настільки зіпсовані.

Пан Поля сидів навпроти мене, і поки точилися дебати, я розглядав його. Глибокі зморшки навколо рота свідчили про погане травлення шлунку, а з-під білого комірця виглядала жиlava потилиця, вкрита маленькими червоними фурункулами.

Я відчув до нього жалість. Я помітив, що такі жовтуваті, диспепсичні й вугруваті люди ніколи не бувають щасливі. Вони стають у позу честолюбства, тобто присвячують себе не тій справі, яка приносить їм задоволення, а тій, яку інші вважають важливою.

Є люди, яких не варто слухати, досить подивитися на них. Колен іскритися, як добре вино. Пан Поля нагадує слимака. Мейссоньє належить до тих дійових і дисциплінованих хлопців, які складають основну силу армій і політичних партій. Пейссу, незважаючи на його непривабливу зовнішність, боявся всього, наче дівчина. Зараз, до речі, він не боїться нічого. Відкинувся на спинку стільця стилю Людовіка XIII, і я, зиркнувши на нього саме тоді, коли він длубався великим пальцем у носі, зрозумів, що він занудьгував, а дискусія зайшла у глухий кут.

— Все ж таки треба щось робити, — промовив я. — Ми не можемо не реагувати на це. Хочу подати вам одну пропозицію, яку поставлю на голосування. — Я зробив невеличку паузу й повів далі: — Пропоную написати листа мерові. Цього листа я вже приготував і з вашого дозволу зараз прочитаю вам.

І, не чекаючи дозволу, якого просив, дістав з кишені текст листа й прочитав його.

— Ні! Ні! — вигукнув тремтячим голосом пан Поля, замахавши обома руками. — Не треба листа! Не треба! Я рішуче проти такого способу!

Він бризкав слиною, заїкався, вкрай розгніваний. Очевидно, він боявся, що послання, особливо спрямоване проти мера, коли він його підпише, може обернутися проти нього.

І пан Поля розпочав півторагодинну битву за відступ назад, наприкінці якої, вдавшись до юридичної процедури, попрохав відкласти наші дебати. Я негайно запропонував проголосувати за цей конкретний пункт.

Пан Поля висунув вимогу спершу поставити на голосування доцільність голосування. Він програв обидва рази.

— Ну, пане Поля, — мовив я примирливим тоном, — з якими пунктами цього тексту ви не погоджуєтесь?

Він запротестував. Бачте, я його підштовхував! Хапав за горло! Мовляв, це — насильство!

— І потім, — додав він, — я не можу вам сказати цього так зразу! Цей текст надто довгий, його треба ще раз прочитати!

— Ось вам копія, — мовив я і простяг йому через стіл копію листа до мера.

Пан Поля вмів чудово грати.

— Ні, ні! — заперечував він, хитаючи головою й навіть плечима, але все ж таки потягнувся до листа.

— До речі, я не прихильник заздалегідь заготовлених текстів, — сказав він роздратовано.

— В цьому тексті, — сказав я ввічливо, — викладені думки, що їх ми обговорювали сто разів. Він ясний, конкретний, стриманий, і в ньому нема нічогоісінько нового. Не розумію, що вам тут не подобається.

— Я не сказав, що він мені не подобається, — мовив пан Поля у відчаї. — В цілому я згоден...

— Е, тоді голосуйте, — вигукнув Мейссоньє.

Пан Поля окинув його презирливим поглядом.

— Отже, ви, пане Поля, — втрутивсь я, люб'язно всміхнувшись, — не бажаєте сказати, у чому ви не згодні з нами?

— Не зараз, не в цю хвилину! — відповів пан Поля, глипнувши на свого наручного годинника. — Панове, — сказав він тремтячим голосом, — ви твердо вирішили вдатися до тиску. Що ж, у такому разі, мушу вас попередити, що голосу мого ви не одержите.

Запала мовчанка.

— Що ж, голосуймо, — озвався Колен. — Я — «за».

— «За», — сказав Мейссоньє.

— «За», — озвався Пейссу.

— «За», — докинув я.

Ми подивилися на пана Поля. Він був жовтий і роздратований. Зціпивши зуби, промовив:

— Я не голосую.

Дебелий Пейссу окинув його зневажливим поглядом, відтак обернувся до мене:

— Що означають слова «я не голосую»?

— Нічого особливого, просто я відмовляюся голосувати, — недоволено сказав пан Поля.

— А хіба він має право так поводитись? — здивовано запитав мене Пейссу, слово «він» вимовив так, ніби пана Поля тут більше не було.

Я схилив голову.

— Це повне право пана Поля.

— Як на мою думку, — озвався Пейссу трохи переходя, — відмовитися голосувати або голосувати проти — одне й те саме.

— Зовсім ні! Ніскілечки! — жваво заперечив пан Поля. — Я не проти цього тексту. Але я відмовляюся голосувати за нього, бо вважаю, що мені не дали часу його обмірковувати.

Пейссу повільно повернув голову до пана Поля й мовчки подивився на нього.

— І все ж таки, — сказав він, — ви не «за». Інакше ви голосували б.

— Я ні «за», ні «проти», — мовив пан Поля й від хвилювання ще більше став бризкати слиною. — Я просто відмовляюся голосувати. А це зовсім інша річ.

Пейссу обмірковував цю відповідь, втупившись сповненими подиву сірими очима в пана Поля. Мейссоньє засовався на стільці, наче хотів підвестися й заговорити, але я моргнув йому, щоб він не во-рушився. Я слухав. Колен також. Мейссоньє наслідував наш приклад. Ми чекали, що ж воно буде далі. І те «воно» не забарилося.

— Я не втямлю однієї речі, — повільно сказав Пейссу. — Чого ви прийшли сюди, якщо ви ні «за», ні «проти»?

Пан Поля зблід і встав.

— Коли моя присутність вам не подобається, я можу піти собі геть, — відповів він ображено.

Я також підвівся.

— Ну що ви, пане Поля, Пейссу мав на увазі зовсім не це...

Я говорив добрих п'ять хвилин. Однак помітив, що пан Поля склав учетверо копію листа мерові й сховав у кишеню. Я зразу ж сказав, що ця копія знадобиться для моїх «архівів». Якусь хвиль-

ку він вагався, потім дістав з кишені папір і, криво всміхнувшись, повернув його мені.

Коли пан Поля пішов, я мовчки провів друзів до паркінга перед першою огорожею. Можливо, тривала дискусія втомила мене, бо на якусь мить я відчув цілковиту немічність. Все це, по суті, було маленькою, просто мізерною історійкою. Такою ж мізерною історійкою були муніципальні вибори, що так захопили наших земляків на початку 1977 року. Не менш сміховинними, очевидно, були й проблеми, які тоді хвилювали наш уряд і створювали в нього ілюзію, ніби він піклувався про нашу долю.

III

У суспільстві споживання головний продукт, що його найбільше споживає людина, — це оптимізм. Відтоді, як планета буквально переповнилася всім необхідним для того, щоб її зруйнувати, а при потребі разом з нею і найближчі планети, — люди перестали спокійно спати. Дивна річ, коли зростали лишки страхітливої зброї й збільшувалася кількість націй, що володіли нею, це здавалося заспокоєним фактором. Зваживши на те, що з 1945 року така зброя не застосовувалася, пророкували, що «ніхто й не посміє» її використати і нічого не станеться. Навіть вигадали назву й описали високу стратегію цієї вданованої безпеки, в якій ми жили. Називали її «рівновагою страху».

Треба сказати також, що нічого, нічогісінько не відбулося протягом тижнів, які передували дневі «Д», завдяки чому можна було б його передбачити. Правда, були війни, голод і різанина. То тут, то там траплялися всілякі звірства. Але загалом не було чогось такого, чого б ми не бачили вже за минулі тридцять років. До речі, все це відбувалося на безпечній відстані од нас — у далеких народів. Ми хвилювалися, звичайно, обурювалися, підписували відозви, а іноді траплялося, що давали навіть трохи грошей. Та водночас у глибині душі, поділивши з ними ці страждання для годиться, заспокоювалися. Смерть завжди була для інших.

«Середні прошарки» (в мене збереглися останні номери газети «Монд», і одного дня я їх перечитав) тоді особливо не тривожились. Вони непокоїлися, але за далеке майбутнє. Наприклад, забруднення навколишнього середовища. Передбачалося, що за сорок років воно поставить планету на грань загибелі. Сорок років! Тільки мріяти можна! Чом же вони ще не попередили!

Це факт, я кажу без іронії, бо вона тут була б недоречною; газети, радіо, телебачення, жоден з великих органів інформації, що нас так добре інформували — в усякому разі так багато, — не передчував цієї події. І коли вона впала на світ, вони не змогли навіть прокоментувати її, бо й самі перестали існувати.

Втім, цілком імовірно, що подія ця могла бути й непередбаченою. Фатальна помилка в розрахунках якогось державного діяча, якого військові штаби примусили повірити, що він володів страхітливою зброєю? А може, раптове божевілля якоїсь відповідальної особи або якогось підлеглого, причому навіть досить низького рангу, що дав наказ, який зрештою ніхто вже не міг скасувати? Мож-

ливо, ядерний нещасний випадок, викликаний ланцюговими реакціями, що виникали автоматично, а вони спричинили інші, в супротивників, і так далі, аж до остаточного знищення?

Можна висловлювати багато здогадів, але ми ніколи не дізнаємося правди: засоби до її розгадки знищені.

Настає ніч великодня, коли історія обривається, бо немає об'єкту: цивілізація, про життя якої вона розповідала, загинула.

О восьмій годині я пішов по пошту до надбрамної башти, де мешкали Мену й Момо. Як і кожного ранку, я застав там листоношу Будно, вродливого кучерявого молодика, який уже трохи розчервонівся й сп'янів од вина, що ним його частували на кожній фермі. Він сидів за столом на кухні й пив моє вино, а коли побачив мене, ледь підвівся, щоб привітатися. Я сказав йому, щоб він не вставав, узяв зі столу свої листи, а Мену дістала зі стінної шафи склянку й налила вина для мене. Як і кожного ранку, я відмовився, і, щоб «воно не пропало», Мену випила сама.

Захмелівши, Мену повела мову про серйозні речі. «Емманюелю, все ж таки треба було б сьогодні націдити вина, бо незабаром воно в нас скінчиться». Я нервово знизав плечима. «Ходімо зараз же,— відказав я,— о десятій годині я з Жерменом їду до Ларока».— «Тоді я їду»,— озвався Будно, поважно підводячись. Я знов уявляю собі його смолянисте кучеряве волосся, широку усмішку й веселі очі, коли він вдруге подає мені руку. Будно міцно стоїть на ногах. Він радий бачити стільки людей кожного ранку і їздити в маленькому жовтому поштовому автомобілі, стискаючи сигарету в зубах і зручно вмоствившись на подушці сидіння: гарне ремесло для вродливого молодика, який має освіту й не «помиляється», виплачуючи поштові перекази, а одного дня, коли піде на пенсію, «скористається» з цього. Відтак він рвучко повертається на закаблуках, і я бачу його широкі плечі в отворі низеньких дверей.

Пізніше нам удалося розпізнати той жовтий автомобільчик, погнутий і обгорілий. Однак від Будно не лишилося й сліду.

Я пішов до своєї кімнати, щоб надягти пуловер і подзвонити Жермену на ферму «Сім буків». Попередив його, що прийду не раніш, як о пів на одинадцятую, щоб разом вирушити до Ларока. Вийшовши з головної башти, в дворі за другою огорожею я зустрів Мену й порадив їй одягтися тепліше, бо в льоху холодно. «О,— сказала вона,— мені не холодно. Хіба що Момо». — «Піди, Мену, й надягни пуловер,— сказав я.— В льоху холодно, не варто простуджуватися». — «Ні, ні, мені не холодно», — відповіла Мену.

Я прилаштовую лійку-пістолет і сідаю на табуреті за двадцять кроків від Мену. Адже льох величезний, «більший, ніж крите шкільне подвір'я». Він освітлюється електричними лампами, що їх я замаскував у нішах, а в разі якогось пошкодження — великими свічками, що повстромляв у бра. Тут не надто сухо і не так уже й воно, температура взимку і влітку однакова — тринадцять градусів тепла, про що свідчить термометр над краном. «Чудовий холодильник,— мовить Мену,— в ньому добре зберігаються наші консерви та ковбасні вироби».

Біля крану Мену порозкладала своє «знаряддя»: машинку для миття пляшок, прикріплену до бачка, в який подавалася вода з крану, підставку для сушіння посуду й автоматичний закорковувач. Вона цілком захопилася працею, настрої у неї зовсім не такий, як у мене. Для Мену, хоч пила вона дуже мало, цідити вино — священний ритуал, справжнє свято, ствердження нашого достатку, провісник майбутніх веселощів. Для мене — справжнє ярмо. Ярмо, з якого я не можу вивільнитися. Для цієї справи досить було б і двох осіб: одна могла б цідити, а друга закорковувати; проте ні для першої, ні для другої операції Момо не годиться. Якщо він цідить, то ще до того, як вино має потекти, встромляє шланг собі в рот, а потім уже опускає його в шийку літрової пляшки. Якщо ж він закорковує, то відсьорбує ковток з кожної пляшки, перш як її закоркувати.

Отже, я ціджу, Мену закорковує, а Момо носить до мене порожні, а до неї наповнені вином пляшки. Проте навіть і тепер виликають сварки. Час від часу я чую, як Мену бурмоче: «Момо, хочеш потиличника?» Я не підводжу голови, бо й так знаю, що Момо похапцем кладе надпиті пляшки в дротяні кошики. Знаю, бо в ту ж мить він обурено вигукує: «Я нічо не зло!» («Я нічого не зробив!»).

Коли я ціджу, вино наливається в пляшку так швидко, що треба бути вельми пильним. Як не дивно, але ручна праця, навіть така машинальна, заважає міркувати про щось важливе. Сонна мелодія, яка ліне з транзистора, що його Момо тримає на ремінці через плече (недавній і не дуже вдалий подарунок Мену), теж не дає мені зосередитись.

Потроху мій поганий настрої розвіюється, однак мені не дуже до вподоби ця праця. Цідити вино — справа не така вже й принадна, хіба що для Момо. Але ж це треба зробити: вино — моє, і я дуже пишався ним.

Хтось гучно закалатав у двері, наче в трагедіях Шекспіра, і в супроводі Колена й дебелиого Пейссу ввійшов трохи вже заспокоєний Мейссоньє — я зразу помітив це.

— Ми тебе всюди шукали, — мовив він, ступаючи до мене в глибину льоху в супроводі двох товаришів.

Я невдоволено помітив, що він залишив відчиненими обоє дверей склепистого коридору, який вів до льоху.

— Ну й заховався ж ти. На щастя, Тома сказав нам, де ти.

— Тобто як?— вигукнув я, подаючи йому через плече ліву руку, не спускаючи очей з пляшки, в яку лилося вино.— Хіба Тома ще не поїхав?

— Ні, він сидів на осонні на сходах головної башти й читав свої карти.

Мейссоньє говорив лагідно, бо з пошаною ставився до молодика, який витрачав стільки часу на вивчення свого кременю.

— Моє шанування, пане Конт,— озвався Колен. Він так називав мене відтоді, як я купив Мальвіль, і це його розважало.

— Вітаю,— мовив дебелий Пейссу.

Я не дивився на них. Стежив, як піднімалося вино в пляшці. Запала ніякова мовчанка.

— Мену,— озвався я,— принеси три склянки для цих панів.

— Не турбуйтеся,— мовив Пейссу, облизуючи губи.

— Момо,— сказала Мену,— піди принеси склянки, бачиш, я зайнята.

Насправді ж їй не хотілося залишати льох тепер, коли поприходили мої друзі.

Запала тиша. В Мальжаку мали звичку вичікувати. Не зразу брали бика за роги.

— Вам не заважає те, що я ціджу вино?— запитав я.

Я помітив, що Колен підморгнув Мейссоньє, але той мовчав. Його довгасте обличчя здалося ще довшим, повіки в нього закліпали.

— Гаразд,— мовив Колен.— Зараз ми введемо тебе в курс, оскільки тут, у Мальвілі, ти тримаєшся трохи осторонь. Лист до мера зробив свою справу. Його зміст став відомий серед людей, і вони на нього належне відреагували. З цього боку все гаразд. Відбувся злам. Але Поля поводить себе не дуже добре.

— Отой бідолаха Поля метушиться?

— Еге ж. Особливо заметушився він тоді, коли побачив, що все обертається проти мера. Почав скрізь говорити, що погоджується з листом. Навіть натякає, що це він його писав...

— Ти ба!— вигукнув я.

— А не підписав тільки тому,— вів далі Колен,— що не бажав ставити свій підпис поряд з підписом комуніста.

—Зате він погодився б фігурувати у виборчому бюлетені разом з комуністом,— мовив я,— коли б комуніст не стояв першим у списку.

— Авжеж!— сказав Колен.— Ти його розкусив.

— А першим, звісно, мав бути я. Мене обрали б мером, Поля став би першим заступником, а оскільки мені ніколи займатися справами мерії, то він прибрав би її до своїх рук.

Я перестав цідити вино й обернувся до них.

— Ну й що з того? Що нам ці підступи Поля? Не братимемо їх до уваги і все.

— Але ж люди таки погоджуються,— мовив Колен.

— З чим погоджуються?

— Щоб ти був мером.

Я зареготав.

— «Таки погоджуються»?

— Це я так висловився,— сказав Колен.— Однак вони таки погоджуються.

Я зиркаю на Мейссоньє і знову заходжуюся цідити вино.

В Мальжаку 1970 року, коли я пішов з посади директора школи, щоб продовжити дядькову справу, мене мали за вельми нерозсудливу людину. А коли я купив Мальвіль, то просто казали, що Емманюель, незважаючи на освіту, такий же божевільний, як і його дядько. Але ж шістдесят п'ять гектарів непрохідних хащів перетворилися на буйні луки. Навколо Мальвіля насаджено новий виноградник, і він дає чудове вино. Переді мною відкрилася можливість заробляти «сотні й тисячі», коли я пущу відвідувачів до замку. І особливо те, що я повернувся до мальжакської ортодоксальності: знову накупив корів. За шість років, на думку моїх односельців, я швидко підвищив свій життєвий і культурний рівень. З божевільного став розумником. І то таким розумником, який чудово веде свої справи, то чому б йому не повести так само справи й комуни?

Одне слово, Мальжак помилявся двічі: тоді, коли мав мене за божевільного, і тоді, коли хотів довірити мені мерію. Бо з мене був би поганий мер, адже мерія мене зовсім не цікавила. А доброго мера Мальжак мав перед самісіньким носом, проте він не бачив його.

Залишивши обоє дверей відчиненими, з'явився Момо, несучи не три, а шість склянок — доказ тому, що він не забув і про себе. Всі шість склянок були вставлені одна в одну, і у верхню Момо встромив свої брудні пальці. Я підвівся.

— Дай мені їх,— сказав я, квапливо забираючи в нього склянки.

Почавши з Момо, я роздав склянки, відкоркував пляшку з вином врожаю 1975 року, — на мою думку воно було найкраще, — і почав наливати по колу, вислуховуючи звичні відмовляння. Коли я всім налив, увійшов Тома. Старанно причинив за собою двері. Він був незворушний, як ніколи схожий на грецьку статую, котру вдягли в шолом мотоцикліста й чорний дощовик.

— Візьми випий,— сказав я, подаючи йому свою склянку.

— Ні, дякую,— відповів Тома,— вранці я не п'ю.

— Добридень вам ще раз,— озвався дебелий Пейссу, ввічливо посміхаючись.

А що Тома дивився на нього, не відповідаючи ні на його посмішку, ні на привітання, той зніяковіло додав:

— Ми вже бачилися сьогодні.

— Двадцять хвилин тому,— відповів Тома з незворушним обличчям. Цілком очевидно, він не бачив необхідності вітатися вдруге, бо вже вітався з Пейссу.

— Я прийшов попередити тебе,— мовив Тома, дивлячись на мене.— Сьогодні я не прийду обідати.

— Та вимкни ж бодай на хвилю свою музику!— гримнув я на Момо.— Як ти нам набрид!

— Чуєш, що тобі каже Емманюель?— крикнула Мену.

Момо відскочив на кілька кроків, полохливо затискаючи під лівою рукою транзистор й нітрохи не зменшуючи сили звуку.

— І спало тобі на думку купити таке на різдво!— сказав я Мену.

— Він нещасний,— відказала вона, негайно ставши на бік Момо.— Йому бодай трохи веселіше, коли він вичищає твої конюшні!

Я мовчки глянув на неї. Відтак посміхнувся, трохи насупивши брови.

— Я казав тобі, що не прийду сьогодні обідати,— мовив Тома.

— Домовились,— відповів я і звернувся місцевою говіркою до Мейссоньє:— Годі, не журися вже тими виборами. Щось придумаємо, щоб нейтралізувати бідолаху Поля.

У моєї пам'яті все на якусь мить застигло, наче сценка в музеї Гревена, де історичні особи назавжди завмерли в невимушених позах. Посередині Мейссоньє, Колен, дебелий Пейссу і я зі склянками в руках, з розпашілими обличчями, всі троє вельми заклопотані прийдешнім одного села з населенням 412 жителів на планеті, яка нараховує чотири мільярди людських істот.

Тома віддаляється великими кроками від гурту. Момо дивиться на мене з викликом, тримаючи в одній руці недопиту склянку, а в другій — транзистор, з якого й досі лине якийсь безглуздий вереск-

ливий шлягер. Поряд з ним, наче охоронець, дрібненька Мену, зморщена, буцім засушене яблуко, але очі в неї все ще палають радістю за свою перемогу наді мною. Нарешті, навколо нас і над нами цей велетенський льох та його ребристе склепіння, від якого відбивається світло і, пом'якшуючись, падає нам на голови.

Кінець світу, або радше кінець світу, в якому ми жили досі, почався в найпростіший і якнайменш драматичний спосіб. Погасло електричне світло. Коли запала темрява, поруч пролунав сміх, хтось сказав: «Якесь пошкодження». Двічі клацнула й спалахнула запальничка, освітивши обличчя Тома. «Хочеш засвітити свічки? — запитав я, наблизившись до нього. — Краще дай я засвічу сам. Я знаю, де бра». — «А я все ж таки знайшов свій рот», — озвався Пейссу. А хтось, мабуть, Колен, озивається півголосом, сміючись: «Він достатньо великий для цього». Полум'я запальнички мерехтить переді мною, я проходжу повз Момо й завважую, що його транзистор більше не реве, але шкала все ще світиться. Я засвічую чотири свічки на двох бра, й після темряви світло здається нам досить яскравим, хоча більша частина льоху так і залишилася в напівтемряві. Бра прилаштовані низько, щоб зберегти малюнок склепіння, і наші тіні на ньому здаються гігантськими й спотвореними. Я віддав запальничку Тома, той сховав її в кишеню свого дощовика й попростував до дверей.

— Нарешті ти вимкнув свою штучку! — сказав я Момо.

— Нічо не мкнув, — буркнув він, з докором дивлячись на мене, мовби я зурочив його транзистор. — Не плачу білсе!

— Він більше не працює! — обурено вигукнула Мену. — Новісінький транзистор! Вчора я навіть поміняла батареї в Лароці!

— Це справді дивно, — озвався Тома, повернувшись до нас. Його обличчя знову залило світло. — Але ж він щойно працював! — І докинув: — А ти не виймай батареї?

— Ні, ні, — мовив Момо.

— Дай-но я на нього подивлюся, — сказав він, кидаючи на табурет свої карти.

Я сподівався, що Момо вчепиться у свій транзистор, але він негайно простяг його Тома з виглядом стурбованої матері, яка простягає лікареві хворе немовля. Тома загасив шкалу, відтак знову засвітив, увімкнув звук на всю потужність і повільно повів стрілку вздовж позначок радіостанцій. Озвалося пронизливе потріскування, але всі станції мовчали.

— Коли погасло світло, ти опустив його на землю? Ти вдарив ним?

Момо заперечливо похитав головою. Тома дістав з кишені червоного ножики і найменшим вістрям викрутив гвинтики кришки. Знявши кришку, підніс транзистор до бра й роздивився його.

— Не бачу ніяких пошкоджень, — сказав він. — По-моєму, тут усе гаразд.

Він закрутив гвинтики один за одним. Я подумав, що він зараз віддасть транзистора Момо й піде геть, але Тома не зробив цього. Він начебто прикипів до землі й водив стрілкою транзистора вздовж позначок радіостанцій.

Ми всі семеро мовчали, прислухалися, якщо можна так висловитися, до мовчання транзистора, коли раптом долинув шум, що його

я і схарактеризувати не зумію, хіба що вдамся до порівняння, яке здається мені сміховинним: гуркіт грому, стукіт пневматичних молотів, завивання сирен, постріли літаків, що долають звуковий бар'єр, шалений гул локомотивів. У всякому разі, щось схоже на грюкання, брязкіт і пронизливий свист, щонайвищої гостроти й щонайнижчого звучання, злите в один звук, який неможливо сприйняти. Не знаю, чи шум, коли він досягає такого високого ступеня, здатний убивати. Гадаю, що він таки вбивав би, коли б тривав довше. Я задушив у розпачі долонями вуха, сів на долівку, скоцюрбився, тремтячи всім тілом. Цей конвульсивний трепет, я певен, був чисто психологічною реакцією на силу оглушливого гуркоту. Бо в ту хвилину мене ще не почав брати страх. Я не подумав навіть, що цей гуркіт, мабуть, страхотливо великий, бо він долинув до мене через двометрову товщу стін і один поверх підземелля.

Я вхопився руками за скроні й увесь тремтів. Мені здавалося, що голова моя от-от розвалиться. Водночас в мозку мені засіла безглузда думка. Я запитував себе з обуренням, хто перекинув мою склянку, яка тепер лежала за два метри від мене. Я запитував себе також, чому Момо розпростерся долілиць на кахлях, сплівши руки на потилиці, й чому Мену, яка торсала його за плечі, роззявила так широко рота, але не було чути жодного звуку.

Я говорив «гуркіт, оглушливий шум, грім», але нічого не сказав про тривалість цього шуму. Він припинився одразу. Гадаю, що він тривав усього кілька секунд. Я помітив це, коли перестав тремтіти, й коли Колен, що сидів долі праворуч від мене, сказав мені щось на вухо. Я розрізнив лише слово «шум». Водночас почув жалібне скиглення. То скиглив Момо.

Я обережно відірвав руки від закладених вух, і скиглення стало гучнішим, злившись із доріканнями, що їх кидала Мену. Відтак скиглення припинилося, Мену замовкла, й після незвичного гуркоту, що так раптово звалився на нас, у льоху запала тиша, така глибока, дивна й болісна, що я трохи не закричав. Здавалося, що я досі спирався на цей шум і тепер, коли він припинився, мовби повис у порожнечі. Водночас я відчув, що не в силі поворухнутися, і поле мого зору звузилося: крім Мену й Момо, що розпростерлися переді мною, я не бачив більше нікого, навіть Колена, хоча той пізніше запевняв мене, що й не ворухнувся з місця.

Мене охопило почуття страху, пов'язане, сам не відаю як, із тишею. Я душився й обливався потом. Скинув, радше здер, з себе пуловер, який одягнув, коли йшов до льоху. Однак майже не відчув полегкості. Піт рясно виступав у мене на чолі й котився по щоках, під пахвами й по хребті. Мене мучила спрага, губи пересохли й язик прилип до піднебіння. За якусь хвилю я помітив, що роззявив рота й прискорено дихаю, мов собака, але ніяк не міг перемогти враження, ніби я задихаюсь. Водночас мене охопила страшенна втома, й, сівши долі та зіпершись плечима на якусь бочку, я відчув, що не годен ні розмовляти, ні навіть ворухнутися.

Ніхто не промовив ані слова. В льоху було тихо, як у могилі, і, крім важкого сапання, не чути було більше нічого. Я побачив нарешті своїх друзів, але то була зворушлива картинка, і я відчув таку немічність і нудоту, мовби починав непритомніти. Я заплющив очі. Ні про що не думав, не ставив собі ніяких запитань, мене на-

віть не цікавило, чому я задихався. Нерухомий, скоцюрбившись у кутку, наче тварина в агонії, я важко дихав, вбирав у себе повітря й відчував цілковите безсилля. Я був певен, що незабаром помру.

В полі мого зору з'явилось обличчя Тома й потроху вималювалось виразніше. Тома був зовсім голий, блідий, увесь спітнілий. Він вимовив одним подихом: «Роздягнися». Я здивувався, що раніше не подумав про це. Скинув сорочку. Мені допоміг Тома. На щастя, сьогодні я не був у кавалерійських чоботях, бо навіть з його допомогою не скинув би їх. Найменший рух мене виснажував. Тричі я заходжувався скидати штани й скинув їх тільки завдяки Тома. Він знову наблизив рота до мого вуха, і я почув:

— Термометр... над краном... сімдесят градусів.

Я почув це цілком виразно, але почекав якусь хвилю, доки збагнув: він констатував лише те, що термометр, почеплений над краном, показував, що температура в льоху підскочила з плюс тринадцяти до плюс сімдесяти градусів.

Здавалось, мені трохи полегшало. Я помирав не від якоїсь незрозумілої хвороби, я помирав від спеки. Але я ще не подумав про те, що температура може піднятися вище й стати смертельною. Ніщо з мого досвіду не навіювало мені думку про те, що можна загинути від спеки в льоху.

Мені вдалося стати на коліна, і ціною великих зусиль я доповз навкарачки до цебра, до якого стікала вода з машинки для миття пляшок. Вхопився обома руками за цебер, і серце закалатало в моїх грудях, в очах потьмарилося, потім мені пощастило підвестися й занурити в воду руки й голову. Вода викликала в мене приємне відчуття прохолоди, це означало, що вона ще не встигла досягти температури навколишнього середовища. Я тримав голову у воді так довго, що міг би й утопитися, якби мої руки не намацали дно цебра, від якого я відштовхнувся й виринув. Я помітив, що насорбався цієї брудної води, котра натекла в цебер з машинки для миття пляшок. Потім мені вдалося випростатися й виразно побачити приятелів. Крім Коле-на, який, либонь, почув, що мені казав Тома, всі були ще вдягнені. Момо, річ незвичайна, мав на собі ще светр. Він розпростерся, знесило поклавши голову на коліна Мену. Вона ж сиділа, спершись на бочку, очі в неї були заплющені, обличчя бліде, як у мерця. Мейс-соньє дивився на мене очима, в яких були відчай й немічність. Я здогадався, що він бачив, як я пив воду, йому також хотілося пити, але бракувало сили доповзти до цебра.

Я сказав:

— Скиньте з себе одяг.

Мене здивував мій голос. Він був якийсь тонкий, приглушений, кволий. Я докинув з безглуздою чемністю:

— Прошу вас.

Пейссу навіть не ворухнувся. Мену розплющила очі й докладала зусиль, щоб зняти з Момо светр, але не змогла підвести свого си-на й, обливаючись потом, знову впала на бочку. Вона важко розту-ляла й стуляла рот, мов риба, що задихається. Мейссоньє глянув на мене, й пальці його почали розстібати сорочку, але так повільно, що я подумав: він ніколи не розстебне її до кінця.

Я ж опустився на землю біля цебра, втупився в очі Мейссоньє й вирішив допомогти йому, якщо стане сили. Спершись на лікоть, я

знайшов один із дротяних кошиків на шість гнізд, з яким недавно снував від мене до матері Момо. Нарахував шість пляшок. Мій мозок працював так погано, що довелося двічі лічити. Вхопив найближчу від мене. Вона видалася надто важкою. З величезним зусиллям підніс її до губ і пив, дивуючись, що надудлився брудної води в той час, як навколо мене стільки вина. Рідина була тепла й ядуча. Випив я майже півпляшки. Піт так рясно котився мені з чола, що мої густі брови не спроможні були затримати його. Він безперестанку заливав мої очі й засліплював мене. Я відчув, що до мене повернулося трохи сили, й поповз до Мейссоньє, не навкарачки, а лівим боком, тримаючи в правій руці надпиту пляшку.

Кахлі піді мною були гарячі. Я закинув голову, щоб піт не засліплював очі, й побачив над собою ребристе склепіння. Я погано бачив його, бо світло свічок було слабке, але в мене склалося враження, що склепіння випромінювало стільки тепла, неначе його розпекли до білого. І тоді, побачивши, як на розпечені кахлі з мене капають краплини поту, я подумав, що нас зачинили в цьому льоху, наче курчат у печі, коли їх підсмажують, і на них здувається шкіра та вилискує розтоплений жир. Навіть у ту хвилину, коли я цілком правильно оцінив становище, я почувався так, мовби дивився на якусь картинку; моє мислення було настільки паралізоване, що я й на мить не уявляв собі, що коїлося надворі. Навпаки, якби в мене вистачило сили відчинити обоє дверей до склепистих коридорчиків, піднятися сходами і вийти надвір, то я зробив би це, певен, що знайду там прохолоду, як і годину тому.

Я доповз до Мейссоньє, подав йому пляшку, але побачив, що він не зможе її втримати. Тоді я встромив шийку пляшки між його пересохлі губи. Спершу вино розливалось, але тільки-но його рот зволожився, губи обхопили шийку пляшки, й він став ковтати швидше; я відчув велику полегкість, побачивши, що пляшка порожніє, бо, щоб утримати її біля його рота, потрібні були неабиякі зусилля, і я ледве спромігся покласти її на землю, коли він скінчив пити. Мейссоньє мовчки повернув до мене голову, але з такою жалісливою й водночас дитинною вдячністю, що я розчулився до сліз. Воднораз той факт, що я допоміг йому, додав мені сили. І я допоміг йому роздягтися. Відтак підсунув одяг під нього й під себе, щоб захиститися від розпечених кахлів, і, впершись головою поряд з ним у бочку, я, мабуть, знепритомнів на хвилину, бо потім раптом запитав себе, де перебуваю, що роблю тут. Усе переді мною потьмарилося, і я здогадався, що це очі мої заливає піт. Ціною нечуваних зусиль я провів рукою по очах, але темрява ще якусь мить не розсівалася: мені бракувало навіть сили зосередитися.

Коли мені знов розвиднилося в очах, я побачив Колена й Тома, які вовтузилися біля Пейссу, щоб роздягти і напоїти його. З великими труднощами повернувши голову праворуч, я уздрів Момо та його матір, що сиділи голісінькі під бочкою, мов ті скелети доісторичного періоду, яких викопують з могил. Я запитав себе, звідки в Мену взялися сили, щоб роздягтися самій і роздягти сина, але тут же перестав думати про це, бо в мене раптом з'явився намір, що вимагав напруження всіх моїх сил: доповзти до цебра й пірнути в нього з головою. Я вже не пам'ятаю, як здійснив цей намір, бо кахлі були розпечені, а коли я опинився біля цебра, то безнадійно

намагався підвестися, спираючись долонею руки на стіну, я мусив негайно одірвати її, бо мені здалося, що я сперся на металеву плитку, розпечену до червоного. Однак я, мабуть, таки домогся успіху, бо сидів у воді, торкаючись підборіддям колін, що правили за підпорки моїй голові, бо тільки вона була на поверхні. Згадуючи згодом про цю пригоду, я дійшов висновку, що то була найгарячіша лазня, в якій я коли-небудь купався, але в ту хвилину відчував приємну прохолоду. Пам'ятаю, що кілька разів ковтнув тієї води. Мабуть, я таки задрімав, бо прокинувся раптово, рвучко підстрибнувши, коли побачив, як відчинилися двері й до льоху зайшов якийсь чоловік.

Я дивлюся на нього. Він робить два кроки вперед і стоїть, погойдуючись. Голый. У нього немає брів і волосся, тіло також червоне й одутле, мовби його щойно вийняли з окропу, й особливо страшним і жахливим видається мені те, що все його тіло потріскалося. Та, незважаючи на це, він стоїть, сам не знаю як, дивиться на мене й, хоча його обличчя — суцільна кривава рана, по очах пізнаю: це Жермен, мій робітник із ферми «Сім буків».

— Жермене! — гукаю я.

Й відразу ж, наче він тільки й чекав цього оклику, Жермен падає, котиться по кахлевій підлозі й непорушно витягується горілиць, розкинувши руки. Водночас із відчинених дверей на мене дихнуло таким гарячим повітрям, що я вирішую вискочити з цебра й піти зачинити їх; я таки дістаюся до них, навкарачки, налягаю всім тілом на важкі дубові двері, вони зрештою піддаються, і я з великою полегкістю чую, як клацає засув.

Я важко дихаю, обливаюсь потом, кахлі печуть мене, і я запитую себе зі страхом, чи зумію доповзти до свого цебра. Безсило опускаюся на лікті й коліна за кілька кроків од Жермена, не здатний наблизитись до нього. Та дарма. Я вже знаю. Він помер. І тут раптом, хоча мені несила підвести голову, лікті й коліна, що їх обпікає підлога, я переборюю бажання відійти набік, дивлюся на труп Жермена й уперше, в несподіваному осяянні розумію, що ми оточені вогненным океаном, який пожер усе — людей, тварин, рослинність...

IV

Я щойно прочитав свою розповідь, і мені впали в око деякі деталі, які я не помітив до того, як сів писати. Наприклад, я запитую себе, як сердешний Жермен, агонізуючи, попечений вогнем, знайшов у собі силу дістатися до нас. Припускаю, що він одержав на фермі «Сім буків» невідкладне доручення від якогось клієнта й не міг подзвонити мені, бо я був у льоху, тому поїхав мотоциклом і, коли в'їздив до Мальвіля, його захопило це лихо, саме в тому місці, де його вже трохи захищала скеля від моря вогню. За цією гіпотезою, його, так би мовити, лише краєчком лизнув велетенський язик полум'я, що, наче блискавка, пробіг з півночі на південь. Гадаю, саме тому його й не зжер вогонь, як мешканців Мальжака, від яких під товщею попелу лишилися тільки обвуглені кістки.

Якби Жермен зумів дістатися до двору біля головної башти на кілька секунд раніше, то, мабуть, урятувався б. Сам замок, по суті,

потерпів мало: величезна скеля, що височить з північного боку, захистила його від пекла.

Ще одна річ дивує мене: починаючи з того моменту, коли пролунав у льоху гуркіт поїзда (знову ж таки цей вислів здається мені сміховинним), після якого настала жахлива пекельна спека, моїх товаришів і мене мовби паралізувало, ми не здатні були рухатись, говорити й навіть думати. Ми розмовляли дуже мало, рухалися ще менше, й що найбільш давно, як я завважив, я ніяк не міг зрозуміти, що діється за межами льоху, аж доки не з'явився Жермен. Навіть тоді мозок мій працював досить мляво й не робив ніякого висновку з того, що перестав надходити струм, замовкли радіостанції, пролунав нечуваний грім і страхотливо піднялася температура.

Разом із здатністю міркувати я втратив і відчуття часу. Навіть сьогодні я не можу сказати, скільки минуло хвилин після того, як погасло електричне світло й відчинилися двері, в які ввійшов Жермен. Мабуть, це тому, що час від часу я втрачав здатність сприймати навколишній світ, мій мозок працював з перервами й надто розслаблено.

Я втратив навіть людську гідність. Втратив її не зразу, оскільки спочатку спробував допомогти Мейссоньє. Але це було, якщо можна так сказати, останнім її відблиском. Мені й на думку не спало, що то далеко не альтруїстично захопити єдиний цебер, що був у нас, пірнути в нього і надовго лишатися зануреним у воді. З іншого боку, коли б я не зробив цього, то хіба в мене вистачило б сили поповзти навкарачки й причинити двері, що їх залишив відчиненими Жермен? Ніхто з моїх товаришів навіть не ворухнувся, хоча їхні сповнені смутку очі прикипіли до відчинених дверей.

Стоячи навкарачки з опущеною головою за якийсь метр від Жермена, я не міг зібратися з силами, щоб наблизитись до нього. Мабуть, тут слід повести мову радше про відвагу, аніж про сили, оскільки їх мені таки вистачило, щоб дістатися до цебра. Справді, я ще перебував у полоні того страху, що охопив мене тоді, коли побачив, як випросталася кривава й одутла Жерменова постать. Жермен був високий і кремезний, і, можливо, тому, що я стояв навкарачки, а на склепіння льоху відкинулася надмірно видовжена його тінь, він видався мені велетом і страховищем, буцімто сама смерть, а не її жертва ввійшла до льоху. До того ж він стояв на ногах, а ми валялися безсило долі. І, нарешті, він похитувався, втупивши в мене пронизливий погляд голубих очей; здавалося, він от-от кине́ться на мене.

Я дістався до цебра, однак, на свій великий подив, не став пірнати в нього, бо вода видалася мені гарячою. Я не додумався, що навколишнє повітря почало охолоджуватися, я не подумав про це і тим більше не здогадався глянути на термометр над краном. Я прагнув тільки одного: уникнути гарячих кахлів. Не без труднощів я виліз на дві бочки, що лежали поряд. Я розпростерся на них. Дерево здавалося прохолодним, але недовго, страхітливі муки тривали, хоча вони трохи й зменшилися. Я вже не так потів і дихав вільніше, але долоні, коліна, стегна, словом, усі частини тіла, що раніше торкалися підлоги, боліли. Я почув поруч себе тихий стогін, занепокоєно подумав про своїх товаришів, але тут же збагнув, що то стогнав я сам. Пізніше я зрозумів: ніщо не буває таким суб'єктивним, як біль.

Мої опіки не були такі вже й серйозні, бо я швидко задрімав і, мабуть, спав довгенько: прокинувшись, помітив, що великі свічки на бра згоріли і хтось трохи далі засвітив інші. Усе тіло моє скував крижаний холод, особливо змерзла в мене спина. Я пошукав очима свій одяг, але ніде не побачив його. Тоді я вирішив злізти з бочок і піти глянути на термометр. Пересуватися мені було дуже важко. М'язи напружилися, майже задерев'яніли, від найменшого руху боліли долоні. Термометр показував плюс тридцять градусів, однак я марно намагався переконати себе, що це ще тепло й нема підстави так тремтіти, озноб у мене не припинявся. Обернувшись, я побачив Пейссу, який, зіпершись на бочку, одягався. Цікава річ: я бачив тільки його одного, хоча решта теж були там. Можна гадати, що мої стомлені очі могли сприймати тільки один об'єкт.

— Одягаєшся? — спитав я безглуздо.

— Так, — відповів він тихо, але цілком природно, — одягаюся. Піду додому. Моя Іветта, певне, хвилюється.

Я подивився на нього. Коли Пейссу заговорив про дружину, я вперше по-справжньому усвідомив, що сталося.

— Чому ти так дивишся на мене? — войовниче мовив Пейссу.

Я опустил голову. Не знаю чому, але я почував себе страшенно винним перед ним.

— Та нічого, друже Пейссу, нічого, — відказав я тихим голосом.

— Ти подивився на мене, — мовив Пейссу так само спокійно, але руки в нього тремтіли, він ніяк не міг надягти штани.

Я не відповів.

— Ти подивився на мене, цього ти не можеш заперечити, — сказав він знову, кинувши на мене лютий, сповнений ненависті погляд.

Я мовчав. Хотів щось сказати йому, але не знаходив потрібних слів. Озираючись навколо. І раптом уздів своїх приятелів.

Мертвотно-біла Мену, в якій на колінах лежала голова Момо, сиділа й худими пальцями ніжно гладила синове брудне волосся. Мейссоньє й Колен, закоцюблі, насуплені, сиділи поруч, поопускавши очі. Тома стояв, зіпершись на бочку, в одній руці тримав увімкнений транзистор Момо, а другою безперестану повільно крутив ручку, марно шукаючи, чи не озветься де яка станція. Він нагадував кам'яну статую.

Ніхто з них і не глянув на мене. Пригадую, тієї хвилини я страшенно зненавидів їх, мене поійняла непогамовна лють. Ми довго мовчали, замкнувшись кожен у собі.

Я вирішив дати Пейссу спокій, хай він діє на власний розсуд. «Баба з воза — кобилі легше, — подумав я. Але раптом засоромився цієї своєї підлості й навіть розчулився: — Пейссу, дорогий мій друже Пейссу».

Я понурив голову, вкрай розгубившись. Тоді промовив засоромлено, ніби відчував, що помиляюся:

— Мабуть, зараз ще небезпечно виходити.

Ця фраза видалася мені майже комічною. Але й вона розгнівала Пейссу, який, зціпивши зуби, люто, але так само тихо, як і я, мовив:

— Небезпечно? Чому небезпечно? Що ти знаєш про небезпеку?

Тон цих слів видався мені ще фальшивішим. Здавалося, тут розігрується якась комедія. Мені захотілося плакати. Я опустил голову, а коли підвів її знову, зустрівся з очима Пейссу. Вони були несамовиті, але водночас з них прозирило якесь благання. Вони просили мене

не казати нічого, залишити його якнайдовше в невіданні, буцімто мої слова могли навіки зробити його нещасливою людиною.

Тепер я переконався, що він усе зрозумів, як Колен і Мейссоньє. Однак вони намагалися забути про свої непоправні втрати, були мовчазні й нерухомі, а Пейссу рвався вперед, усе заперечував і готовий був бігти наосліп до свого дому, що перетворився на попіл.

Я починав подумки багато речень і зупинився на одному з них: «Розумієш, Пейссу, коли зважити на температуру, яка була тут...» Але я не міг цього сказати. То було б надто виразно. Я похилив голову й уперто мовив:

— Ти не можеш піти так просто.

— Може, ти станеш мені на заваді? — сказав Пейссу з викликом. Він говорив тихо й водночас докладав чималих зусиль, щоб випростати широкі плечі.

Я не відповів. Мені в ніздрі вдарив якийсь солодкуватий запах, що викликав у мене огиду. Коли двоє бра, на кожному з яких було по дві свічки, погасли, хтось, мабуть, Тома, засвітив наступне бра, причому так удало, що та частина льоху, де біля крану стояв я, майже цілком опинилася в темряві. Лише за якусь хвилину я здогадався, що запах той ішов від Жерменового тіла, що лежало біля дверей.

Пейссу, очі якого, сповнені ненависті й благання водночас, утупилися в мої, також глянув у той бік, що й я, і, загледівши труп, здавалося, на мить заціпенів. Відтак швидко й засоромлено відвів очі. Тепер з усіх нас одягнений був тільки він один, та хоч шлях до дверей був вільний і я не міг йому перешкодити вийти, Пейссу навіть не ворухнувся.

Я повторив наполегливо, проте не настирно:

— Справді, Пейссу, ти не можеш піти так просто.

Однак я припустився помилки, заговоривши, бо моя фраза тільки підштовхнула його, й він, не повертаючись до нас спиною, але й не задкуючи, зробив кілька несмілих і незграбних навскісних кроків до дверей.

В цю хвилину я дістав підтримку, якої найменше сподівався. Мену розплющила очі й сказала місцевою говіркою так просто, наче сиділа на кухні в надбрамній башті, а не лежала в льоху гола й мертво-вотно-бліда:

— Емманюель має рацію, здорованю, ти не можеш так просто піти. Тобі треба щось перекусити.

— Ні, ні, — заперечив Пейссу також місцевою говіркою. — Дякую. Мені не хочеться. Дякую.

Проте, впіймавшись у пастку селянських запрошень, він зупинився.

— І все ж таки тобі не зашкодить щось перекусити, — провадила Мену. — Й нам також. Пане Ле-Культр, — звернулася вона літературною мовою до Тома, — чи не могли б ви дати мені свого ножа?

— Кажу ж тобі, що мені не хочеться, — повторив Пейссу, якого ці слова зворушили. Він дивився на неї з дитячою вдячністю, наче вона була для нього чимось дуже знайомим і заспокійливим.

— Та ні, ні, — сказала Мену так переконливо, що він мусив погодитися. — Гей, ти, — сказала вона, знявши голову Момо зі своїх колін, — відсунься трохи, щоб я могла підвестися. — Момо вхопився за її коліна й застогнав. — Ану, дурню, перестань, — докинула вона місцевою говіркою, ляснувши його долонею по щоці.

Де в неї взялося стільки сили, я не відаю, бо коли вона підвелася, гола, маленька й кощава, я вжахнувся від її жалюгідного вигляду. Однак вона без нічийої допомоги розв'язала нейлонову віршовку, на якій висів над нашими головами один з окостів, опустила його, а Момо, блідий і переляканий, тим часом дивився на неї і белькотів щось, наче немовля. Коли Мену вернулася й поклала окіст на бочку над синоювою головою, той перестав пхикати, але схопив її великий палець і почав ссати, ніби до нього раптом знову повернулося дитинство.

Я дивився, як Мену, міцно затиснувши в руці ножа, з великими труднощами нарізала маленькі, але досить товсті шматочки шинки.

Мену взяла в праву руку шматки шинки, наче гральні карти, й заходилася роздавати їх, почавши з мене. Останнім свій шматочок дістав Момо. Він ухопив його з диким зойком і цілісінький укинув собі в рот, запихаючи його пальцями. Ту ж мить він побагровів і, мабуть, таки вдавився б, та мати розімкнула йому щелепи, засунула свою крихітну руку в самісіньку горлянку й вииняла звідти шинку. Відтак вона порізала ножем обślinену шинку на дрібні шматочки й один за одним кидала в рот Момо, щоразу гримаючи й лясаючи його по обличчю, коли він кусав її за пальці.

Я дивився на цю сцену байдуже, не посміхаючись і не відчуваючи огиди. Як тільки одержав свій шматок, у мене потекла слина і, тримаючи шинку обома руками, заходився рвати її зубами з неменшою пожадливістю, ніж Момо. Шинка була надто солона, і коли я їв цю сіль з м'ясом, в яке вона всмокталася, це викликало в мене нечувано приємне задоволення. Я помітив, що мої приятелі, серед них і Пейссу, їли так само жадібно, відійшовши один від одного й майже з люттю роззираючись довкола, мовби побоюючись, що хтось відбере в них їхню шинку.

Я скінчив їсти раніше за інших і, шукаючи поглядом кошик з пляшками, помітив, що він порожній. Отже, не тільки я один угамовував з нього спрагу. Я взяв дві порожні пляшки, попрямував до лійки-пістолета, наповнив їх і, роздавши знову склянки, по черзі налив у них вина. Мої приятелі, які вже поїли свою шинку, пили й мовчки дивилися запалими очима на окіст, що лежав на бочці. Мену зрозуміла їхні погляди, але навіть не ворухнулася. Випивши своє вино, Мену знову дбайливо загорнула окіст і повісила на попереднє місце в нас над головами так високо, щоб не можна було до нього дотягнутися. Крім Пейссу, всі ми стояли ще голі й мовчки, з пожадливістю дивилися на м'ясо, що висіло в пільмі під стелею. Ми не дуже відрізнялися від родини мавпоподібних, які жили неподалік Мальвіля на берегах Рюнів у мамонтовій печері в ті часи, коли людина тільки-но вибивалася з первісного стану.

Мої коліна й долоні ще боліли, але до мене вже поверталися сила й свідомість. Я раптом відчув сором, що стою голий. Мену, мабуть, відчула те ж саме, бо півголосом засоромлено скрикнула:

— Ой, та що ж це я!

Вона заговорила літературною мовою. І зразу ж почала одягатися; ми теж наслідували її приклад. Одягшись, Мену сказала місцевою говіркою вголос і зовсім іншим тоном:

— Я вже не така, щоб зваблювати людей.

Одягаючись, я крадькома зиркав на Колена й Мейссоньє, а також на Пейссу. Безволосе обличчя Мейссоньє витягнулося й змарніло, очі

безперестану кліпали. З Колоногового обличчя ще не зникла кругла, але дивовижно штучна й застигла посмішка, яка зовсім не відповідала тому смуткові, котрий я прочитав у його очах. А Пейссу, попоївши, насупився, і міг уже собі йти, але навіть знаку не подавав, що збирається це робити; я всіляко намагався не дивитися на нього, щоб не сполохати його. Добродушні повні вуста Пейссу тремтіли, щоки судорожно сіпалися, руки безсило звисали, ноги в колінах злегка підігнулися. Я помітив, що Пейссу часто зиркав на Мену, ніби чекав, що вона звелить йому робити далі.

Я наблизився до Тома. Бачив його досить невиразно, бо тут панувала темрява.

— Як ти вважаєш, небезпечно зараз виходити чи ні? — мовив я тихо.

— Якщо ти маєш на увазі температуру, то цілком безпечно. Вона впала.

— А є щось інше?

— Звичайно. Опади.

Я про це не подумав. Зрозумів, що в Тома не було ніякого сумніву щодо причини, яка викликала все це.

— Отже, — мовив я, — краще зачекати?

Тома знизав плечима. Обличчя в нього було невиразне, голос сумовитий.

— Опади можуть випасти й за місяць, два, а то й три...

— Тоді що ж нам робити?

— Якщо дозволиш, я піду візьму з твоєї шафи лічильник Гейгера. Тоді ми зможемо пересвідчитися. Принаймні на цю хвилину.

— Але ж ти ризикуєш!

Обличчя в нього було незворушне, наче кам'яне.

— Розумієш, — сказав він таким же безбарвним і холодним голосом, — шанси вижити в нас дуже малі. Ні флори, ні фауни; без них довго не проживеш.

— Тихше, — сказав я, помітивши, що друзі нашорошили вуха, мовчки вийняв з кишені ключа від своєї шафи й подав його Тома. Той зразу ж повільно надяг дощовик, шолом мотоцикліста, великі газонепроникні окуляри й рукавиці. В цьому уборі він мав досить страшний вигляд, бо дощовик і каска були чорні.

— Це може захистити? — спитав я тихо, доторкнувшись до нього рукою.

Очі Тома за скельцями лишалися незворушні, але по його застиглому обличчю промайнула якась м'яка тінь.

— Так усе-таки краще, ніж зовсім голим.

Коли він вийшов, до мене наблизився Мейссоньє.

— Що він збирається робити? — запитав тихо.

— Виміряти радіоактивність.

Мейссоньє глянув на мене запалими очима. Губи в нього тремтіли.

— Він думає, що це бомба?

— Так.

— А ти?

— Я також.

— Ох! — зітхнув Мейссоньє й замовк, опустивши очі.

Я зиркнув на Колена й Пейссу. Вони дивилися на нас, але підійти не наважувалися. Їм кортіло про щось дізнатися, але водночас вони

боялися почути про найгірше, тому стояли з розгубленими обличчями, наче паралізовані.

Через десять хвилин повернувся Тома в навушниках і з лічильником Гейгера в руці.

— За першою огорожею радіації немає. Поки що, — коротко кинув він.

Відтак опутився на коліна біля Жермена й повів лічильником над його тілом.

— Також немає.

Я обернувся до приятелів.

— Зараз ми з Тома піднімемося на головну башту, щоб побачити, що сталося. Ви звідси нікуди не йдіть. Ми повернемося за кілька хвилин.

Я чекав, що вони почнуть заперечувати, але всі мовчали й готові були виконати будь-який наказ. Я був певен, що з льоху вони нікуди не підуть.

Коли ми дісталися до невеличкого подвір'я між головною баштою, звідним мостом і будиночком епохи Відродження. Тома подав мені знак зупинитися й почав водити лічильником над землею. Я стежив за ним, затамувавши подих, не віддаляючись ні на крок від входу до льоху. На мене відразу війнуло гарячим повітрям, набагато гарячішим, аніж те, що було в льоху. Однак сам не відаю чому я й не глянув на термометр, який узяв із собою.

Небо було свинцево-сіре, надворі все потопало в сутінках. Я подивився на годинник: дев'ять годин десять хвилин. Вкрай розгублений, я запитав себе напівсвідомо, чи то був вечір дня «Д», чи вже настав ранок наступного дня. Запитання це було безглузде — такого висновку дійшов я, трохи поміркувавши і з болем пригадавши, що на великдень о дев'ятій вечора вже зовсім темно. Отже, то був ранок дня «Д-2»: ми просиділи в льоху цілу добу.

Вгорі не видно було ні небесної блакиті, ні хмар, здавалося, ми опинилися під одноманітним темно-сірим ковпаком. Слово «ковпак» цілком передає те враження темряви, тягару й задухи, що його викликало в мене небо. На перший погляд, замок не потерпів, лише на тій частині головної башти, яка здіймалася над скелею, поруділо каміння.

Піт знову почав заливати мені обличчя, і я нарешті здогадався глянути на термометр. Він показував плюс п'ятдесят градусів. На старовинній бруківці, над якою Тома водив лічильником, лежали напівобвуглені птахи — сороки й голуби. То були постійні гості головної башти, і я іноді нарікав на воркування голубів і скрекіт сорок. Більше я не матиму на що нарікати. Довкола зависла тиша, тільки здалеку, коли я прислухався, безперервно долинали якийсь хрускіт і посвистування.

— Немає, — озвався Тома, повернувшись до мене. Обличчя його заливав піт.

Я зрозумів, але його скупість на слова мене дратувала. Запала мовчанка, й, оскільки він не ворушився, вдаючи, що уважно до чогось прислухається, я нетерпляче запитав:

— Підемо далі?

Тома мовчки подивився на небо.

— Що ж, ходімо, — сказав я, ледь тамуючи роздратування. Мабуть, його викликала надмірна втома, страх і спека. Слухати людей,

розмовляти з ними й навіть дивитися на них — усе це було для мене обтяжливим. Я додав:

— У мене є бінокль, зараз я візьму його.

В моїй кімнаті на третьому поверсі стояла неймовірна спека, але все лишилося непошкодженим, тільки свинець, у який були вставлені маленькі шибки вікон, подекуди розтопившись, позатікав на скло. Доки я шукав бінокль у всіх шухлядах комода, Тома зняв телефонну трубку, підніс її до вуха й кілька разів клацнув важелем. По щоках моїх струмував піт, я гнівно глянув на нього, неначе докоряв йому за те, що своєю спробою зв'язатися зі світом він запалив у мені вогник надії.

— Мертво, — сказав Тома.

Я сердито знизав плечима.

— Однак треба добре перевірити, — мовив він тоном, у якому, здавалось, бриніли нотки досади.

— Ось він, — сказав я трохи ніяково.

Я не здатний був погамувати якусь злобливу й безпорадну неприязнь, що тепер відчував до людей. Почепив на шию ремінець бінокля й почав підніматися гвинтовими сходами на останній поверх, Тома йшов слідом за мною. Кілька разів, спотикаючись на вичовганих кам'яних східцях, я хапався рукою за поручень, — і долоня в мене знову запекла. Бінокль теліпався на грудях. Він здавався неймовірно важким.

Коли ми вийшли гвинтовими сходами головної башти під відкрите небо, то не побачили нічого: терасу оточував мур заввишки в два з половиною метра. Кам'яні східці, вмуровані в стіну, вели на метрової ширини парапет, що був без поруччя. Саме в цьому парапеті, звідки відкривався широкий краєвид, дядько вбачав небезпеку для мене, коли мені було дванадцять років.

Я зупинився, щоб перевести віддих. Неба не видно. Той самий свинцево-сірий ковпак тягся аж до обрію. Повітря було розпечене, й у мене затремтіли коліна, коли я з останніх сил долав східці; дихалося важко, і з чола на каміння капав піт. Я не піднявся на парапет. Не певен, чи втримаю рівновагу, зупинився на останній сходинці, а Тома — на передостанній.

Я повів навколо себе очима й оторопів. Мабуть, похитнувся, бо відчув, як рука Тома лягла на моє плече й притиснула до муру.

Те, що мені насамперед упало в око, я міг побачити й без бінокля. Ферма «Сім буків» уже догоряла. Не видно було нічого — ні даху, ні вікон, ні дверей, стояли хіба почорнілі стіни та де-не-де в сіре небо впиралися оцупки дерев. А повітря ані дихне. Чорний густий дим прямовисно здіймався над руїнами, червоне полум'я суцільним ланцюжком бігло по землі, то зводячись угору, то опускаючись, буцім набирало розгону.

Трохи віддалік, праворуч, я розпізнав Мальжак. Дзвінниця зникла. Пошта теж. Раніше її легко можна було впізнати, бо її негарна двоповерхова будова височіла на передньому плані над шляхом, що, огинаючи пагорб, вів до Ларока. Здавалось, на село опустився вужений кулак і зрівняв його з землею. Жодного листка на деревах, жодного черепичного даху. Все мало попелястий, чорний і сірий колір, лише інколи то тут, то там спалахувало полум'я й одразу ж гаснуло.

Я підніс до очей бінокль і тремтячими руками відрегулював його. Колен і Мейссоньє мали будинки, Колен — у селі, Мейссоньє — на околиці, на схилі, що збігав до Рюнів. Я не побачив і знаку від першого, зате впізнав другий по стрімкому даху з уцілілим гребенем. Від ферми Пейссу й гарних ялин, що оточували її, залилася тільки купа чорного попелу.

Я опустил бінокль і тихо сказав:

— Одні руїни.

Тома похилив голову й нічого не відповів.

Я мав би сказати, що не лишилося жодної живої душі, бо було цілком очевидно, що, за винятком нашої невеличкої жменьки, всі люди навколо загинули. Краєвид, що відкривався з висоти головної башти, здавна був знайомий мені. Коли дядько вперше дав мені свій бінокль, я пролежав півдня з друзями з «Гуртка» на парапеті (і досі відчуваю приємне тепло каміння, що зігрівало тоді мої голі стегна), розпізнаючи всі ферми, які тулилися до пагорба; на місці ферм «Фавлар», «Кюссак», «Галіна», «Борі», «Вольпін'єра» та інших, назви яких я знав, але не знав імен їхніх господарів, тепер я бачив самі тільки чорні руїни та тліючі дерева.

У наших околицях дерев не бракувало. Влітку, коли дивитися на краєвид з висоти головної башти, можна було побачити безмежно темно-зелене море каштанових лісів, що де-не-де перетиналося смугами сосен та дубів, а в долинах — ланцюжками тополь, які, здіймаючись увись, прикрашали пейзаж, так само як і провансальські кипариси, що самотньо височіли обіч ферм, бо це були екзотичні дерева, і садили їх тут задля краси.

А тепер більшість кипарисів, дубів і сосен зовсім зникла.

На шляху, що вів до Рюнів, трохи нижче зруйнованого й почорнілого замку Рузі, я помітив неживого собаку. Побачив його цілком виразно, бо шлях пролягав зовсім близько й скельця бінокля добре збільшували. Ви скажете, що таке неживий собака, коли стільки людей загинуло! Це правда, але є певна різниця між тим, що ти знаєш, і тим, що бачиш. Я знав, що в селах і на фермах, розташованих навколо Мальвіля, сотні істот згоріли, наче віхтики соломи, але цей собака після птахів у дворі був єдиним трупом, якого я побачив, і в обставинах його смерті була одна жахлива деталь, що приголомшила мене. Бідолашна тварина, мабуть, бігла з поля чи з-за огорожі й, коли опинилася на шляху, який раніше не раз перебігала, її лапки застрягли в розтопленому бітумі; потрапивши в таку пастку, вона спеклася на місці. Я виразно бачив у бінокль чотири кінцівки, обліплені чорним, перемішаним з гравієм тістом, яке тієї миті, коли собака впав, щільно облягло його лапки.

Не дивлячись на Тома, навіть не помічаючи його, ніби після того, що відбулося, людські взаємини стали неможливі, я повторив півголосом: «Це жахливо, жахливо, жахливо». То була маніакальна літанія, що її я не міг зупинити. Щось лещатами стискало мені горло, тремтіли руки, очі заливав піт. Душа моя була спустошена, і я відчував тільки страх. Повіяв вітерець. Я глибоко вдихнув повітря, зразу ж неприємний запах загнивання й горілого тіла огорнув мене з такою силою, що здалося, ніби він тхнув від мене. Мене аж занудило. То був гострий, затхлий і солодкуватий запах, який мовби вселився в мене, і я мусив нести його в собі до кінця життя. Світ нагадував братську

могили, а мене разом з товаришами, здавалося, залишили на цьому побоїщі для того, щоб ми поховали мертвих і жили в цьому запахові.

Я міркував нерозумно й, певне, схаменувся, бо оглянувся й подав знак Тома, що хочу зійти вниз. Тільки-но я опинився на плитках головної башти, високий парапет, що оточував нас, закрив від мене вогонь, і я, спустошений і немічний, присів навпочіпки. Не відаю, скільки часу тривав цей жахливий стан, що нагадував уже смерть. Це скидалося на психологічно коматозний стан, коли, зовсім не втрачаючи свідомості, людина втрачає рефлекс і волю.

Я відчув дотик плеча Тома й, надзвичайно повільно, аж мене здивувало, повернувши голову в його бік, побачив, що він утупився в мене очима. Мені важко було зосередитися, однак, коли я цього домігся, то зрозумів, що хотіли сказати його очі.

Я подивився на губи Тома. Вони були безкровні й сухі, коли він розтулив їх і вимовив лише одне слово:

— Рішення...

В очах моїх рябіло, я знов, докладаючи всіх зусиль, дивився на нього, бо відчував, що ось-ось знепритомнію. Промовив, насилу видобуваючи з горла слова, і зникався надзвичайної кволості свого голосу:

— Яке... рішення?

Відповіді не було так довго, що я вже подумав, чи Тома не знепритомнів. Але з того, як він торкнувся мого плеча своїм, я зрозумів, що Тома збирався з силою, щоб заговорити. Я почув, як він насилу озвався:

— Піднятися...

Тома зробив ледь помітний болісний жест розігнутим указівним пальцем, показавши на парапет. І додав:

— ...кинутися... І край.

Я подивився на нього. Відтак відвів очі. Я знову відчув своє безсилля. В голові моїй роїлися безладні, невиразні думки. З того рою виринула одна, більш виразна. Коли б я, як Колен, Мейссоньє, Пейссу, мав дружину й дітей, котрі зараз були б живі, то людський рід не був би приречений на вимирання, і я знав би, за кого маю боротися. Тепер мусив вертатися до льоху й сказати друзям, що вони втратили свої сім'ї, й разом з ними чекати вимирання людини.

— Ну? — озвався ледь чутний голос Тома.

Я похитав головою.

— Ні.

— Чому? — беззвучно заплямкав губами Тома.

— Інші.

Я сказав це цілком виразно, й мені полегшало. У мене почався нестримний кашель, і мені спало на думку, що очевидно, я просто очманів від диму, якого наковтався, і тоді рвучко підвівся.

— До льоху.

Спотикаючись, я пішов униз вузькими гвинтовими сходами, не чекаючи на Тома, точніше покотився клубком. На щастя, колись, сподіваючись туристів до Мальвіля, приробив був залізний поручень, і тепер, коли я спотикався і хапався за нього, він щоразу обпікав мені долоню. В дворі мене наздогнав Тома й сказав: «Твої коні». Я заперечливо похитав головою й прискорив ходу, стримуючи ридання. Сама вже тільки думка побачити їх сповнила мене жахом. Я був певен,

що всі вони загинули, і думав тільки про одне: якомога швидше втекти до підземелля.

Ввійшовши до льоху, я весь тремтів, настільки він видався холодним, і перше, що я зробив, — це накинув на плечі пуловер, зав'язавши на шії рукави. Колен саме точив вино, Мейссоньє носив наповнені пляшки до Мену, а та закорковувала їх. Я був певен, що цю ініціативу виявила Мену, яка, мабуть, вирішила, що негоже не доводити до кінця почату справу. В усякому разі, їхнє заняття справило на мене велике враження. Я схопив пляшку, напився, відтак передав її Тома й опустився на бочку, витерши рукавом пуловера піт, який заливав мені обличчя, хоч я й тремтів від холоду. Поволі мені почало прояснюватися в голові.

Трохи згодом я роздивився, що приятелі стояли нерухомо й мовчки, з виразом смутку й навіть благання на обличчі дивилися на мене. Мабуть, вони вже знали, що сталося, бо ні Мейссоньє, ні Колен, ні Пейссу не відважилися ставити мені запитання. Тільки Мену, здавалось, хотіла послухати мене, однак не промовила жодного слова, лише втупилася очима в трьох чоловіків, розуміючи, що для них означала моя мовчанка.

Я не можу сказати, чи довго вона тривала. Зрештою, мені здалося, що набагато краще говорити, ніж мовчати й, дивлячись на них, я вимовив тихим голосом:

— Ми не ходили далеко. Піднялися на головну башту, — й хоча в мене пересохло горло, я провадив далі: — Так воно і є... Не лишилося нічогосінько.

Вони чекали цього, проте, як тільки я розтулив рота, мої слова мовби приголомшили їх. Лише Пейссу зреагував на них: погойдуючись, він ступив три кроки до мене й, ухопивши мене за рукави пуловера, щосили заволав:

— Неправда!

Я не відповів. Забрало сміливості. Але, взявши Пейссу за руки, що вчепилися в мій пуловер, спробував їх відірвати. Помітивши в мене на грудях бінокль, Пейссу злякано уп'явся в нього очима. На його обличчі з'явився вираз відчаю і, схиливши голову мені на плече, він голосно заридав, наче дитина.

В льоху всі одночасно заметушилися. Це зворушило мене й, здається, викликало ще більше бажання жити. Я обняв дебелистого Пейссу (в нього голова в півтора рази більша від моєї), й одразу ж Колен та Мейссоньє підбігли до нас, один поклав руку йому на плече, другий на потилицю й заходилися заспокоювати. Я заціпенів, побачивши, як вони, незважаючи на те, що самі втратили геть усе, намагалися втішити товариша. Сам не відаю чому, мені пригадалося, як востаннє, коли нам було по дванадцять років, ми з Коленом так міцно тримали Пейссу, щоб Мейссоньє міг йому «заткнути пельку». Але цей спогад не розвіяв мого збудження, а навпаки, ще збільшив його. Всі троє ми обступили цього ведмеда, говорили до нього, плескали по плечах і тихим голосом умовляли: «Та ну ж бо, здорованю, перестань». А він на це з вдячністю крізь сльози відповідав: «Дайте мені спокій, я обійдусь без вас!»

Коли Пейссу почав потроху заспокоюватися, ми відійшли від нього.

— Треба було б усе ж таки навідатися туди, — мовив блідий, із запаленими очима Мейссоньє.

— Так, — голосно погодився Колен, — треба було б.

Але ніхто з них навіть не ворухнувся.

— Не знаю, чи вам удасться це зробити, — озвався Тома. — Дерева ще горять. А звідси шлях аж до самого Мальжака густо обсаджений деревами. Не кажучи вже про радіоактивність. Подвір'я замку все ж таки добре захищено. Ви ризикуєте.

— Ризикуємо? — мовив Пейссу, відтуливши обличчя. — А навіщо мені жити?

Запала мовчанка.

— А нам навіщо? — запитав я, змірявши його поглядом.

Пейссу низав плечима, розтулив рота, певно, хотів щось сказати, але передумав.

Тоді заговорила Мену. Вона повела мову не так, як завжди, коли спершу бурмотіла собі щось під носа, а вже потім зверталася до інших, або після короткого розмірковування місцевою говіркою швидко вступала в розмову. Цього разу вона виголосила цілу промову, причому літературною мовою, а це означало, що вона надавала великого значення своїм словам, хоча й не випускала закорковувача з рук.

— Хлопче мій, — сказала Мену, дивлячись на Пейссу, — не нам судити, житимемо ми чи помremo. Якщо ми вціліли, то для того, щоб жити далі. Життя — як праця. Набагато доцільніше доводити її до кінця, аніж полишати в планах, коли нам стає важко.

Вона натиснула на ручку свого закорковувача, й корок безгучно влетів у шийку пляшки. Пейссу зиркнув на неї, розтулив рота, але знову передумав і не промовив ні слова. Я гадав, що Мену вже скінчила, проте вона поставила другу пляшку під закорковувач і повела далі:

— Ти міркуєш так: «Мену не втратила нічого, її Момо залишився живий». З одного боку, це правильно. Але коли б я навіть утратила Момо, — вона випустила ручку закорковувача й перехрестилася, — то не сказала б того, що сказав ти. Хлопче мій, тобі судилося вижити, і не слід нарікати на це, бо смерть — не подруга людини.

— Твоя правда, мамо, — сказав Колен.

Якщо зважити на її вік, вона й справді могла бути йому матір'ю.

— Ходімо, — промовив Мейссоньє, несміливо рушивши до дверей.

Я зупинив його і відвів убік.

— Не залишайте Пейссу самого, ти і Колен, — шепнув я йому. — Розумієш чому. Найкраще було б, коли б ви всі троє трималися разом.

— Я про це також подумав, — відповів Мейссоньє.

Тома з лічильником Гейгера в руці також зробив кілька кроків уперед.

— Я йду з вами, — звернувся він до Мейссоньє, коли Колен і Пейссу наблизилися до нас.

Вони всі троє зупинилися й уважно поглянули на Тома.

— Тобі немає потреби йти, особливо, коли є певний ризик, — сказав Колен Тома, забувши, що досі звертався до нього на «ви».

— Я знадоблюся вам, — мовив Тома, показавши на лічильник.

Після короткої мовчанки Мейссоньє озвався хрипким голосом: — Зараз ми винесемо Жерменове тіло в дєір, щоб потім поховати його.

Я подякував йому. Тома з навушниками на шиї і з лічильником у руці рушив попереду. За ним ступали Мейссоньє і Пейссу, важко несучи Жермена. Колен ішов останнім і, як ніколи, здавався маленьким і тендітним.

Двері зачинилися, і я залишився нерухомо стояти перед ними, за непокоєний долею друзів; я запитував себе, чи не піти й собі за ними.

— В мене більше нема наповнених пляшок, щоб їх закорковувати, — озвався за моєю спиною спокійний голос Мену. — Може, ти б їх наповнив?

Я повернувся до свого табурета, сів на нього й заходився цідити вино. Мене мучив голод, але я не хотів подавати прикладу недисциплінованості, скористатися становищем господаря і ласувати шинкою. Мену взяла харчі в свої руки і добре зробила. Мабуть, вона буде справедливою.

— Агов, Момо! — гукнула вона, побачивши, що незабаром мені забракне порожніх пляшок.

Момо підвівся й заходився складати пляшки в кошик. Мену, підвищуючи голосу, рішуче докинула:

— І не смій пити, коли нестимеш, бо якщо ти питимеш багато, це означатиме, що кривдиш інших.

Я сподівався, що Момо лишиться глухим до цього застереження, але помилився. Він усе зрозумів. Або, може, зрозумів тільки тон матері.

— Ти була надто економна сьогодні з тією шинкою, — мовив я трохи перекодя. — Мені не дуже приємно, що вони пішли з порожніми животами. — І, кивнувши на склепіння, провадив далі: — Адже ж тут стільки ковбас.

— Нас семеро, — сказала Мену, також подивившись угору, — і коли все те скінчиться, нам навряд чи доведеться ще колись їсти свинину. Або пити вино. І чи взагалі пощастить колись зібрати якийсь врожай.

Я зиркнув на неї. Мену мала сімдесят шість років. Вона передбачала, що ми можемо померти з голоду, однак прагнення жити в неї було непогамовне.

Раптом відчинилися двері, в них з'явилася голова Тома, і він схвильовано вигукнув:

— Емманюелю! Твої тварини живі!

І зник. Я підвівся, роззявивши рота й запитуючи себе, чи добре розчув. Підвелася й Мену, глянула на мене і, мовби засумнівавшись, чи правильно зрозуміла слова Тома, промовила місцевою говіркою:

— Він сказав, що тварини живі?

— Яду! (Я йду!) — вигукнув Момо й стрімголов кинувся до дверей.

— Почекай, почекай! Кажу, почекай на мене! — закричала Мену, швиденько подріботівши слідом за ним. Перебираючи тонкими ніжками, вона скидалася на невеличку стару мишу. Я почув, як зацокали на сходах ковані черевики Момо, й собі кинувся бігти. Випередивши Мену, я наздогнав Момо саме тоді, коли той поминув звідніть.

міст і вбіг на подвір'я за першою огорожею. Ні Тома, ні решти друзів ніде не було. Очевидно, Тома, повідомивши мене, що тварини живі, побіг за товаришами, які подалися до Мальжака.

Неподалік від нас озвалося слабке іржання, мукання й рохкання. Воно долинуло з печери, яку Біргітта назвала «Материнством».

Я щодуху кинувся туди, обігнав Момо, захеканий, спітнілий, і серце несамовито калатало в моїх грудях. У відокремлених одне від одного невеликих стійлах у глибині печери я побачив Любоньку — чотирнадцятилітню улюблену кобилу Момо, яка ось-ось мала ожеребитися, Принцесу — одну з голландських корів Мену, також тільки, мою Бурку — ще молоду, але вона опинилася там, бо захворіла на тик, і, нарешті, велетенську льоху, що незабаром мала опороситися. Мену без мого дозволу назвала її Аделаїдою.

Тварини дуже потерпіли, але були живі — їх врятувала прохолода глибокої печери. Знесилені, важко дихаючи, вони лежали на боках. Момо випередив мене, підбіг до Любоньки, кинувся їй на шию, качався біля неї в кінському гною і стогнав. Я ввійшов до стійла Бурки, голова якої лежала на соломі. Вона підвела голову й присутнула писок до моїх пальців, щоб понюхати їх. Прибігла Мену, але не стала гримати на Момо за те, що він забруднив одяг у гною, а заходилася заклопотано обмацувати Принцесу. («Ну, моя старенька, ну, моя старенька».) Відтак пішла до льохи, але надто близько не підходила, бо та кусалася.

Я перевірів автонапувалки. Вода в них була тепла, але вони працювали.

— Ядупояч! (Я йду по ячмінь!) — сказав Момо, підіймаючись драбиною, що вела туди, де я зберігав сіно.

— Ні, ні! — заперечила Мену. — Не треба ячменю! Ми дамо їм висівок з водою та вином. Злазь, йолопе, — гримнула вона на Момо, — в тебе всі штани в гної, ти смердітимеш гірше, ніж Аделаїда!

Я вийшов з «Материнства» і, набравшись мужності, заглянув до інших стійл. По запаху здогадався про все наперед і затулив носа хустинкою, інакше вчадів би від того смороду. Всі тварини загинули, не згоріли, а задушилися від спеки. Стійла, що тулилися до скелі й були захищені нею, не зайнялися. Однак великі кам'яні плити, якими вони були вкриті, мабуть, вельми розпеклися, бо сволоки — старі, дубові й тверді, як метал, — зовні аж обвуглилися.

Мену повернулася з двома пляшками вина. Доливши його у воду з висівками, приготувала густе пійло й розлила в тазики. Я ввійшов до Бурки, яка не вставала, й, зачерпнувши пригорщу цього пійла, підніс їй до морди. Вона понюхала, видихнула повітря й, з огидою відкопиливши губи, стала неохоче, без будь-якого бажання пити. Я набрав ще одну пригорщу пійла й підніс їй знову. Бурка пила по трошку й надто повільно. В цьому була якась іронія, бо мене самого мучив голод, і я охоче покуштував би цих висівок, які вона не хотіла їсти. Водночас нишком прислухався до лайок і ласкавих слів, які неподалік від мене Момо кидав на адресу Любоньки, намагаючись примусити її пити, а також до того, як Мену сумним голосом підбадьорювала Принцесу. Потім Мену підсунула миску до льохи, й, судячи зі звуків, що долинали звідти, льоха з апетитом наминала цей делікатес.

— Усе гаразд, Мену? — голосно спитав я.

— Не дуже, а в тебе?

— Теж не дуже. А в тебе, Момо?

— Вонадуна! (Вона дурна!) — сердито відповів Момо.

Присівши біля Бурки, я чекав, поки вона проковтне другу пригорщу пійла. Водночас із подивом помітив, що я теж її картав і пестив. Усвідомив, що завдяки цим тваринам ми зможемо вижити. В нас навіть є коні, без яких тепер неможливо виорати поле.

Бурка раз у раз відмовлялася їсти. Знесилено клала морду на гній, і це не віщувало нічого доброго. Я хапав її за пасмо шерсті між вухами, примушував підвести голову й підносив до морди пійло. Вона й не торкалася його, лише сумними й лагідними очима дивилася на мене, ніби хотіла сказати: «Облиш це. Навіщо ти мене мучиш?» Мену не могла всидіти на місці, безперестану бігала то сюди, то туди, заходила до льохи, поверталася до Принцеси й без упину бурмотіла щось сама до себе і до мене.

Я дуже хвилювався за Бурку, але коли слухав, як спскійно по-буденному, наче нічого й не сталося, гомоніла Мену, мені легшало на душі. Момо домігся більшого з Любонькою, ніж я, про це можна було судити з того, що він уже не лютував і не погрожував, а пестив тварину і щось промовляв до неї. Мену просунула голову в двері стійла Бурки.

— Все гаразд, Емманюелю?

— Ні, де там.

Вона подивилася на Бурку.

— Я зараз дам їй води з вином і цукром. Доглянь Принцесу.

Я перейшов до стійла Принцеси. Дядько таки прищепив мені свою неприязнь до корів, однак повненька Принцеса з квадратною мордою схвилювала мене. Вона, по-материнському терпляча, лежала боком, виставивши своє велике черево й дійки, які в майбутньому мали годувати нас. Я був дуже знесилений, ноги в мене підкошувалися, шлунок був геть порожній, аж під ложечкою ссало, а коли побачив Принцесу, захотілося молока. Я не забував, що вона ще не отелилася, але мене це не спантеличило. Мені аж у голові паморочилося від голоду, і подумки я вже уявляв собі, що наче Рем або Ромул, яких вигодувала вовчиця, лежу під Принцесою й з насолодою ссу її велику зморщену дійку, з якої в моє горло цвіркає струмок теплої рідини.

Я був увесь у полоні мрій, коли повернулася з надбрамної башти Мену, принісши кілограм цукру в коробці каштанового кольору. Ну звичайно, вона ніколи не скупилася для тварин. Я підвівся і, зачарований, наблизився до неї. В мене слина котилася в роті, коли я дивився на білі, блискучі грудки цукру, що їх Мену брала худою чорною рукою й кидала у відро з водою. Вона помітила мій погляд.

— Бідолашний Емманюелю, ти голодний!

— Навіть дуже.

— Я не можу тобі нічого дати, поки не повернуться інші.

— Та я й не прохаю в тебе нічого, — відказав я удавано гордо, але Мену не надала цьому значення, бо все-таки вділила мені три грудки цукру, від яких я не відмовився. Стільки ж дала вона й Момо, який усі три грудки одразу ж запхав собі в широкий рот. Я старанно розламував кожну грудку навпіл, щоб якомога довше смоктати їх. Мену не взяла собі жодної.

— А ти, Мену?

— О, — мовила вона, — я маленька, мені не потрібно стільки, як вам.

Тепла підсолоджена й змішана з вином вода сподобалася Бурці, вона жадібно випила її і тепер охоче їла вже й висівки. Я був дуже радий, коли дивився, як вона поїдала висівки, пригорщу за пригорщею, що їх я їй підносив.

Я підвівся. Глянув на годинника. Вже три години минуло відтоді, як ми, тут. Похитуючись, я вийшов із стійла й згадав, що постановив собі поховати Жермена до повернення друзів. Мену й Момо підійшли до мене.

— Гадаю, все буде гаразд, — сказала Мену.

Нізащо в світі вона б не сказала, що тварин врятовано. Боялася прогнівити бога чи чорта — ту силу, яка чатувала тепер на слова людей, аби покарати їх за те, що вони висловлювали надто велику надію.

V

Вони повернулися о першій годині дня, із запалими й сумними очима, з ніг до голови в попелі, з почорнілими руками й обличчями. Пейссу був до пояса голий. Він зробив із сорочки ворочок, в якому приніс кості або радше уламки костей, що їх вони знайшли в своїх домівках. Вони не промовили жодного слова, лише Мейссоньє попросив у мене дощок і столярського знаряддя; вони не хотіли ні їсти, ні вмиватися, доки не змайстрували невеличку скриньку — шістдесят сантиметрів на тридцять.

Ми вирішили закопати її в паркінгу, перед першою огорожею, в тому місці, де під скелею було трохи землі, — поряд з могилкою Жермена, якого я щойно поховав. Пейссу викопав яму завглибшки в шістдесят сантиметрів. Маленька скринька стояла біля нього. Навіть у тому, що вона така крихітна, було щось жалісливе. Важко було собі уявити, що в цій невеличкій домовинці вмістилося все те, що залишилося від трьох сімей.

Мені впало в око, що Пейссу, опустивши скриньку в яму, поклав на неї кілька каменюк, неначе боявся, що її може вигребти якийсь собака або лис. То було цілком даремне побоювання, бо вся фауна, мабуть, загинула. Закидавши яму, Пейссу висипав із землі, що залишилася, невеличкий прямокутний горбик, краї його підрівняв лезом заступа. Відтак обернувся до мене.

— Не можна ховати їх просто так. Треба прочитати молитви.

— Але ж я не знаю жодної, — спантеличено відказав я.

— В тебе є книга, в якій усе це записано?

Я кивнув.

— Може, підеш пошукаєш її?

— Пейссу, ти знаєш мої погляди на релігію, — сказав я півголосом.

— Це нічого. Ти читатимеш для них, а не для себе.

— Молитви! — вигукнув Мейссоньє, втупившись очима перед себе.

— А хіба твоя Матільда не ходила на месу?— обернувся до нього Пейссу.

— Зрідка.

Ця суперечка велася тихим голосом і стримано, між репліками западали тривалі паузи.

— Моя Іветта,— мовив Пейссу, опустивши очі,— ходила до церкви щонеділі, а щовечора проказувала «отче наш».— Цей спогад зворушив його. Голос у нього змінився, і він заціпенів на якусь мить, перш ніж повести мову далі.— Гаразд,— нарешті схаменувся,— якщо вона не мала нічого проти молитов, то тепер, прощаючись із нею, я не залишу її без них. А дітей тим більше.

— Він має рацію,— озвався Колен.

Ніхто не знав, що думала Мену, бо вона не промовила й слова.

— Піду пошукаю молитовника,— сказав я.

Трохи пізніше я довідався, що під час моєї відсутності Пейссу попрохав Мейссоньє зробити хрест, щоб поставити його на могилі, і той погодився. Коли я повернувся, Пейссу сказав мені:

— Ти дуже люб'язний, але якщо це для тебе важко, то молитви може прочитати Колен або я.

— Та ні,— заперечив я,— мені не важко це зробити, адже ти сказав, що це для них.

Свою думку з приводу цього Мену висловила мені тоді, коли ми залишилися з нею наодинці. «Якби ти, Емманюелю, відмовився, я тобі нічого не сказала б, бо релігія — штука трохи делікатна, однак це не виправдало б тебе. Тим більше, що ти добре прочитав молитви, краще, ніж священник, який бурмоче так швидко, що ніхто нічогосінько не втямить, та й здається, думає він зовсім про інше. Ти, Емманюелю, читав з почуттям».

Час було вже думати про те, де ми ночуватимемо: Я запропонував Тома лягти на канапу в моїй кімнаті, Мейссоньє в кімнаті поряд з моєю, а для Колена та Пейссу відвів кімнату на другому поверсі.

Я лежав у ліжку з розплющеними очима, виснажений, і ніяк не міг заснути. Навколо стояла суцільна птьма. Звичайна ніч — це якесь поєднання сірих барв. Сьогоднішня ж мала чорнильний колір. Я не бачив у птьмі нічогосінько, навіть своєї руки, яку тримав за три сантиметри від очей. Поряд зі мною, біля вікна, безперестанку перекидався в ліжку Тома. Я чув тільки порипування ліжка, але самого Тома не бачив.

Хтось постукав у двері. Я підстрибнув і машинально вигукнув: «Прошу». Двері, рипнувши, відчинилися. Всі шуми здавалися в темряві якимись незвичними.

— Це я,— озвався Мейссоньє.

Я обернувся на його голос.

— Заходь. Ми не спимо.

— Я теж,— сказав Мейссоньє.

Він стояв нерухомо на порозі, не наважуючись увійти. Принаймні так мені здавалось, бо я зовсім не бачив його.

— Сідай. Крісло навпроти тебе.

Про його рухи я судив із звуків. Він причинив двері, ступнув уперед і спіткнувся об крісло. Певне, був босий, бо вилаявся. Відтак я почув, як під ним зарипіли старі пружини крісла.

Я думав, що Мейссоньє зараз заговорить, але він мовчав. Колен і Пейссу спали в кімнаті на другому поверсі, ми з Тома — на третьому, а Мейссоньє — у Біргіттиній кімнаті. Темрява, безсоння й самотність вигнали його звідти.

Цієї миті я згадав його Матільду й їхні вічні сварки. Почував себе трохи винним, бо ніяк не міг згадати імена його двох хлоп'ят.

Я лежав голий, і піт градом котився з мене. Ми наважилися відчинити вікно. Стіни в кімнаті аж пашіли, і спершу ми розчахнули вікно на всю ширину. Однак не змогли довго дихати гострим запахом згарищ: природа надворі догоряла в найбільшому за всі століття аутодафе. За хвилину я попросив Тома зачинити вікно.

У цілковитій пільмі кімнати чулося лише дихання трьох чоловіків, а по той бік розігрітих стін лежала мертва планета. Її спустошили в розпалі весни, знищили ще нерозквітлі бруньки, вбили щойно народжених у нірках землі кроликів. Не зосталося жодної тварини. Жодного птаха. Жодної комахи. Земля вигоріла. Будинки перетворилися на попіл. Де-не-де стирчали почорнілі стовбури, що ще недавно були деревами. А посеред усього цього — жменька людей. Може, їм пощастило вижити, наче тим піддослідним кроликам? Який сміх! Посеред цієї пустки вціліло кілька пар легень, що дихали повітрям. Сердець, що перекачували кров. Людських мозків, що мислили. А про що вони мислили?

Я заговорив тільки через Мейссоньє. Не міг довго терпіти, щоб він, сидючи самотньо в темряві перед моїм письмовим столом, сумував.

— Тома.

— Що?

— Як ти поясниш те, що немає радіоактивності?

— Мабуть, то була літієва бомба, — сказав Тома й докинув тихим, але виразним і байдужим тоном: — Це була чиста бомба.

Я почув, як Мейссоньє засовався у кріслі.

— Чиста! — вимовив він сумним голосом.

— Це означає, що радіоактивних опадів не буде, — озвався Тома.

— Розумію, — відказав Мейссоньє.

Знову запала тиша. Було чути тільки наше дихання. Я обхопив руками голову. Якщо бомба була чиста, то це означає, що той, хто кинув її, мав намір загарбати цю територію. Він не загарбає її. Він загинув також: це підтверджує мовчання радіостанцій. А щодо Франції, то навіть важко припустити, що вона встигла вступити у війну. Нападник сплюндрував Францію, здійснюючи свою глобальну стратегію, щоб закріпитися на її території. Або щоб завадити супротивникові закріпитися тут. Звичайний пішак, заздалегідь принесений у жертву. Одне слово, «деструкція», як висловлюються військові.

— І вистачило всього однієї бомби, Тома?

Я не додав: «Щоб сплюндрувати Францію». Він зрозумів мене.

— Однієї великої бомби, яка вибухнула над Парижем на висоті сорока кілометрів, — сказав Тома.

Він замовк, вважаючи, що не варто говорити далі. Голос у нього був чіткий і байдужий, наче він диктував учням умову задачі. І мені здалося, що це були мої колишні учні. Та все ж ця задача була трохи сучаснішою. Знаючи, що вибухова хвиля на великій висоті не

поширюється, бо повітря там розріджене, водночас знаючи, що тепло з тієї ж причини поширюється на відстань, яка зростає пропорційно до висоти вибуху, на якій висоті над Парижем і якої потужності треба підірвати бомбу, щоб спалити Страсбург, Дюнкерк, Брест, Біарріц, Пор-Вандр і Марсель? До речі, я міг би варіювати. Застосувати два «х» замість одного: підрахувати одночасно необхідну потужність у мегатоннах і висоту вибуху.

— Загинула не тільки Франція, — озвався раптом Тома. — Загинула вся Європа. Весь світ. Інакше ми зловили б інші радіостанції.

Я раптом пригадав, як Тома в льоху безперестану крутив транзистор Момо. Цього разу його доскіпливість математика врятувала йому життя. Якби не оте незрозуміле мовчання радіостанцій, Тома вийшов би надвір.

— А все-таки, — мовив я, — припусти, що між тепловим променем і тобою виникне якась перепона. Гора або скеля, як біля Мальвіля.

— Еге ж, — сказав Тома, — подекуди.

Оте «подекуди» в розумінні Тома було звуженим поняттям. Але я його зрозумів інакше. Він тільки підтвердив мої думки. Цілком імовірно, що у Франції лишилися інші непошкоджені місцевості й де-не-де окремим групам людей пощастило вціліти. Сам не можу пояснити, чому я відчув, як мене поймала палка надія.

— Я йду спати, — озвався Мейссоньє.

Він сидів тут лише якихось двадцять хвилин і вимовив усього кілька слів. Прийшов до нас, щоб розвіяти свою самотність, але самотність причаїлася десь всередині: він приніс її з собою до нашої кімнати й забере її знову.

— На добраніч, — сказав я.

— На добраніч, — сказав Тома.

Мейссоньє не відповів. Я почув, як рипнули двері й зачинилися. За чверть години я підвівся й постукав у двері Мейссоньє.

— Тома спить, — збрехав я. — Не заважатиму тобі?

— Ні, ні, — відказав він глухим голосом.

Я пішов напромацки до плетеного з пруття письмового столика, що колись поставив тут для Біргітти. Й мовив, щоб порушити тишу:

— Темно, хоч в око стрель.

І Мейссоньє озвався таким самим млявим голосом:

— Я запитую себе, чи взагалі завтра розвидниться.

Я знайшов Біргіттині невеличке плетене крісло і, доторкнувшись до нього, згадав, що востаннє сидів тут тоді, коли Біргітта стояла гола біля мене, і я пестив її. Не знаю, чи цей спомин вплинув на мене, але я не сів, а стояв, спершись обома руками на спинку крісла.

— Тобі, Мейссоньє, не нудно тут самому? Не хочеш, щоб я поселив тебе до Колена і Пейссу?

— Ні, дякую, — відказав він таким самим тихим і сумним голосом. — Слухати, як Пейссу без угаву говоритиме про свою сім'ю. Дякую. Мені вистачить і свого горя.

Я чекав, що він скаже ще щось, але він мовчав. Я знав, що він не скаже більше нічого. Не промовить ані слова. Ні про Матільду, ні про своїх двох хлоп'ят. І ось тепер несподівано я згадав їхні імена: Франсі й Жерар. Шести й чотирьох років.

— Як хочеш, — сказав я.

— Дякую, ти, Емманюелю, дуже люб'язний, — чемно мовив він.

— Що ж, тоді я йду.

— Я не проганяю тебе, — відповів він таким самим тоном. — Ти вдома.

— Ти також, — промовив я жваво. — Мальвіль належить тепер нам усім.

Однак Мейссоньє нічого на це не сказав.

— Гаразд, до завтра.

— Все ж таки в сорок років людина не така ще й стара, — озвався його приглушений голос.

Я мовчав, але він теж не сказав більше нічого.

— Не стара для чого? — запитав я перегодя.

— Ну, якщо ми виживемо, то в нас попереду ще принаймні тридцять років. І доведеться жити без нічого.

— Ти хочеш сказати, без дружини?

— Не тільки.

Він хотів сказати «без дітей», проте не зміг вимовити цих слів.

— На добраніч, я йду до себе, — мовив я.

Я намацав його руку й потиснув її. Він відповів ледь відчутним потиском.

Все, що він відчував, передавалося мені майже фізично, і я відчував полегкість, коли повернувся до своєї кімнати. Але тут, здається, мене охопило почуття неймовірної замкнутості й ніяковості.

— Йому погано? — спитав Тома півголосом, і в думці я подякував йому за те, що він теж не був байдужий до Мейссоньє.

— Можеш собі уявити.

— Ще б пак, — сказав Тома й додав: — у Чотирнадцятому районі жили мої племінники.

А крім того, я знав про це, дві сестри і батьки жили в Парижі.

— В Мейссоньє було двоє хлоп'ят. Він їх дуже любив, — сказав я.

— А дружини?

— Менше. Вона влаштовувала йому сцени за його політику. Вважала, що через це він втрачав клієнтів.

— І це справді було так?

— Атож. У Мальжаку сердешному Мейссоньє доводилося воювати на два фронти. Проти мера й клерикальної кліки. А вдома — проти дружини.

— Розумію, — мовив Тома.

Однак він сказав це якимсь сухим і роздратованим голосом, наче зовсім не мав наміру поспівчувати Мейссоньє. По суті, тільки ми з Мену могли йому поспівчувати, бо не втратили нікого з близьких. Своїх сестер я вважав чужими.

Тома мовчав у п'ятні, а я намагався бодай трохи підбадьорити себе. Думав про Ларок. Це невеличке старовинне містечко, яке було розташоване за п'ятнадцять кілометрів від нас і яке притулилося до підніжжя горба, з півночі, як і Мальвіль, захищала скеля. Сьогодні вранці, перебуваючи на головній башті, я не зміг розгледіти щось по той бік скелі, адже Ларок видно з Мальвіля тільки дуже ясного дня. Якщо зважити на те, скільки часу витратив Тома з друзями, долаючи

півторакілометрову відстань, що відділяла нас від Мельжака, то ми ще довго не зможемо дістатися пішки до Ларока, щоб у всьому переконалися.

— Метро або підземні автостоянки, — озвався раптом Тома.

В його голосі, як і в голосі Мейссоньє і, мабуть, моєму, бринів не біль, а якийсь сумовитий подив. Думки оберталися в моїй голові надзвичайно повільно. До того ж вони були невиразні. Мені не вдалося навіть знайти логічний зв'язок між ними. Тільки перегода я збагнув, що хотів сказати Тома.

— Ти знаєш автостоянку на Єлісейських Полях? — провадив далі Тома тихим, але чітким голосом.

— Авжеж.

— Шанси нікчемні, — мовив Тома. — Але цілком імовірно, що люди, які перебували на підземних автостоянках і в метро, врятувалися. Поки що. Але потім?

— Що потім?

— Там їм і каюк. Бігатимуть від виходу до виходу, поки не переконаються, що всі вони завалені руїнами.

— Можливо, не всі, — сказав я.

І знову запала тривала мовчанка, що ще дужче підсилила в мене дивне враження, ніби темрява, в якій ми перебували, згущувалася. Трохи згодом я таки зрозумів, що Тома, зважуючи шанси на порятунок жменьки парижан, думав про свою родину. Я повторив:

— Можливо, не всі.

— Припустімо, — погодився Тома. — Але це тільки відстрочує день їхньої загибелі. В селі у вас автаркія. Ви маєте все: ковбасні вироби, зерно, багато консервів, варення, мед, бочки олії й навіть сіль, якою солите коням сіно. А в Парижі?

— В Парижі є великі продуктові магазини.

— Вони зруйновані або згоріли, — сказав Тома якимось різко, немовби вирішив не плекати вже ніяких надій.

Я замовк. Так, він мав рацію. Зруйновані, спалені або пограбовані магазини. Пограбовані ордами тих, що вижили, які воюють між собою. І раптом цілком виразно уявив собі картину величезних міських руїн. Кілометри зруйнованих будинків. Справжній хаос, у якому нічого не розбереш, навіть вулиці не відшукаєш. Навкруги страшна пустеля, тиша, запах згарищ.

Я добре знав автостоянку на Єлісейських Полях. Попереднього літа залишав там своє авто, коли возив на два дні Біргітту до Парижа. Я уявив, як люди, що вижили, безнадійно метушаться у темряві підземель, щоразу наштовхуючись на засипані виходи.

Нарешті, сам не помітивши й коли, мабуть, виснажившись до краю, я заснув і мені приснилися жахливі кошмари: підземна автостоянка на Єлісейських Полях переплуталася з метро, метро — з каналізаційними трубами, а гурт людей, що вижили, — з пацюками. Я також був одним із тих пацюків і, ніби роздвоївшись, з жахом дивився збоку на свою метушню.

Вранці нас розбудив Момо, гамселячи кулаками в двері. На сніданок Мену приготувала невеличкий сюрприз. На довгий монастирський стіл у будиночку вона накинула строкату, трохи вже полатану баскську скатертину (найстарішу з дванадцяти скатертин, що їх тітка тримала складеними в шафі й що їх Мену дбайливо зберігала

для мене, начебто я збирався жити два століття), на скатертину поставила пляшку вина, склянки, на кожну тарілку поклала по шматочку сала й шинки (це була ознака того, що Мену трохи розщедрилася відтоді, як дізналася, що Аделаїда житиме й опороситься), а поруч тарілок — по великій намащеній смальцем скибці хліба для кожного.

Коли зібралися всі, я сів, давши волю кожному вибрати собі місце, де хто хоче. Тома сів праворуч від мене, Пейссу — ліворуч. Навпроти вмовився Мейссоньє, праворуч від нього — Колен, ліворуч — Момо, а поряд з ним — Мену. Не знаю, чи звичка в людей виробляється з першого разу, але цей порядок не змінювався в Мальвілі доти, доки нас тут було семеро.

Я відчував якусь нереальність, коли їв цей сніданок, який мало відрізнявся від того, що його кожного ранку Мену пропонувала Будно; їв за допомогою ножа й виделки, сидючи на стільці за столом, засланим чистенькою скатертиною, й у цій великій залі зовсім ніщо не нагадувало про подію, яку недавно ми пережили, хіба що патьоки розтопленого свинцю на каламутних шибках вікон та сірий шар порохи і попелу на сволоках. Але Мену вже здогадалася підмести й помити кахляну підлогу, дбайливо начистити горіхові меблі, мовби цією заповзятливістю до життя й відновленням щоденних буднів прагнула зовсім стерти зі своєї пам'яті подію.

Однак вона не змогла стерти того виразу, що був на обличчі в моїх приятелів. Усі вони їли, ні на кого не дивлячись, не розмовляючи й майже не ворущаючись, ніби погляди й рухи могли вивести їх зі стану оціпеніння, яке анестезувало їхнє страждання. Я передбачав, що пробудження буде страшним і викличе в них, особливо в Пейссу, нову хвилю відчаю. Після розмови з Тома й кошмарів, що приснились мені, я майже цілу ніч не спав і дійшов висновку, що єдиний спосіб запобігти шокові, — це негайно знайти для них роботу й працювати самому. Почекавши, поки вони скінчать їсти, я сказав:

— Послухайте, хлопці, я хочу попросити у вас допомоги й поради.

Вони підвели голови. Які в них були насуплені обличчя! Однак усі зреагували на моє звертання. Я сказав «хлопці» — так я не звертався до них ще з часів «Гуртка». Вимовивши це слово, я став поводитися так, як повадився в дитинстві, й сподівався, що вони стануть наслідувати мій приклад. До того ж слово «хлопці» означало також, що нас чекає складне завдання.

Я вів далі:

— Завдання номер один. За першою огорожею лежать трупи двадцять одної тварини — одинадцятьох коней, шістьох корів і чотирьох свиней. Я нічого не кажу про сморід, бо дихаю ним не сам, але цілком очевидно, що далі жити в таких умовах не можна. Це може скінчитися тим, що ми теж поздыхаємо. От ще, — провадив я далі, — перше й найневідкладніше завдання: що нам слід зробити, аби позбутися цих трупів? На щастя, мій трактор, який стояв у «Материнстві», не пошкоджений. У мене є дизельне пальне, не дуже багато, але є. Маю також вірьовки й навіть линви. Ну, то що ми зможемо вдіяти з цим причандаллям?

Всі пожвавішали. Пейссу запропонував вивезти «нешасних тварин» на смітник, що біля Мальжака, й залишити їх там. Але Колен

сказав, що в тій місцевості вітри дмуть переважно з заходу й доносимуть до нас сморід. Мейссоньє радив розвести багаття біля шляху над смітником і спалити їх. Проте я не погодився — щоб спалити двадцять одну тварину, треба дуже багато дров, а вони знадобляться нам узимку — варити їжу й опалювати свою оселю. Мабуть, це буде нашим найважчим завданням — рубати й збирати то тут, то там, часто досить далеко, напівобгорілі стовбури та гілляки і тягти їх аж сюди.

Колен згадав про піщаний кар'єр у Рюнах. До нього вела дорога, туди легко можна було дістатися возом. А, покидавши тварин у кар'єр, ми могли б присипати їх піском.

Хтось, не пригадую, хто саме, зауважив, що доведеться довго орудувати заступами. Тома обернувся до мене:

— Ти ж казав, що застосовував вибухівку в скелястих місцях, коли ви з Жерменом копали канаву для електричного кабеля до Мальвіля.

— Було таке.

— В тебе залишилося бодай трохи вибухівки?

— Дюжина зарядів.

— Нам більше й не треба, — сказав Тома. — Не доведеться орудувати заступами. Беруся обвалити на тварин стіну кар'єру.

Ми презирнулися. Теоретично справу цю було розв'язано, але кожен знав, що виконувати її практично буде не дуже приємно.

Мені не хотілося, щоб вони замислилися над цим.

— Треба також ухвалити ще одне рішення, і то швидко. Воно стосується полів. Мене хвилює ось яка проблема: чи варто знову пересівати? В мене є достатньо ячменю й сіна. Одне слово, маю чим прогодувати тварин аж до нового врожаю. Звісно, як ви самі розумієте, врожаю сімдесят сьомого року! Але, з іншого боку, оскільки залишилося тільки три тварини, то мені вистачить сіна й ячменю, щоб прогодувати їх аж до сімдесят восьмого року. Є також чим годувати й льоху. Це скорше перед нами самими виникає проблема хліба. Адже зерна нема, хіба що на насіння.

Обличчя у всіх раптом споважніли. Кожному було страшно залишитися без хліба, якого з давніх-давен наїдалися досхочу. Адже вони ще не звідали, що таке бути без хліба, не звідали цього і їхні батьки, навіть під час війни. Мені часто розповідав дядько, що в нашій місцевості 1940 року, незважаючи на карткову систему, використовували старі пекарні й нишком випікали достатню кількість хліба. «Так, — казала Мену, — мій дідусь не раз розповідав про тяжкі часи. Але я ніколи не чула від нього, що йому бракувало хліба».

Це було доказом того, що забулися розповіді про колишні голодовки, але не зник одвічний страх із свідомості селянина.

— Я згоден з тобою щодо врожаю нинішнього року, — озвався Пейссу. — Вчора, повертаючись із Мальжака, я копнув палицею пшеничну ниву (мені видалося доброю ознакою, що йому спав на думку такий спогад після того, що він тільки-но відчув). І я не знайшов нічого, — додав він, розтуливши долоні над столом, — нічогісінько. Земля неначе спечена й перетворилася на порошок.

— Скільки в тебе насіння пшениці? — запитав мене раптом Колен.

— Вистачить, щоб засіяти два гектари ріллі.

— Ах, усе ж таки, — зітхнув Мейссоньє.

Мену відійшла трохи осторонь, не хотіла заважати нам у розмові, але уважно прислухалася до кожного нашого слова.

— На мою думку, — мовив Мейссоньє, — ти нічим не ризикуєш, якщо зореш і засієш півгектара.

— Ти нічим не ризикуєш! — роздратовано повторив дебелий Пейссу, докірливо глянувши на Мейссоньє. — Ти нічим не ризикуєш, тільки можеш утратити зерно, яким засієш півгектара землі. І ти, стояре, вважаєш, що це ніщо? (Ця іронічна і водночас добродушна манера називати людей за фахом була властива членам «Гуртка»). А я кажу тобі, що на землі тепер за цілісіньке літо не виросте жодна кульбаба. Навіть якщо ти поливатимеш її.

Він поклав на стіл долоню й, посунувши її вперед, схопив склянку й спорожнив одним духом, ніби бажав надати вагомості своїм словам. Я полегшено зітхнув: у суперечці Пейссу знову був самим собою.

— Згоден з Пейссу, — сказав Колен. — Те місце на лузі, де ти на великдень спалюєш стару траву, стоїть голе цілісіньке літо. І тільки наступної весни воно починає зеленіти. А що таке купка спаленої трави порівняно з тим, чого зазнала тепер земля?

— І все ж таки, — озвався Мейссоньє, — якщо глибоко зорати землю, то не бачу причини, чому б вона не вродила.

Я слухав і дивився на них. Мене переконало зовсім інше міркування, а не аргумент Мейссоньє. Я не міг повернути їм сім'ї, але принаймні міг поставити перед ними мету, спонукати їх до дії. Інакше, закопавши коней, вони зниділи б від бездіяльності.

— Вислухайте мене, — сказав я. — В принципі я цілком згоден з тим, що говорили Пейссу й Колен. Однак усе ж таки можна спробувати, хоча б задля експерименту. — Я мить помовчав, щоб це вагоме слово якось вплинуло на них. — Це забере в нас небагато насіння.

— Я ж те саме казав, — докинув Мейссоньє.

Я провадив далі:

— Справді, в мене є невеличка нива в Рюнах, з півгектара, не більше. Вона зразу ж за рукавом, що тече попід скелею, але дядько добре осушив її. Минулої осені я гарно угноїв цю ниву, і можна спробувати ще раз зорати й пересіяти її. На півгектара небагато піде зерна. Якщо весна видасться сухою, ми зможемо навіть її поливати, адже Рюна зовсім поряд... Мене бентежить інше, — вів я далі, — сумніваюся, чи вистачить нам дизельного пального, коли ми закопаємо коней. Доведеться змайструвати якийсь плуг, — я подивився на Мейссоньє і Колена, — й навчити Бурку тягнути його, — я подивився на Пейссу, бо той мав коня, яким обробляв свій виноградник.

— Я дуже хотів би побачити, — несподівано здався Пейссу, — що ти збереш на своїй ниві, якщо дозволиш собі засіяти її.

— Не «ти», Пейссу, а «ми».

— Все ж таки Мальвіль належить тобі.

— О, ні, — я похитав головою, — так було досі. Уяви собі, що завтра я помру від якоїсь хвороби або під час якогось нещасного випадку, що тоді буде? Хіба є десь нотар, який оберігатиме права на спадщину? Або якийсь спадкоємець? Мальвіль належить тим, хто в ньому працює.

— Я теж такої думки, — озвався Мейссоньє, задоволений тим, що мої слова бодай раз збіглися з його принципами.

— І все ж таки... — недовіжливо мовив Пейссу.

Колен мовчав, але подивився на мене, і на обличчі в нього з'явилася тінь давньої усмішки. Здавалося, він погоджувався, але що від цього змінювалося?

— Отже, домовилися? — сказав я. — Коли закопаємо тварин, змайструємо собі цього плуга й сіятимемо в Рюнах.

Хтось буркнув щось на знак згоди, я підвівся, а Мену з осудливим виглядом заходилася прибирати зі столу. Сказавши, що Мальвіль належить тепер усім, я поставив її на один рівень з іншими й відібрав у неї всю її силу і славу єдиної тут після мене господині. Однак пізніше вона дійшла висновку, що колективізація Мальвіля — це, з мого боку, лише ввічлива форма розмови, щоб підбадьорити своїх гостей, і заспокоїлася.

Не хочу розповідати, як ми закопували тварин, то було вельми жахливо. Найважче, мабуть, було витягувати коней зі стаєнь, бо вони набрякли й довелося ламати стіни.

Треба також подумати про одягу, — Колен, Мейссоньє і Пейссу мали тільки робоче вбрання, в якому прийшли до мене в день події. Завдяки тому, що я зберіг усю дядькову одягу, до послуг Мейссоньє був цілий гардероб. Однак проблема виникла з Коленом. Довелося переконувати Мену, щоб вона віддала йому вбрання свого чоловіка, яке зберігала в нафталіні ось уже два десятки років, навіть не сподіваючись колись убрати в нього Момо, бо той був набагато вищий на зріст. Та це все-таки не причина, щоб віддати задурно комусь чоловіків одяг! О, ні! Навіть Коленові! Довелося всім нагримати на неї й пригрозити, що заберемо силоміць, поки вона нарешті віддала цю одягу півстолітньої давності. Але тільки половину.

Щодо Пейссу, то справа виявилася зовсім безнадійною. В нього голова була у півтора рази більша, ніж у мене і Мейссоньє. Він був дуже широкий у плечах, тому не міг одягти мої піджаки. Сердега відчував страх від самої тільки думки, що колись залишиться цілком голий. На щастя, він виплутався з цієї біди, а як саме, розповім трохи пізніше.

Мену бурчала з ранку до вечора, жалкуючи за всіма вигодами, яких тепер більше не мала. Двічі на день клацала вимикачем або за звичкою стромляла в розетку штепсель млинка, на якому молола каву (в запасі в неї залишилося кілька кілограмів немеленої), й щоразу лялася, зовні дуже нещаслива. Вона надто звикла до своєї пральної машини, електричної праски, дека, радіо, яке слухала (або не слухала), коли поралася на кухні, до телевізора, що його дивилася кожного вечора до кінця програми. Полюбляла авто й за життя дядька вигадувала різні причини, щоб серед тижня її везли до Ларока, не рахуючи суботи, коли їздила туди на ринок. Навіть лікарів, до яких раніше ніколи не ходила, їй почало бракувати відтоді, як їх не стало. Її прагнення побити рекорд матері й «розміняти сотню років» здавалося їй нездійсненним, і вона нарікала на це щодня. «Я згадую всі ті дурниці, — казав мені Мейссоньє, — що їх говорили «ліві» про суспільство споживання. Послухай трохи Мену: що для неї гірше від суспільства, в якому нема більше чого споживати?»

Від Мену я довідався, що Колен і Пейссу не зовсім мирилися в своїй кімнаті. Час від часу кожен з них скаржився на свого товариша.

Я спитав Мейссоньє, чи не погодився б він помінятися з Коленом кімнатами, бо твердо вирішив, що Пейссу не повинен лишатися сам.

— Взагалі, — сказав Мейссоньє, — я завжди належав до тих, кого приносили в жертву. Ці коники мені набридли ще за часів «Гуртка». Пейссу — не дуже розумний, а Колен не відповідає за свої вчинки. Тобі ж подобається командувати.

— Ну, ну, — мовив я, всміхнувшись, — ти, як секретар первинного осередку, все ж таки звик до отих коників.

Мейссоньє ніяк не зреагував на моє зауваження.

— Запам'ятай, — провадив він далі, — я ставлю Пейссу на двадцять голів вище від Колена, навіть якщо Колен завжди був твоїм улюбленцем. Колен може бути люб'язним, однак він буває і досить уїдлигим. Пейссу — золотий хлопець. Та все ж, коли я оселюся в його кімнати, доведеться попросити, щоб він менше вдавався до спогадів, бо від них у мене вже теж розламується голова.

Він неначе заціпенів, поринув раптом у задуму, куточки його вуст опустилися.

— Щодо спогадів, то один з них мучить мене особливо, і я хочу поділитися ним з тобою, щоб більше не згадувати про нього. Я не хочу пережовувати одне й те саме багато разів. Уранці дня «Д» мій маленький Франсі хотів піти зі мною до Мальвіля, щоб подивитися на замок, і я вже був дозволив йому, але Матільда затялася, мовляв, не вплутуй дитину з самого малку в свою брудну політику. Я завагався. Добре пам'ятаю, що завагався. Бо мій Франсі дуже засмутився. Але напередодні ввечері я посварився з Матільдою — ти ж бо знаєш жінок. Спершу я умовляв, умовляв її, а потім буркнув: «Та невже ти ніколи не вгамуєшся?». Однак раптом відчув, що мені набридли ці сварки, й сказав: «Гаразд, я піду сам». Одне слово, я виявив легкодухість. І Франсі залишився дома. Дивився на мене, і з очей йому котилися сльози. А якби я не був таким боягузом, Емманюєлю, мій Франсі був би живий.

Мейссоньє замовк. Я також мовчав. Сподіваюся, йому полегшало на душі, коли він поділився зі мною своїм лихом.

Аделаїда зачекала, поки ми закопаємо тварин, а тоді народила з дюжину поросят. Та ми змогли порахувати їх лише тоді, коли вона підвелася, — поросят було аж п'ятнадцятеро.

За два дні Принцеса народила бичка, який зможе в майбутньому ціною змішання родинної крові забезпечити можливість своєму поріддю вижити. Отелитися їй допомагала Мену.

Коли нарешті бичок з'явився на світ, у якому тепер не було більше випасів, Мену, не довго думаючи, назвала його Принцом.

Швидке одужання матері й поява її нащадка трохи вгамували наші жахи, і до нас знову повернувся оптимізм, який, на жаль, розвіявся за кілька днів, коли Любонька народила лошичку.

Любонька мала чотирнадцять років, Бурка — три. А Насмішка (саме так назвав лошичку Момо, либонь, тому, що вона нас розчарувала) — один день. Три кобиллиці різного віку й різної породи, але всі три приречені померти, не лишивши по собі нащадків.

Цього вечора ми довго сиділи сумні в будиночку.

Коли закопали тварин, витративши решту дизельного пального, я вирішив використати свій запас бензину — за винятком п'ятилітрового бідона, що його залишив про всяк випадок, — для роботи бензопилки. Й поки Мейссоньє та Колен переробляли колишній плуг, що його тягав мій трактор, на кінний, ми з Пейссу й Тома стали заготовляти дрова на зиму, намагаючись не чіпати покалічених стовбурів, під корою в яких ще був сік.

Бурка стояла покійно, коли на неї надівали посторонки, адже вона вже звикла до сідла й тепер дозволила запрягти себе в голоблі, що їх Мейссоньє прймайстрував до мого причепа. Почорнілі дрова, складені нами в купи то тут, то там, інколи навіть далеченько від Мальвіля, везли до замку й скидали в одному із стійл за першою огорожею.

Від дня подій над нашими головами висіло темно-сіре небо. Було холодно. Сонце не з'являлося. Й ні разу не йшов дощ. Земля, вкрита попелом, перетворилася на порошок, і при найменшому подихові вітру здіймалися чорні хмари, ще більше затягуючи обрій. Притиснувшись один до одного за столом у Мальвілі, який захищали вікові мури, ми ще трохи відчували життя. Але тільки-но ступали за фортечну стіну, як нас огортав смуток. Гнітило все: обгорілий краєвид, скелети почорнілих дерев, свинцеве небо, тиша спустошених рівнин. Ми розмовляли мало й тихо, наче на цвинтарі. Коли сірість трохи розсіювалась, ми сподівалися на появу сонця, проте вона знову згущалася, з ранку до вечора огортаючи нас тьмяними сутінками.

Тома вважав, що це після атомних вибухів надто багато пилу здійнялося в стратосферу, який тепер і перепиняв шлях сонячному промінню. Однак, на його думку, добре, щоб якнайдовше дощу не було. Бо якщо це вибухнули «брудні бомби», навіть на великій відстані від Франції, дощ міг принести на землю радіоактивні опади. Щоразу, коли ми виїздили возом з Мальвіля, він наполягав, щоб брали з собою плащі, рукавиці, чоботи й головні убори, наголошуючи, що й цього для захисту замало.

Вечорами в будиночку епохи Відродження, незважаючи на весняну пору, було холодно, й, посідавши у світлиці навколо одного з двох монументальних камінів і підтримуючи в ньому невеличкий вогонь, ми довго ще розмовляли, щоб «не йти лягати спати, як тварини» (Мену).

Я брав участь у розмові, але іноді, сидячи на низенькому табуреті, зіпершись плечима на камін, читав біблію, нахиливши її до вогню. Мену, вмовившись біля каміна, поправляла полінця, коли полум'я опускалося надто низько, або підкладала під них гілочки, які тримала під лавою.

В своєму посмертному листі, який я знав напам'ять, дядько радив мені читати біблію, додавши: «В цій книзі важливі не звичаї, важлива мудрість». Проте я настільки був зайнятий Мальвілем і турботами про худобу після його смерті, що «не встигав» цього робити. А тепер, хоч я ще більше стомлювався, ніж раніше, час, дивна річ, змінився, він став сприятливіший, і я помітив, що можу «встигнути», коли цього захочу.

Того вечора, коли Любонька народила Насмішку, — не хочу думати, що на нас вплинуло її ім'я, — розмова, як я уже зазначав, була в нас дуже сумна. Спершу під час вечері нас гнітила нестерпна ти-

ша. Потім, коли Мену й Момо розставили стільці й посідали біля вогню одне навпроти одного, а я читав, зіпершись спиною на камін, мовчанка тривала так довго, що ми майже прочитали в Коленових очах його думки: через двадцять п'ять років не залишиться більше жодного коня.

— Двадцять п'ять років,— озвався Пейссу,— це надто мало! А я, скажу тобі, бачив у Жіро — не в того з «Вольпінєра», а з «Кюс-сака» — одного мерина, якому йшов двадцять восьмий рік. Правда, він був трохи підсліпуватий і аж скрипів од ревматизму, але ще добре виорював виноградник Жіро.

— Ну, скажімо, тридцять років,— мовив Колен,— додаю ще п'ять. Більш як тридцять років Насмішка не протягне. Й Бурка теж. А Любоньчині кості давно струхнуть.

— Замовкни,— гримнула Мену на Момо, який сидів, точніше лежав біля каміна навпроти неї й залився слізьми, коли почув про майбутню смерть Любоньки.— Це буде не завтра, а за тридцять років. А що з тобою, дурнем, буде за тридцять років, ти хіба знаєш?

— Усе ж таки,— озвався Мейссоньє,— Момо зараз сорок дев'ять років. Через тридцять років він матиме сімдесят дев'ять і буде ще не дуже старий.

— Моя мати померла в дев'яносто сім, але я не сподіваюся прожити стільки, особливо тепер, коли немає медицини, бо навіть найзвичайніший грип може загнати в могилу,— мовила Мену.

— Це ще не доказ, — сказав Пейссу.— Навіть тоді, коли в селі була медицина, ти не так уже й часто зверталася до неї по допомогу. А були ж люди, що дожили до глибокої старості. Наприклад, мій дід.

— Ну, скажімо, п'ятдесят років,— мовив Колен, і в голосі йому забринів гнів.— За п'ятдесят років ми всі повмираємо, геть усі, за винятком хіба Тома, який матиме тоді сімдесят п'ять. Ну, хлопче, — докинув він, обернувшись до Тома,— тобі буде весело, коли ти зостанешся у Мальвілі сам.

Запала гнітюча мовчанка. Я не міг бачити Мену, бо вона сиділа позаду, невиразно бачив і Момо, який розлігся навпроти. Однак мені зручно було дивитися на чотирьох чоловіків, які сиділи обличчям до мене, оскільки я сидів спиною до вогню, який зігрівав мені тільки правий бік, лівий так замерз, що невдовзі я перебрався з табуретом і книгою на другий бік каміна.

Тома, як завжди, був байдужий. На добродушному круглому обличчі Пейссу з широким ротом, довгим носом, великими, трохи випуклими очима й таким низеньким чолом, що, здавалося, чуб починався майже біля брів, залягла тінь смутку. Та горе малюка Колену було найболючішим. Бо воно хоч і не стерло з його обличчя усмішки, вбило в ньому всю радість. Мейссоньє виглядав знебарвленим, наче стара фотографія, що довго пролежала в якійсь шухляді. Обличчя в нього було худе, очі сірі, надто близько посажені, лоб вузький і високий, чуб підстрижений коротко, під щіточку.

— О, ні,— сказав Пейссу, повернувши голову до Колену.— Ніхто не може запевнити, що Тома, хоча він і наймолодший, залишиться тут після нас. У такому разі, на мальжакському цвинтарі лежали б тільки літні люди, але ти знаєш, що це не так. Я не хотів образити тебе,— додав він ввічливо, трохи нахилившись до Тома.

— В усякому разі,— озвався байдужим голосом Тома,— якщо я й справді залишусь сам, то проблеми ніякої не буде. Я вилізу на головну башту й стрибну звідти.

Мені не сподобалися ці його слова, надто тепер, коли всі перебували в пригніченому стані.

— А я, синку,— мовила Мену,— іншої думки. Якщо б я залилася сама в Мальвілі, то не наклала б на себе рук, бо залишаться ще тварини, яких треба доглядати.

— Справді ж бо, тварини,— озвався Пейссу.

Я був вдячний йому, що він зразу підхопив тон Мену.

— Тварини зуміють прожити й без тебе,— сказав малюк Колен з прикрістю, яка була цілковитим контрастом до його грайливої і пустотливої веселості, що її він колись вкладав у свої слова. — О, звісно, не тепер, коли все згоріло. Але тоді, коли трава виросте знову, варто буде тільки відчинити ворота, й Аделаїда та Принцеса щось собі за ними знайдуть.

— Тварини — це також товариство,— мовила Мену.— Пригадую, як Поліна залишилася на фермі сама, коли її чоловік помер від апоплексичного удару, а сина вбили на алжирській війні. Вона казала мені: «Ти не повіриш, Мену, але я розмовляю з тваринами цілісінський день».

— Поліна була стара,— сказав Пейссу,— а люди на старість міцно тримаються за життя. Сам не розумію чому.

— Зрозумієш, коли постарієш,— відповіла Мену.

— Я мав на увазі не тебе,— мовив дебелий Пейссу.— До того ж тебе не порівняєш з Поліною. Вона вже майже не ворушилася. А ти ще, нівроку, бігаєш.

— О, так!— вигукнула Мену.— Я бігаю! І бігаю так добре, що колись забіжу аж на цвинтар. Та замовкни ж, дурню,— гримнула вона на Мома,— ми ж говоримо не про завтрашній день.

— А мене лякає інше,— озвався Мейссоньє.— Я думаю про це відтоді, як Аделаїда й Принцеса привели на світ своє потомство. За п'ятдесят років на землі не залишиться жодної людини, а худоба й безрогі аж кишітимуть.

— Справді,— сказав Пейссу, спершись ліктями на розчепірені коліна.— Я також думаю про це: Мальжак з лісами, лугами, худобою — й без жодної людини.

Запала тиша, й усі насуплені й застиглі обличчя обернулися до полум'я, немовби могли вгледіти в ньому те майбутнє, яке змалював Пейссу: Мальжак з лісами, лугами, худобою — й без людини. Я дивився на приятелів і впізнавав у них себе. Людина — єдина жива істота, якій може прийти в голову думка про власну смерть, і її єдину ця думка доводить до розпачу. Яке дивне створіння: воно так прагне водночас самознищення й самозбереження.

— Авжеж,— провадив далі Пейссу, мовби підсумовуючи тривалі роздуми,— замало вижити самому. Треба подбати про те, щоб життя тривало й після тебе.

Він, мабуть, згадав свою Іветту й двох дітей, бо обличчя в нього раптом закам'яніло, а розгублені очі втупилися у вогонь.

— Ми не знаємо, чи справді тільки нам пощастило вижити,— сказав я перегода.— Мальвіль захистила скеля, Цілком можливо,

що є й інші люди, навіть зовсім недалеко від нас, які також урятувалися.

Однак я мовчав про Ларок, не бажаючи викликати в них марних сподівань.

— Та все ж,— мовив Мейссоньє,— такий льох, як у Мальвілі рідко де знайдеш.

Я похитав головою.

— Не стільки льох, скільки скеля. Візьмімо тварин з «Материнства» — вони ж вижили.

— «Материнство» — це кам'яна печера, причому дуже глибока,— сказав Колен.— До того ж невідомо, може, тварини витриваліші за нас.

— Гадаю, що ми духовно набагато стійкіші,— сказав я.

— Як на мене,— озвався Тома,— то тварини потерпіли менше. Спекота в «Материнстві» була більша, але, мабуть, не така тривала. Повітря охолодилося набагато швидше. Там не було того пекла, якого ми звідали в льоху.— Подивившись на мене, він додав:— Але я такої ж думки, як і ти. Люди жменьками мали б уціліти всюди. Навіть у містах.

Він раптом замовк і міцно стис губи, ніби боявся сказати ще щось.

— Щось не віриться в це, — сказав Мейссоньє, похитавши головою.

Знов запала тривала мовчанка. Я подивився на годинник: не було ще й дев'яти. Далеко не всі виділені на сьогодні дрова згоріли в каміні. Шкода було розлучатися з теплом і так рано лягати спати в холодних кімнатах. Я знову втупився в біблію, але не довго.

— Що це ти читаєш, бідолашний Еммануєлю?— спитала Мену.

Слово «бідолашний» було ознакою прихильності, але воно не означало, що Мену мене жаліє.

— «Старий завіт»,— і додав:— Святе письмо, якщо хочеш знати.

Я був переконаний, що Мену знала з біблії тільки стисло викладені й підсолоджені версії, які їй читали з катехізису.

— Еге ж,— сказала вона,— тепер я впізнаю цю книгу, твій дядько її часто тримав у руках.

— Як,— спитав Мейссоньє,— ти читаєш оце?

— Я пообіцяв дядькові,— відповів я коротко, відтак додав:— До того ж мені здається, що це цікаво.

— Заспокойся, Мейссоньє,— мовив Колен і, здавалось, усміхнувся, як колись,— ти забуваєш, що був найкращим учнем на уроках з релігії.

— Мейссоньє вислуговувався,— сказав Пейссу з ледь помітним спалахом веселості.— Він читав усе це напам'ять, наче по писаному. А мені особливо запам'яталося хлоп'я та його брати, які продали це хлоп'я наче раба. Авжеж,— мовив він, хвилину подумавши,— в сім'ї теж іноді вдаються до підлості.

Запала тиша.

— Може, почитаєш нам уголос?— сказала Мену.

— Вголос?— спитав я.

— Щодо мене,— сказав Пейссу,— то я з задоволенням послухаю всі ті історії, яких не знаю.

— Емманюелів дядько,— мовила Мену,— вечорами читав мені окремі місця зі своєї книжки.

— Емманюелю, ти примушуєш себе просити,— сказав Колен.

— Та ну ж бо,— наполягав Пейссу.

— Боюся, що це нажене на вас нудьгу,— сказав я, намагаючись не дивитися на Тома.

— Ні, ні,— відказала Мену,— так набагато краще, ніж гомоніти або думати хтозна-що.— Й додала:— Особливо тепер, коли немає телебачення.

— Згоден з тобою,— сказав Пейссу.

Я подивився на Мейссоньє, потім на Тома, однак ні один, ні другий і не глянули в мій бік.

— Я хотів би, щоб усі були згодні,— сказав я трохи перекода, а оскільки вони й далі мовчки дивилися на вогонь, звернувся до Мейссоньє:— А ти що скажеш, Мейссоньє?

Мейссоньє не сподівався такого відвертого наступу. Він відкинувся на спинку стільця.

— Я матеріаліст,— мовив з гідністю.— Але тепер, коли мене не примушують вірити в бога, охоче послухаю історію іудейського народу.

— А ти, Тома?

Розслабившись, тримаючи руки в кишенях, Тома прикипів очима до носків своїх черевиків.

— Якщо ти читаєш біблію про себе,— сказав він байдужим тоном,— то чому б тобі не читати її вголос?

То була двозначна відповідь, але я вдовольнився й нею. Я подумав також, що читання принесе розраду моїм приятелям. Удень вони працювали, а ввечері переживали тяжкі хвилини — їм бракувало родинного затишку. До того ж життя первісних племен, описане в біблії, дуже мало відрізнялося від нашого теперішнього життя.

Я перейшов із згорненою книгою й табуретом на другий бік каміна. Мену підкинула в вогонь гілок, щоб присвітити мені; я розгорнув біблію на першій сторінці й почав читати «Буття».

Мене поійняло почуття іронії. То була, без сумніву, чудова поема: вона оспівувала створення світу, а я читав її в зруйнованому світі людям, які все втратили.

Примітка Тома

Оскільки окремі деталі ще свіжі в пам'яті читача, я хотів би вказати на дві помилки в Емманюелевій розповіді.

1. Думаю, що Емманюель багато разів непритомнів у льоху, бо я ні на хвилину не відходив від нього, але він не бачив мене й не відповідав, коли я звертався до нього. В усякому разі, я не бачив, щоб він пірнав у цебер від машинки для миття пляшок. І ніхто інший не бачив цього. Мабуть, Емманюелеві примарилося все це, а також його докори сумління за свій «егоїзм».

2. То не Емманюель причинив двері льоху, після «жахливої» появи Жермена. Їх зачинив Мейссоньє. Перебуваючи в напівсвідомому стані, Емманюель, очевидно, уявив себе на місці Мейссоньє, рухи якого, дивна річ, описує достеменно так, ніби то були його

власні рухи, зокрема те, як Мейссоньє порачкував аж до дверей, але не наближався до Жерменового тіла.

Я хотів би додати ще одне зауваження:

Хоча я й атеїст, однак не маю нічого проти церкви, і якщо поведився трохи стримано, коли Емманюель почав читати біблію, то це тому, що ця церемонія, — можливо, слово це не точне, але я іншого не знаходжу, — здавалося мені, ще дужче підсилить те, що вже було: майже релігійний характер впливу, який Емманюель справляв на друзів. Тим більше, що Емманюель читає текст гарним, поважним, сповненим почуття голосом. Я не маю нічого проти: Емманюель — людина з блискучою уявою і з даними літератора. Однак мені здається небезпечним зовсім інше: сказати, що «Буття» — «то чудова поема», — означає забути про безліч наукових помилок, якими воно рясніє.

VI

У перші тижні після події я був під враженням сірості — не тільки в навколишньому середовищі, а й у нашому житті, — глухого болю, тупцювання на місці, похмурого обрїю, марних зусиль. Бо ми працюємо багато, часто керуючись тільки мотивами дисципліни, а також тому, що прагнемо, хоч і не горимо великою любов'ю до життя, організуватися, щоб вижити.

Поки Мейссоньє й Колен домайстровують плуга, в який можна буде запрягти Бурку, ми, Тома, Пейссу і я, запрягаємося в працю менш нагальну, однак вона принесе користь у майбутньому: збираємо, лічимо й сортуємо в коморі всі металеві предмети, навіть ті, які, на перший погляд, можуть видатися малозначними, але, оскільки їх більше неможливо виготовити, віднині вони стають неоціненними.

Звісна річ, ми почали з сільськогосподарського знаряддя та всілякого дріб'язку. З усім цим раніше я поведився не дуже дбайливо, бо якийсь лом, що його залишав іржавіти в траві або просто губив, досі легко було замінити іншим. Відтепер доведеться переконувати себе, що таке недбальство — майже злочин.

Комору я розмістив на першому поверсі головної башти, де стояли колись шафи для яблук з мого саду. Знаряддя ми поклали в шухляди, які замикалися, й призначили Тома комірником. Це означало, що відтепер жодне знаряддя не видаватиметься нікому без запису й зазначення часу видачі.

Сподіваючись відвідин туристів, я запасся велетенськими свічками. У мене залишилася нерозпочата пачка з двома дюжинами свічок, а також чотири майже ціліснічкі свічки на бра в льоху і дві згорілі до половини.

Ми вирішили світити ними дуже ощадливо. В мене лишилося ще дві бочки олії, й Колен поробив із циліндричних консервних бляшанок каганці. Він пробив з одного боку стінку бляшанки в такий спосіб, щоб на ній утворився своєрідний дзьобик, в який просовувався гнотик — пучечок конопляного повісма, а з протилежного боку припаяв до бляшанки металеве вушко, вирізане з кришки. Колен зробив стільки каганців, скільки було кімнат у Мальвілі, цебто чотири.

Після закінчення посиденьок кожен засвічував каганця і йшов з ним до своєї кімнати. Розподіляти олію ми доручили Мену, вона також розпоряджалася й другою бочкою олії, виділеною для споживання, проте поки що її не починали.

Вистругавши планку, Мейссоньє наніс на неї позначки. Вийшла своєрідна мірка, яка допомогла нам визначити, що за два тижні ми дуже мало взяли олії з першої бочки. За підрахунками Тома, якщо дотримуватися такої ж дози, ми випорожнимо її аж через шість років. Потім доведеться шукати іншого джерела освітлення, бо мало ймовірно, що бодай один горіх виживе після такого винищення флори.

В мене були ще два електричні ліхтарики з двома майже новісінькими батарейками. Один я віддав Мену до надбрамної башти, а другий залишив у головній, домовившись, що ними будемо користуватися тільки у крайньому випадку.

Тома подав думку, що, коли складати гній на плити майданчика в підніжжі водонапірної башти, можна буде поліпшити комфорт ванної кімнати. Під цими плитами було прокладено водогінну трубу з холодною водою, і Тома вважав, що гній виділятиме багато тепла й підігріватиме воду. Спершу ми поставилися до цього дуже скептично, але експеримент удався. І, не кажучи вже про зручності, що він нам дав, цей експеримент був першим нашим прогресом, першою перемогою. Колен розмірковував, що, якби він міг скористатися своєю майстернею, котра містилася в Лароці, за таким принципом примусив би працювати центральне опалення.

Пейссу вельми зрадів перспективі жити в одній кімнаті з Мейссоньє, однак довелося вдатися до дипломатичної хитрості й переконати Колена, щоб він поселився в Біргіттиній кімнаті сам. Я гадаю, йому хотілося поселитися в моїй кімнаті замість Тома, проте я не надав цьому значення. Друзі звинувачували мене в тому, що я надто люблю Колена й «усе йому прощаю». Але я вже був не настільки сліпий, щоб не помітити його вад. Певен, що зробив би собі надто погану послугу, коли б поміняв на Колена такого спокійного, скромного й стриманого співмешканця, як Тома.

До того ж Тома почував себе тут дуже самотньо, бо був наймолодший, а також через своє міське походження, свої переконання, вдачу і незнання місцевої говірки. Довелося сказати Мену й Пейссу, щоб не зловживали своєю рідною мовою — літературна мова в них була на другому плані, — бо коли за столом вони починали розмовляти діалектом, всі поволі наслідували їхній приклад, і тоді Тома почував себе чужинцем у нашому колі.

Треба також зазначити, що Тома ставив друзів у незручне становище. На перший погляд він був дуже черствий. Розмовляв лаконічно й педантично точно. Йому бракувало гнучкості. А оскільки в нього було відсутнє почуття гумору й навіть почуття комічного, він ніколи не сміявся. Його незворушна серйозність скидалася більше на гордість.

Тома зовсім не подобався Мену, яка, однак, відчувала симпатію до вродливих чоловіків, наприклад, до листоноші Будно. Якщо Тома й був вродливий, то не такий, які подобаються нашим жінкам. Грецька статура й чудовий профіль — це не їхній смак. Для них не

варті нічого товстий м'ясистий ніс і важке підборіддя, якщо в душі небагато пристрасі. Їм подобаються дебели широкоплечі молодики, що люблять сміятися, кепкувати.

До того ж Тома був «новачок». Він не належав до «Гуртка». А що я, намагаючись поділити його самотність у Мальвілі, багато піклувався про нього, мене ревнували, особливо Колен, який кидав у його бік списи. А Тома не вмів відповісти гострим слівцем. Він був важкодум. Не давав відсічі. Його мовчанка здавалася зневагою, і Колен, поглузувавши з нього, почав виявляти до Тома явну ворожнечу. Знову довелося втрутитися мені, вплинути на Колена й спробувати все владнати.

Сам не знаю, як ми в розмові перейшли до проблеми, чи вцілів хто в Лароці. Про це ми тепер гомонимо щовечора. Обмірковуємо плани, як дістатися туди, однак це досить нелегко. Ми з великими труднощами розчистили дорогу від Мальвіля до Мальжака від обгорілих дерев, а п'ятнадцятикілометровий шлях Мальжак — Ларок поміж каштанових лісів був ще небезпечніший. Судячи навіть із того, що ми вже бачили, він теж був дуже захаращений недогарками, й ми не мали більше пального, щоб очистити його. Колись до Ларока можна було дістатися за три години. А тепер на це доведеться витратити цілий день, а також день, щоб повернутися до Мальвіля: сорок вісім годин, які, поки не посіємо хліб, ми не можемо дозволити собі так бездумно змарнувати.

Принаймні такої думки додержувався я. Тримавши на колінах свою велику книгу, я мовчки слухав приятелів. Саме я, оскільки мені першому це спало на думку, вселив у них надію, що хтось може вижити у Лароці. Й у міру того, як ми розмовляли про це щовечора, наше припущення здавалося цілком реальним. Але що більше в нього вірили друзі, то більше зневірювався я. І зовсім не заохочував їх спробувати вирушити в похід до Ларока. Радше навпаки. Поки Мейссоньє й Колен майстрували плуга, я разом з Пейссу й Тома витягував цяхи зі старих дощок і порався в коморі.

Я відчував, що почав відступати, зрікатися власних припущень. З кожним днем у всьому обмежував себе, вже став напівченцем. І ось тепер, слухаючи їх краєчком вуха, запитав себе, що змінилося б, якби я справді повірив у бога. О, звісно, це поставило б переді мною нові проблеми, зокрема таку: чому господь дозволив одному своєму створінню знищити інші його створіння? Але облишмо ці міркування. Це навряд чи надихнуло б мене, бо я — невірний. Усе це таке далеке мені, таке абстрактне...

Було так само холодно, як і в попередні дні, небо сіре, й обрій затягнутий. Відтоді, як народився Принц, ми мали на сніданок трохи молока, звісно, не по кухлеві на кожного, до того ж Тома довелося нас довго переконувати, що воно дуже корисне для здоров'я й що всім треба пити його, бо ні Мейссоньє, ні Колен, ні Пейссу не любили молока. Момо, навпаки, пив його з насолодою. Обхопивши кухню брудними руками й задоволено бурмочучи, він утуплювався в нього чорними палаючими очима і якусь мить милувався його сніжною білиною, перш ніж піднісив кухню до рота й ковтав так швидко, так жадібно, що аж дві тоненькі білі цівки стікали по підборіддю поміж двотижневою щетиною на брудну шию.

— Мену,— сказав я, коли Момо поставив кухоль,— треба зважитися сьогодні почистити твого пагінця.

Я вибрав такі слова, щоб Момо до останньої хвилини не здогадався про операцію, яка заради успіху мала захопити його зненацька.

— Я вже давно думаю про це,— відказала Мену, навіть не глянувши на Момо.— Але самій, сам знаєш, це важко.— І додала:— Можна буде, коли твоя ласка.

— Що ж, гаразд, після сніданку. Тоді, коли Пейссу поїде Буркою орати в Рюни. Вчотирьох ми легко впораємось.

Я був певен, що Момо не збагнув ні слово «почистити», ані слово «пагінець», до речі, саме тому їх і вжив. Незважаючи на це, Момо про все здогадався. Він зиркнув спершу на матір, потім на мене, раптом підстрибнув, перекинувши стільця, і закричав лютим голосом: «А дамеспо адибо нелюво!» («Та дайте мені спокій, ради бога! Не люблю води!»). Відтак, схопивши скибку шинки зі своєї тарілки, щодуху кинувся до дверей.

— От він вас і перехитрив,— озвався Пейссу, засміявшись.— Тепер усе пропало.

— Ні,— мовила Мену,— ти його не знаєш. Він за хвилину все забуде. Йому думка влітає в голову з одного боку, а з другого — вилітає. Ось чому він ніколи не дбає про себе. Бо нічогісінько не запам'ятовує.

— Йому пощастило,— сказав Колен.— А в мене голова аж гуде від думок. Як би я хотів бути ідіотом.

— Він не ідіот,— жваво заперечила Мену.— Емманюелів дядько не раз казав: «Момо розумний. Тільки не вміє розмовляти. Тому й не може мислити».

— Я не хотів вас образити,— чемно вибачився Колен.

— Я не сприйняла це як образу,— відповіла Мену, всміхнувшись Коленові. Її жваві очі освітили мертвотну крихтну голівку, що стирчала на худій шії.— А де можна розшукати Момо після сніданку? Я тобі скажу: в стійлі Любоньки, він гладитиме її. Ти даси йому змогу вийти, й тут ви зловите його. Для чотирьох — це просто розвага.

— Розвага!— сказав я.— Я волів би обійтися без цієї розваги. Все-таки слід остерігатися його ніг. Ми з Мейссоньє візьмемо Момо за руки й покладемо на землю. А ти, Колене, схопиш його за праву ногу, а Тома за ліву. Будьте обережні: він хвицяється.

Зненацька розчинилися двері зали й на порозі став Момо, збуджений і радісний. Піднісши вгору руки, він пританцьовував і вигукував:

— Єво! Єво!

Я вже розумів мову Момо, принаймні так само, як його мати, однак цього разу не второпав, що він хотів сказати. Глипнув на Мену, але вона також не розуміла сина.

— Вово?— озвалася нарешті вона, підвівшись.— Що це таке, вово?

— Вово, адибо!— вигукнув Момо, сердито підстрибнувши, ніби обурився, що ми ніяк не втямимо його мову.

— Та ну ж бо, Момо,— мовив я, підвівся й собі; підійшов до нього,— розтлумач! Що таке, те твоє вово?

— Вово!— уперто повторював Момо й зі сльозами на очах ви-
гукував щось хрипким голосом, тупотів ногами. Ми презирнулися.
Навіть зваживши на його звичне збудження, ми трохи здивувалися
з цього шаленства.

— Вово!— мимрив він знову. Й раптом, розпростерши руки,
замахав ними, немовби летів.

— Ворона?— запитав я навмання.

— Угу! Угу!— вигукнув Момо, й обличчя в нього заясніло вдяч-
ністю. — Луві Емамуель! Луві Емамуель! (Любий Емманюель! Любий
Емманюель!) — закричав він і, мабуть, був би поцілував мене, якби
я не зупинив його.

— Момо, ти певен? У Мальвілі є ворона?

— Угу, угу!

Ми недовіркою презирнулися між собою. Після дня події
птахи замовкли навіки.

— Ди! Ди! — крикнув Момо, потягши мене за руку, якою я
притримував його на відстані від себе. Я відпустив його, й він швид-
ко побіг до дверей. Я кинувся за ним, за мною побігли й решта,
навіть Мену.

Я побачив, як Момо припишк на звідному мосту, й раптом зу-
пинився.

За якихось двадцять метрів од нас, навпроти «Материнства»,
важко підплигувала цілком здорова, з синювато-чорним пір'ям во-
рона, дзьобаючи довгим дзьобом зерно. Побачивши нас, вона зупи-
нилася й обернулась, щоб розгледіти людей своїм маленьким чор-
ним пильним оком, відтак підвела голову, але їй не вдалося випро-
стати спину, тому вона скидалася на згорбленого літнього чоловіка,
який заклав руки за спину й схилив набік голову, з виду мудрого й
обачного. Ніхто з нас навіть не ворухнувся, й, певне, наша непоруш-
ність нагнала на неї страху, бо ворона розпростерла широкі синюва-
то-чорні крила й, крикнучи «кра-а!», полетіла низько над землею,
відтак сіла на дах надбрамної башти й сховалася за комин, з-за
якого по хвилі вистромився її довгий загнутий дзьоб, а пильне око
втупилося в наш гурт.

Ми пішли в двір, але очей з дзьоба ворони не спускали.

— Якби мені сказали, що колись я радий буду побачити воро-
ну, я не повірив би,— озвався Пейссу.

— І ще до того так зблизька,— мовила Мену.— Тільки одному
богові відомо, чому ці птахи такі обережні й хитрі, що не встигнеш
наблизитися до них і на сто метрів, як вони ховаються.

— Особливо, коли сидітимеш в автомобілі,— сказав Колен.

Від слова «автомобіль» повіяло холодом, бо воно належало до
«попереднього світу», але холод швидко розтанув. Ми зійшлися на
тому, що в день події чи цілком випадково, чи інстинктивно во-
рона опинилася в одній із численних печер, якими були подірявлені
довколишні скелі (в часи релігійних воєн у них ховалися гугеноти). Їй
вистачило мудрості заховатися в печеру й просидіти там доти, поки
тривало це пекло. А коли спека спала, ворона харчувалася падлом,
можливо, навіть нашими кіньми. Однак мотиви, які штовхнули її
спробувати заприятелювати з нами, були для нас незбагненні.

— По-моєму, вона вельми рада зустріти людей, бо знає, що там, де є люди, завше знайдеться щось для неї подзьобати,— сказав Пейссу.

Але цей матеріалістичний аргумент сподобався нам тільки наполовину й, дивна річ, саме Мейссоньє відкинув його.

— Я згоден, що вона шукає зерна,— компетентно заявив Мейссоньє. Він стояв, розчепіривши ноги й застромивши руки в кишені. — Але це однаково не пояснює, чому вона стала така відважна. Бо весь той ячмінь, який розсипається в «Материнстві», — Бурка їсть так ненажерно, що кожного разу розсипає чверть своєї порції, — вона могла б прийти позбирати вночі.

— Згоден з тобою,— мовив Колен. — Ворона недовірлива, коли вона у зграї, бо її б'ють. Але саму при бажанні можна приручити. Пам'ятаєш ларокського шевця.

— Угу! Угу!— вигукнув Момо, який також згадав того шевця.

— Цей птах з головою,— мовила Мену.— Пригадую, одного року Емманюелів дядько понакладав вибухівки на кукурудзяному полі, бо ворони геть спустошили його. І там бахкало щогодини. Але ти повіриш, ворони чхали на вибухівку. Вони навіть не втікали, а спокійнісінько дзьобали сходи.

Пейссу зареготав.

— Ця негідь мені теж зіпсувала багато крові! Але якось удалося вбити одну з них. З Емманюелевого довгостволого карабіна моделі 22.

Потім ми почали на всі голоси вихваляти ворону, її розум, довговічність, можливу приязнь до людей. А коли Тома неспіливо зауважив, що це все ж таки шкідник, ніхто не надав значення такому недоречному зауваженню. Передусім тому, що колись ми легко могли боротися з цим шкідником, не відчуючи до нього ненависті. І ще тому, що ця ворона прибула до нас, наче посланець, вселяючи надію: десь є інші уцілілі істоти; вона стала для нас священною, відтепер ми щодня даватимемо їй невеличку пайку зерна, вона вже належить Мальвілу.

Пейссу обірвав розмову про ворону. Учора ввечері ми відвезли змайстрованого Мейссоньє та Коленом плуга на маленьку ниву, що на берегах Рюнів, і йому не терпілося розпочати оранку. Коли він перевальцем попростував до стійла, я підморгнув Мейссоньє, й Момо не встиг навіть зорієнтуватись, як ми міцно схопили його за обидві руки й за ноги, відтак підняли вгору й, наче мішок, швиденько понесли до головної башти; Мену дріботіла за нами маленькими худими ніжками й щоразу, коли її син мимрив: «А дамеспо, адибо», — повторювала, весело сміючись: «Усе ж таки тебе треба помити, нечупаро!» Бо мити Момо, що вона робить ось уже близько півстоліття від першого його сповитку,— для неї не тягар, а справжній ритуал, який і досі зворушував її, незважаючи на вік сина.

Я розпорядився, щоб сьогодні вранці ніхто не займав душевої, і тепер ми могли наповнити ванну теплою водою і опустити в неї Момо, щоб він відмокав, а Мейссоньє тим часом заходився його голити. Сердешний Момо, якого ми здолали гуртом, більше не чинив опору; за якусь хвилю я пішов геть, нагадавши перед цим Коленові, щоб він замкнув за мною двері на засув — Момо, чого доброго,

ще міг наживати п'ятами. Я пішов до своєї кімнати, взяв бінокль і піднявся на головну башту.

Ще тоді, коли ми розмовляли на першому дворі, мені здалося, що небо трохи прояснилося, і я сподівався побачити Ларок. Але то була ілюзія, і я зрозумів це відразу. Небо було свинцево-сіре, і вдалині я не побачив нічогосінько. Луги, на яких не було ані травинки, поля, на яких не видніло жодного паростка пшениці, здавалося, вкриті темно-сірим порохом. Колись люди, які навідували мене й милувалися краєвидом з головної башти, вихваляли мальвільську «тишу». Але такої думки були тільки городяни, бо сюди постійно долинав шум автомобілів з рюньського шляху, гуркіт трактора з поля, пташиний щебіт, кукурікання півнів, гавкіт собак, а влітку, звісно, не вмовкали цвіркуни, коники-стрибунці, бджоли на винограднику. Тепер і справді тут панувала тиша. І небо, і земля були свинцеві, застигли, — пейзаж-труп. Планета здавалася мертвою.

Приклавши до очей бінокль, я пильно дивився туди, де мав бути Ларок, але не бачив нічого, крім сіризни, й не міг навіть сказати, чи то сіріла земля, а чи небесне склепіння, яке гнітило нас. Я опустив трохи бінокль, націлившись ним на ниву в Рюнах, куди Пейссу поїхав орати Буркою. Намагався віднайти кобилу, оскільки її найлегше було помітити, й, трохи нервуючи, бо ніяк не міг знайти її, опустив бінокль. Неозброєним оком раптом побачив плуг, що нерухомо стояв посеред ниви, а поряд з ним лежав на землі Пейссу, розкинувши руки хрестом. Бурки ніде не було.

Я хутко збіг з третього поверху гвинтовими сходами, накинувся на двері ванної кімнати, стиснув ручку, забувши, що двері замкнені на засув, потім загамселив у них обома кулаками, гукаючи:

— Швидко виходьте, з Пейссу щось скоїлося!

Не чекаючи товаришів, я побіг. Щоб дістатися до ниви, треба було спуститися шляхом, що вів попід скелею, аж на рівнину, а там звернути ліворуч, на стежку, перейти висохлий струмок і простувати далі до першого рукава Рюнів. Я біг щодуху, в скронях у мене гупало, я нічого не міг зрозуміти. Бурка була така покірпа й лагідна, що я не міг повірити, щоб вона заподіяла щось лихе Пейссу і втекла від нього. Втім, куди вона могла втекти? Адже ніде не лишилося жодної травинки, а в Мальвілі вона мала досхочу сіна і ячменю.

За якусь хвилю почув позаду тупіт товаришів, які намагалися наздогнати мене. За сто метрів од ниви в Рюнах зі мною порівнявся Тома, який біг дуже швидко, а потім випередив і мене.

Здалеку я помітив, як Тома припав на коліна біля Пейссу, обережно перевернув його й підняв голову.

— Він живий! — крикнув Тома.

Я знесилено присів біля нього. Пейссу розплющив невидючі очі, він ніяк не міг зосередитись, ніс і ліва щoka були вимащені землею, з потилиці цебеніла кров на сорочку Тома, який підтримував його, Колен, Мейссоньє й Момо, голісінький і мокрий, прибігли тоді, коли я оглядав рану — широку, але, на перший погляд, неглибоку. Останньою прибігла Мену. Вона прихопила в надбрамній башті пляшку горілки, а також мій халат, в який закутала Момо.

Я хлюпнув горілки на рану, й Пейссу застогнав. Відтак улив йому ковток у рот і, змочивши носовичка, витер обличчя.

— Це неможливо, щоб його вдарила Бурка,— мовив Колен.— Особливо, коли зважити на те, як він лежав.

— Пейссу,— мовив я, розтираючи йому горілкою скроні,— ти чуєш мене? Що сталося?

Пейссу тихо, але виразно прошепотів:

— Емманюелю...

Я дав йому знову ковтнути горілки й знову розтер скроні.

— Що трапилося?— запитав я, поплескуючи його по щоках і намагаючись вловити його погляд.

— Його щось оглушило,— мовив Колен, підводячись.— Зараз він опритомніє, йому вже краще.

— Пейссу! Ти чуєш мене? Пейссу!

Я підвів голову.

— Мену, дай мені пояс від мого халата.

Я поклав пояс на коліна, згорнув учетверо носовичка, линувши на нього горілки, обережно притулив до рани, яка й досі кровоточила, й, попросивши Мену потримати цей компрес, закріпив його поясом Пейссу на голові.

— Не знаю,— зненацька озвався Пейссу.

— Не знаєш, як усе це трапилося?

— Ні.

Він знову заплющив очі.

— Ходи-но сюди, Емманюелю! — покликав мене Колен.

Він стояв біля плуга спиною до нас. Коли я підійшов до нього, обличчя в нього було схвильоване, очі вступилися в мене.

— Подивись на це,— прошепотів він.

Коли ми вперше запрягали Бурку, то помітили, що бракувало ремінця, яким прив'язувалася голобля. Ми замінили його нейловою мотузкою, що нею кілька разів обмотали голоблю й зав'язали. Ця мотузка була перерізана.

— Це могла вчинити тільки людина,— сказав Колен. Він зблід, губи йому пересохли. Потім додав:— Перерізала ножом.

Я підніс обидва кінці мотузки до очей. Переріз був рівний, без зазубрин, без розсотаних ниток. Я опустив голову, не вимовивши ні слова.

— Той, хто розпряг Бурку,— вів далі Колен,— розстебнув пряжки шлей, ліву пряжку попряжки, однак, коли наштотхнувся на вузли з правого боку, розсердився й застосував ножа.

— Спершу,— мовив я тремтячим голосом,— він ударив ззаду Пейссу.

До нас підійшли Мену, Мейссоньє й Момо і прикипіли до мене очима. Тома, опустившись на одне коліно, підтримував на руках Пейссу й також дивився на мене.

— Егей! Егей!— вигукнула Мену, тоді з жахом озирнулася докола і, схопивши Момо за руку, пригорнула до себе.

Запала мовчанка. Мене огорнуло змішане почуття страху й іронії. Тільки один господь відав, як палко молилися ми до нього, щоб десь уціліли ще люди. І тепер переконалися: вони є.

Продовження в наступному номері.

*З французької переклав
Григорій ФІЛІПЧУК*

КАРЛОС АЛЬВАРЕС

Карлос Альварес (нар. 1933 р.) — сучасний іспанський поет. Неодноразово перебував в ув'язненні — за виступи на захист Хуліана Грімау, «нелегальну пропаганду», «образу армії». Автор поетичних книжок «Із мертвої зони», «Час жнив», «З порожніми рунами», «Написане на мурах».

НАША ЗЕМЛЯ

Мати-земля полита
кров'ю, немов водою;
люттям сліпою повита,
злиднями і журбою.
Земля, що кров'ю полита,
хоче про кров забути,
і хоче лише родити,
і хоче лише родити,
і хоче матір'ю бути.

ДВІ ПІСНІ ПЕРЕДМІСТЯ

1

Боже, який гарний сніг!
Боже, який гарний сніг!..
Та як холодно у хаті,
Коли він навколо ліг!

2

Як це добре, коли шаром
сніг укріє мерзле поле!
Навесні, коли розтане,
поле досхочу напоїть!
Та як холодно у хаті,
як лягає він навколо!
Сніг віщує врожаї,
коли ковдру білу стелить...
Та який від нього холод
у моїй пустій оселі!

ПІСНЯ МІРОШНИКА

— Щоб ти борошно змолот нам,
чим тут можна підсобити?

— Води й зерна не бракує,
та потрібен конче вітер!

В полі виросла пшениця,
а вода — це піт пролитий,

але вітер, щоб молоти...
вітер... Де подівся вітер?

Боже, де подівся вітер!

ДВАДЦЯТЬ ДРУГЕ ЛЮТОГО

Дощ розмиває профіль горизонту
в сумнім акорді, й кольорів його
приховує палітру; сутеніє
за вікнами; в мені самому десь
сховалось сонце, що колись, раніше,
зійшло над світом. Сірувате небо
чоло мені вкриває... А повітря
плете лютневі дзвони. Дощ нудний
журбою поливає їх. Питаю
я сам себе — які далекі справи
шукають відгуку в мені — мовчить
годинник мій. Земля по краплі в себе
вбирає час... І, граючись із світлом,
зникають коливання гір зелених,
що всюди переходять у рівнину,
куди сягає зір. І неквапливо
приходять спогади що в пам'яті не
стерлись,
журливі паралелі, зойк короткий —
але такий глибокий —
людина, що казала завжди правду,
пішла від нас навіки. Тихі дзвони
співають сніжним голосом...

(Земля Кольюр,
під іншим небом,
немов про все забула...)

Йде дощ...

Антоніо Мачадо — квіт вигнання,
в чужій землі посіяний... Спадає
вже вечір. І річниця його смерті

приходить в тихій музиці... Рівнина
гойдається в гармонії, мов подих
поеми, згадує і плаче. Хай лани
і сутінки теж згадують поета,
який писав про блиск шляхів. І всі
хай пам'ятають дату його смерті.

ПЕРША ПОРАДА

Звіряй годинник свій якнайчастіше;
питає у інших, чи іде він вірно;
пильнуй, щоб серце не випереджало
й не відставало, втомлене, від інших.
Твій пульс — мов річка, що тече спокійно
чи плещеться між берегів озерних,
чи знав'ісіло рветься через гори...
(прегарний водоспад гірський, та річка
в падінні розбивається на бризки...
і хоч прекрасне озеро дрімотне,
все, що живе, вороже рабській тиші...)
Твоя ріка — мов пульс примхливий, море
простерлося далеко, та якщо
ти не забудеш звірювати компас
із іншими — тоді, можливо, зможеш
ти моря досягти в годину слухну.

ДРУГА ПОРАДА

Не знехтуй тим вогнем, що передав
тобі борець зусиллям відчайдушним
і впав, знесилений. В твоїх руках
горить його надія. Пронеси
призначення людини гордо й чесно.
Якщо в дорозі й не знайдеш ти лаврів,
хай мрія заспокоїть твоє серце,
знесиле в нерівній боротьбі.
Не бійся моря. Хоч і не ввійдеш
ти, як Мойсей, у край обітований,
стлumi зневіру. Йди і передай
вогонь цей брату, що тебе чекає
без відпочинку на краю дороги.
Він пронесе з тріумфом до мети
вогонь, освітить людям шлях незнаний,
що до нового приведе життя.

*З іспанської переклав
Григорій ЛАТНИК*

ГРИГОРІЙ ВЕРВЕС

ГОРДІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ярослав Івашкевич, безперечно, великий сучасний польський письменник і один з всесвітньовідомих представників літератур соціалістичних країн. Ім'я його стоїть поруч з іменами таких великих письменників сучасних слов'янських літератур, як Михайло Шолохов, Іво Андрич, Мирослав Крлежа, Емельян Станев. Його творчість відбиває найхарактерніші риси суперечливого XX віку, його різнобічні інтереси — письменника, есеїста, критика, музикознавця, громадського діяча — є переконливим свідченням величезного конструктивного впливу ідей соціалізму на видатні творчі індивідуальності, які, ставши під непереможні прапори гуманізму, свободи, прогресу і миру, змогли сказати нове слово людству.

В Радянському Союзі, зокрема й на Україні, ім'я Ярослава Івашкевича, лауреата Ленінської премії Миру, здобуло загальну пошану і визнання. Тут багато разів видавалися його твори, тут на різних письменницьких зустрічах і конференціях чули його голос, сюди, в країну свого народження, дитинства і юності, він не раз линув у спогадах, поетичних і прозових творах. В с. Кальнику поблизу Києва, він побачив світ (20. II. 1894 р.), в Києві закінчував гімназію і консерваторію, а в 1918 р. — юридичний факультет університету. Україна від перших творів (вірш «Поділ», 1916) і до трилогії «Слава і честь» (1962) була і є чи не найчарівнішим і найпривабливішим предметом

його поетичних мрій; на могутніх хвилях російської культури, зокрема літератури і музики, визрівав його письменницький таланти. У 1963 р., в інтерв'ю для тижневика «Політика» на питання, яку літературу він цінує найбільше, Івашкевич відповів: «Звичайно, польську. А потім Тургенева, Толстого, Достоевського, Буніна». В передмові до російського видання своїх оповідань він зауважив: «У своїй творчості я завжди намагався наслідувати приклад таких особливо шанованих мною письменників, як Еліза Ожешко і Болеслав Прус, і разом з тим, ще починаючи з дитинства, був уважним читачем видатних творів російської прози і поезії». Говорячи про джерело своєї «максимальної простоти» вислову при передачі найглибших думок і почуттів, він у першу чергу називав А. П. Чехова: «Моїм учителем тут є Чехов, який, власне, з такою уявною легкістю досягає тієї прозорості і глибини, про яку йдеться»¹. Поруч із східнослов'янськими, Івашкевич протягом усього свого творчого шляху вивчав, засвоював і популяризував літератури інших народів. Тут Рембо й Уайльд, Ібсен і Стріндберг, Шекспір і Гете, Т. Манн і Голсуорсі, Леонардо да Вінчі і Гюго, Пруст і Кафка. З семи іноземних мов перекладає він на польську найвидатніші твори іноземної класики і сучасної літератури, встигаючи слідувати за всіма «новинками» письменства; кожної суботи в газеті «Жице Варшави» вміщує він рецензії і просто розмови про нові книжки з найрізноманітніших галузей духовного життя, що з'являються у видавництвах його країни, а водночас — редагує центральний літературно-художній журнал Польщі «Творчість», вирішує широке коло питань культурно-громадського характеру як голова Спілки польських письменників, як депутат Сейму Польської Народної Республіки, як член Всесвітньої Ради Миру.

Івашкевич є одним з найосвіченіших письменників сучасності. І не тільки тому, що вільно володіє багатьма європейськими мовами, що всебічно обізнаний з історією світового мистецтва, що з однаковою проникливістю може писати про живопис, скульптуру, музику, фольклор, літературу народів Заходу і Сходу, що досконало орієнтується в їх цивілізаційних здобутках взагалі, а передусім тому, що вміє відчутти і відтворити неповторний аромат кожної з культур і її місце в загальному поступі людства, вміє збагнути діалектичну єдність національного і загальнолюдського, без чого сучасний письменник, якими б талантами він не був наділений від природи, буде йти манівцями, не доторкнеться до найбільш хвилюючих питань про людину і її долю, не збагне складної динаміки сучасного життя.

Будучи інтернаціоналістом, Івашкевич є й передовсім польським, національним письменником. Невтолена жага пізнавати культури народів світу і пов'язані з цим мандри (Івашкевич є автором численних нарисів і художніх творів, тематично пов'язаних з Францією, Італією, Німеччиною, Австрією, Данією, Південною Америкою) не тільки не заважали, а, навпаки, допомагали розкрити польський характер, його особливості і прояви в переломні епохи історії вчизни, а надто міжвоєнного двадцятиріччя (1919—1939) і Польщі народної, демократичної.

При всіх впливах і запозиченнях, особливо західноєвропейських, модерністських у ранній період творчості, про що аж надто охоче пише певна частина сучасних польських критиків (так що й сам письменник часом не впізнає себе в тих «впливологічних» студіях), Івашкевич нерозривно зв'язаний з польською культурою, її історичними традиціями і здобутками. Своєю українською тематикою він ніби завершує творчі пошуки української школи польського романтизму, а також Юліуша Словацького, особли-

¹ «Вопросы литературы», 1965, № 12.

во в панорамному відтворенні південної, степової природи, в контрастній, дисонансовій передачі душевного стану героя, протиріччя між волею, бажанням і трагічними можливостями їх задоволення. Ліричний, ніжний, сказати б, по-жіночому делікатний спосіб змалювання інтимного світу героїв іде в Івашкевича від Елізи Ожешко; від Б. Пруса він успадкував повагу до деталей інтер'єра, до найдрібніших реалій побуту, до всебічного змалювання обставин дії, від С. Жеромського, від «Молодої Польщі» взагалі, йде у нього прагнення випробувати слово для передачі найзагадковіших і найнесподіваніших порухів думки і почуття людини. Власне, отой «психологічний реалізм», якого досить довго тримався автор повісті «Місяць сходить», починається звідси. Щоправда, «неозброєним оком» всі ці впливи можна скоріше побачити в ранній творчості Івашкевича, — десь на початку 30-х років (повість «Змова мужчин»), але й пізніше вони раз у раз виявляються й мають помітне значення у формуванні критичного реалізму письменника («Панни з Вілька», «Ружа»). Як і деякі інші видатні представники зарубіжних соціалістичних літератур, Ярослав Івашкевич розпочав свою творчість у руслі модерністських потоків початку ХХ ст., під всевладним впливом російського і французького символізму, акмеїзму, інтуїтивної філософії Бергсона, польського неокласицизму. Це, до речі, був вплив тої самої київської літературної атмосфери напередодні першої світової війни, яка заважила і на формуванні художніх смаків молодого Рильського та деяких інших письменників: рафінований естетизм, який в дивний спосіб поєднував елементи елліністського світу із слов'янським (зокрема, з українськими легендами і переказами), світ язичеський, з його культом тіла і насолоди, — з культом християнським, аскетичним. Пізніше, в «Книзі моїх спогадів» (1957), пишучи про навчання в Четвертій київсь-

кій гімназії, про приватні уроки в різних аристократичних домах, зближення з родиною композитора Кароля Шимановського, Івашкевич детально розповідає про те духовне оточення. Молодь, серед якої він перебував, проголошувала примат почуття над розумом, відкидала будь-яку суспільно корисну працю, оскільки, мовляв, за всіма вчинками людей стоять випадковості і фатальна незбагненність. Молодь кохалася в музиці слова поза його змістом, позбавляла поезію будь-якого суспільного обов'язку. Ці естетичні впливи, як і все інтелектуальне київське оточення, найяскравіше виступають в його перших збірках віршів, оповідань та в повістях, надрукованих уже в Польщі, куди письменник виїхав 1918 р., щоб назавжди оселитись у Варшаві («Окстихи» (1919), «Зенобія Пальмура» (1920), «Легенди і Деметр» (1921), «Втеча до Багдаду», «Гілярій, син бухгалтера» (1923), «Місяць сходить» (1925) та ін.). В них, щоправда, паралельно відбивалося ще й нове, варшавське оточення — молодих поетів, що збиралися в ресторані «Під Пікадором» і швидко оформилися в групу «Скамаандр» (Ю. Тувім, А. Слоніський, Я. Лехонь, К. Вежинський), вплив стихійно-бунтарської, «щоденної» поезії А. Рембо, — але це не міняє суті справи: поза паперовим бунтарством і театральними жестами у бік варшавської богемі («Гілярій, син бухгалтера») творчість Івашкевича майже не торкалася тоді суспільних проблем. Його вірші й лірична проза передають рефлексії молодого літератора, який марить мистецтвом, музикою, для якого культурний набуток людства — тільки засіб виховання своїх естетичних смаків, тільки спосіб відгородження від вічних «проклятих» матеріальних проблем, які досить бесцеремонно нагадували про себе бідному домашньому вчителю. Поет — у пошуках. В його віршах, а надто присвячених мистецтву, ми без особливих зусиль знайдемо й такі, які б міг написати молодий

«неокласик» М. Рильський («Середньовіччя», з його об'єднанням мінливих розрізнених картин природи, пропущених через еллінський еталон краси), але й такі, від яких не відмовився б і молодий П. Тичина («Лани золотого колосся»), якого автор «Октостихів» у тому ж 1919 р. називав поетом геніальним («Скамандер», 1919, ХХ).

Тогочасні прозові твори Івашкевича покриті якимсь золотим туманом, тут «тіні снять про тіні», тут рефлексія, розслаблення, пасивне споглядання стають культом, найбільш зручним способом відтворення безконечних розмов, полемік (у сфері «мистецтво для мистецтва» в першу чергу), пошуків чогось надзвичайного поза матеріально-відчутним світом. «Люди, — зазначає з цього приводу Р. Матушевський, — зображувані ним (Івашкевичем. — Г. В.), не перетворюють світ, а тільки знайомляться з ним. Тих знань є стільки, що наділити ними можна багато постатей. Співставлення тих різних засобів відчуття світу породжує конфлікти, яких вистачає для того, щоб написати твори з багатою фабульною основою» («Твурчость», 1954, № 5). Але так само, як і в поезії, в прозі, поза модерністською зневагою «до дрібних» питань, зневірою і роздвоєністю, виступає, особливо починаючи з середини 20-х років, незвичайний художник — у щирості вислову, у знанні психології людей, у відчутті краси і чару кожної хвили життя. Гострий зір художника ловить найменші зміни в оточенні, особливо в світі природи. «Дві щирозлоті ознаки, які заповідають нам блискучого письменника, — якнайповніша оригінальність задумів і найбезоглядніша щирість розкриття» — відзначав тоді у письменницькому хисті Івашкевича С. Жеромський. І хоч у тому ж 1925 р., одержавши нагороду видавців, автор повісті «Місяць сходить» заявив, що «не займаюсь плювальницями, ані брудом щоденного життя, в якому дехто кохається, а пишу про бали,

каreti, предмети щоденного вжитку» і т. д., а все ж життя санаційної Польщі Пілсудського все навалніше починає вриватися у його твори. З одного боку, на нього впливала дійсність з її соціальними антагонізмами, класовими боями і національними суперечностями, з другого — література 20—30-х років — пролетарська, в особі В. Броневського і Л. Кручковського, література критичного реалізму в особі З. Налковської, М. Домбровської, Ю. Тувіма та інших «скамандритів». У всякому разі, ця література про свою мету вже в середині 20-х років заявляла недвозначно і прямо. В 1925 р. ту ж нагороду видавців одержала і М. Домбровська за книгу «Посмішка дитинства». Ось що говорила вона в інтерв'ю з цього приводу: «Зараз працюю над томом новел... Хочу, щоб був він художнім віддзеркаленням іншої сторони того самого явища, яке так іділічно було трактоване в «Посмішці дитинства», — тобто польського двору-фольварку під час війни. Буде то цикл з восьми чи дев'яти новел про тих, яких називаю часом «останніми людьми світу», — не про хлопців-господарів, але про наймитів, сторожів, вівчарів, покоївок і хатніх робітниць. Одне слово, художня книжка про наймитів і двораків, про тяжкі сторони їх життя». Уже в «Гілярії, синові бухгалтера», а потім у повісті «Місяць сходить», в збірці віршів «Книги дня і книги ночі» (1929) письменника тривожить проблема невлаштованості життя, невідповідності його, а то й ворожості по відношенню до розвинутої індивідуальності, тривожить неможливість залягодження суперечностей між великим внутрішнім інтелектуальним світом героя і об'єктивною реальністю. Герметично закритий елітарний світ, з яким письменник був зв'язаний, не міг пояснити численних питань, які поставали перед Івашкевичем-художником. Потрібен був різкий поворот у бік життя — і він відбувся. Розпочинається всебічне вивчення соціальних проблем, за висловом пись-

менника — «радість контакту» з простою людиною. Цей шлях Івашкевича від естетизму до гуманізму означав у той же час перехід від реалізму психологічного до реалізму критичного, що було здійснено в повістях, оповіданнях і поетичних збірках, починаючи від «Змови мужчин» (1930), «Повороту до Європи» (1932), «Панн з Вілька» (1933) і закінчуючи такими речами, як «Ружа» (1936) і «Сонце в кухні» — про отих найминок і хатніх робітниць, про людину з народу, якою цікавився увесь передовий загін польського письменства.

Івашкевич поступово звільняється од віталізму, біологізму та інших «приваб» буржуазної літератури. Від ліричного оповиття і трансформації дійсності, розчинення її в своїх суб'єктивних враженнях, письменник йшов до упорядкування своїх емоційних реакцій, до конкретності, до соціальних конфліктів. Мудрість тепер полягає не в іронізуванні над «активною волею», а в дошукуванні першопричини людських вчинків. Джерелом трагедії сучасної людини, на думку письменника, є вплив диспропорції між прагненням до перебудови світу і мрією про збереження гармонії між людиною і природою. Ось чому в нього поки що виступав рідко герой — активний учасник суспільного життя («Червоні щити», 1933).

Чи не вперше в творчості Івашкевича події і люди подані через сприйняття дівчини з народу в оповіданні «Сонце в кухні». Йося наділена і глибоким почуттям і природним естетичним смаком. Вона цільна натура, непохитна і активна. Саме в таких творах яскравіше почали виступати й уроки великих реалістів — Толстого, Тургенєва, Сенкевича.

Під час окупації країни Івашкевич був серед тих, хто вів антифашистську, патріотичну діяльність. В цей час створювалась «Книга моїх спогадів», були написані оповідання — «Битва на Сайджмурській рівнині» (1942), «Стара цегельня» (1943),

«Млин над Лютинією», «Ікар» (1945). У них мислитель і патріот цілковито витісняє естета. Гострота антифашистської боротьби примушує письменника докорінно перебудувати свою художню лабораторію на воєнний лад. В наболілому серці патріота навіть тоді, коли він вдавався до далекої історії, до подій в Англії 1685 р., поставали недавні трагічні події фашистської окупації: «А нещасні селяни, озброєні косами, доблесно стояли над каналом. Вони не могли переправитись на другий бік і не хотіли відступати. «Сохо! Сохо!» — викрикували вони бойовий заклик герцога, який втік. Вони вважали за краще вмерти вільними, ніж терпіти тиранію. Королівська піхота стріляла в них, як у горобців». («Битва на Сайджмурській рівнині»). Деякі критики вважали, що в оповіданні йшлося про марність боротьби з могутністю фашизму, що в ньому — відгомін тези естетствующого поета про безрезультатність і непотрібність будь-якого вольового акту, бо все передбачено фатумом. Насправді ж, в оповіданні домінуючим є мотив надії (наперекір усьому) на остаточне прояснення, яке має наступити після страждань і сліз. Шляхів до мети нікому не закрити. Але найстрашніше під час вирішальних битв — це вчинки, які йдуть наперекір об'єктивному ходові історії, випадкова смерть, яку покриває пил забуття. «Я один тільки помітив, що Ікар втопився, — зауважує письменник про хлопчину, якого забрали в гестапо. — Ті, що впали в боротьбі, ті, що знали, в ім'я чого гинуть, може, заспокоїлись, знаючи, що смерть їх мала якийсь сенс. А скільки було таких, як мій Ікар, що втопився в морі забуття волею жорстокого своєю безглуздістю випадку». Різні героїчні вчинки народу в боротьбі з окупантами розкрито в оповіданнях «Стара цегельня» і «Млин над Лютинією»: «коли бог не творить суду правого, то це повинна робити людина».

Таким чином, всебічний розквіт таланту Івашкевича як поета, прозаїка,

драматурга, публіциста, громадського діяча у післявоєнні роки був підготовлений всім попереднім розвитком його суспільно-політичних та ідейно-естетичних устремлінь. Якогось різкого розриву між «колишнім» і «теперішнім» Івашкевичем не було; хоч, справді, деякі поезії збірок — «Вірші з різних епох» (1952), «Плеяди», «Осінні коси» (1954), оповідання «Втеча Фелька Оконя», п'єса «Відбудова Блендоміра» (1951) — позначені невластивою письменникові декларативністю, але йшла вона від надмірного захоплення новою роллю митця-господаря і митця-будівничого. «Шлях художника, — заявив якось поет, — повинен бути до життя, а не до смерті, він повинен утверджувати, а не заперечувати — і в цьому прагненні полягає його найблагородніше завдання — формування душі нової, зміненої людини»². «О ні! Я ніколи ще не любив так життя», — вигукував він в одній з найоптимістичніших своїх збірок віршів «Осінні коси».

Настала «друга молодість» письменника. Зрештою і тепер, незважаючи на свій вік, Івашкевич значно багаторішій, світліший, життєрадісний, ніж ті з повоєнних молодиків, хто марно тратив свій хист на вісекцію слова, на ребуси, на безплідне наслідування новітньої модерністської моди.

Будучи надзвичайно чутливим до справжніх новаторських відкриттів, у тому числі і до численних, різних за своїми напрямками новоавангардистських лабораторій, що їх чимало з'явилося не тільки на Заході, але й у Польщі, Івашкевич відвідував їх, як відвідують музеї, — і йшов своїм шляхом. Американський прагматизм, різні відтінки екзистенціалізму, швейцарський неомізм і т. д. і т. п. — всі ці явища (як і антироман, антигетер) йому відомі, але над усе цінує він новітні досягнення реалізму, збагаченого досвідом ХХ віку, а надто успіхи літератур соціалістичних кра-

їн. Тому так гостро відкидає він будь-яке заперечення діалектики розумного і емоційно-чуттєвого, возвеличення ірраціонального. Йому байдужі спроби підкорення письменника будь-яким імперативним догмам. Він завжди надає перевагу природності і безпосередності перед найбільш дивовижними художніми новинками. В цьому відношенні він невблаганний і непохитний — навіть коли мова про друзів. Аналізуючи відомий твір Вільгельма Маха «Гори над Чорним морем», цей «роман у романі», в якому була зроблена спроба показати складне переплетення і взаємодію (в процесі творення) середовища, героя і автора, де багато заплутаного і недомовленого, де чудові реалістичні картини змінюються загадковостями, Івашкевич у своїй рецензії нотував: «Письменник тікає від себе — аби тільки недалеко. І, власне, це можемо закинути Махові: він часом тікає від себе аж надто далеко. Не в значенні географічному, бо, зрештою, на ту Болгарію (дія роману відбувається у «Наших Друзів», — очевидно, в Болгарії. — Г. В.) можемо погодитись... Але часом ті люстрині запони, якими обставляє Вільгельм Мах своє писання, віддаляють його від нас досить «далеко». Не на одній картинці його прекрасно написаної книжки хочеться крикнути: «О, простото, з'явися нам знову, як на стількох інших сторінках». І мова навіть не про стафажкопальню, ціле родовище фрейдизму, але про відношення форми до змісту»³.

Здається, саме тривалий інтерес до теми — людина в її соціально-психологічних і любовно-особистих зв'язках — безпосередньо наблизив Івашкевича до проблеми — людина і середовище, — яка є основною в центральному тритомному творі Івашкевича «Слава і честь» (1956, 1958, 1962). Цей роман — переконливий доказ того, що в літературах соціалістич-

² Цит. за кн.: «Поэты-лауреаты Народной Польши», М., 1954.

³ J. Iwaszkiewicz. Rozmowy o książkach. Warszawa, 1968.

них країн великий епос постає із необхідності життєвого і мистецького синтезу, з потреби постановки і вирішення кардинальних суспільних та морально-етичних проблем, які хвилюють громадянина великого і суперечливого ХХ віку. «Слава і честь» охоплює майже тридцятип'ятилітній відрізок польської історії — від переддіння першої до другої світової війни, в свою орбіту втягує представників різних соціальних середовищ та угруповань, оповідає про переломні періоди життя польського народу. В перших розділах епопеї — порівняно невелике коло польської та російської аристократично-шляхетської інтелігенції, яку Жовтнева революція «вибила з українського сідла» і яка потім зайняла відведене їй історією місце на роздоріжжях буржуазної Польщі і різних західноєвропейських країн. Цих героїв — Януша Мишинського, Едгара Шіллера, Ройських об'єднують постійні морально-етичні пошуки. Ті ж самі «комплекси» властиві й молодшому поколінню шляхетської інтелігенції, якому теж судилися самі тільки рефлексії з приводу подій, які відбуваються на історичній сцені. Поступово в дію роману включаються інші представники буржуазного сус-

пільства, революційно настроєна молодь, селяни, робітники, трудова інтелігенція, твір переростає в широко задуману панораму строкатого, суперечливого, багатобарвного життя Польщі міжвоєнного двадцятиріччя, в якому лише одна політична партія — комуністи — здатна була висунути рятівну ідею, вивести країну із катастрофічних суперечностей, в які її поставили беки, мостіцькі, ридз-смігли... Народ — ось єдиний господар вітчизни, який має право турбуватися про її долю, користуватися її багатствами, називати своєю. Народ, шлях якого освітлений передовою ідеологією сучасності, ось єдиний спадкоємець національної культури. З ним і для нього тільки й можливий сучасний митець і саме в цьому запорука творення нових великих соціальних і гуманістичних цінностей.

Ярослав Івашкевич — великий письменник сучасності, невтомний борець за мир, прогрес, культурне співробітництво — є гордістю не лише польського, але й всієї дружньої родини народів соціалістичних країн. В свої вісімдесят років він перебуває в розквіті творчих сил, сповнений енергії, бадьорості, письменницьких планів і задумів.

НАРОДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Сомалійське суспільство вступило в якісно новий етап свого розвитку. Цей історичний злам відбито в творчості митців республіки, в літературному процесі розпочалася доба справжнього піднесення.

Естетична цінність найкращих зразків традиційної словесності Сомалі — велика. Незважаючи на те, що вони склалися в іншій культурній стихії і відтворюють інший життєвий устрій, талант митців робить їх зрозумілими для нас.

Так званий Африканський ріг, заселений сомалійцями, лежить на перехресті численних торговельних шляхів та культур. Туди споряджали свої морські експедиції ще єгипетські фараони. В середні віки сомалійці вели жваву торгівлю не тільки із своїми африканськими сусідами, але й з арабами, персами, індійцями. Ще й досі в ґрунті прибережних міст знаходять черепки старовинної китайської порцеляни.

А трохи далі від міст і річкових долин, у спраглих степах і пустелях жили кочовики. Небезпека була стихією їхнього життя. Брак пасовиськ та родючих водоймищ призводив до міжплемінних чвар. Родючі землі та багаті міста ввижалися кочовикам «землею обі-

тованою», вабили їх своїм багатством, — і не раз, згуртовуючись у військо, пастухи вчиняли спустошливі напади на городян та землеробів.

Усна творчість кочовиків відзначалася своєрідним реалізмом, навіть натуралізмом — у змалюванні не тільки буденного життя суспільства, але і його ідеалів. Це нагадує біблійну традицію. Іноді збігаються навіть формальні особливості деяких жанрів. Так, афоризм на зразок «Неможливо пізнати три речі: слід орла в небі, риби у воді, і мужчини в жіноці» («Мудрість царя Соломона») — це і сомалійська народна мудрість «саддехлія» (від «саддех» — три, — кілька висловів, об'єднаних загальною ознакою).

І сьогодні сомалійські пастухи змагаються біля багаття — хто знає більше таких афоризмів. «Три речі рятують від смерті: вміння плавати, чемність і прудкі ноги». «Пасовиська без коней, країна без вождя, ранок без кави — це безглуздзя». «Трьох речей не приховаєш: знущання з антилопи дигдиг (найменша серед антилоп. — Б. Г.), люті та пожежі в степу».

Сомалійська словесність усе ще лишається усно-народною. Вона ще не стала об'єктом спеці-

алізованої діяльності. Володіє мистецтвом слова у тій чи іншій мірі кожний член суспільства. Коло авторів та їх шанувальників не обмежене вузькою групою фахівців.

Офіційної сомалійської писемності ще нема. Тексти запам'ятовують. Легше запам'ятати ті, що складені за твердою формальною схемою. Ось чому в усній творчості провідне місце належить поезії.

В минулому фольклорні твори відігравали здебільшого прикладну роль у суспільному житті. Це були передусім ритуальні тексти. Та й більшість «авторських» віршів — свого роду документи.

Абсолютно точно, як статті писаного права, використовуються і нині на судовому процесі деякі приказки: «Дядько по матері захищає, а не карає», «однією рукою б'єш — плати другою».

Більшість приказок створено за правилами сомалійської метрики. Це — віршовані рядки. Вірші сомалійці не декламують, а співають. Сомалійське віршування — силабічне, враховується лише кількість складів. Якісна різниця між довгими й короткими, наголошеними й ненаголошеними складами до уваги не береться.

Поеми — високі жанри традиційної сомалійської поезії, їхнє виконання часто супроводжується певним ритуалом. Так, у поемі — «геераар» поет оспівує свого коня. Він «читає» поему, їдучи верхи, в ритмі кінної рисі. «Геераар», популярний ще донедавна, тепер складається і виконується рідко. Нечасто почуєш тепер і героїчну поему «чіїфто». Сучасна сомалійська поезія — це насамперед «габай» і «буаармбур», тобто чоловіча та жіноча поема.

Вони строго традиційні і майже не змінюються. Хіба що ширшою стала тематика. Буває, допус-

каються деякі формальні нововведення у вигляді музичного супроводу і ширшого використання рими. В більшості поем не відчувається індивідуальності автора чи його героїв. Окрема людина існує в них тільки як член тієї чи іншої групи. Герой поеми звичайно — тільки сума традиційних чеснот, пов'язаних з його суспільним становищем.

Але сьогодні й архаїчне «традиційне» суспільство з його цінностями віджило своє. Від них уже відмовлявся творець сучасної сомалійської поезії Саїд Мохаммед Абділле Хассан (1864 — 1920).

За його життя сомалійці вели боротьбу з італійськими, англійськими, французькими імперіалістами та амхарськими феодалами. Традиційні іррегулярні війська для цього не годилися. Треба було перш за все подолати родову ворожнечу і об'єднати всі сили. Послідовники Саїда Мохаммеда повинні були ламати племінні бар'єри. Їх братами ставали не одноплемінники, а товариші по спільній справі. Це нове братерство Саїд Мохаммед оспівував у своїх поемах як найбільше досягнення.

Боротьбу з патріархальною обмеженістю продовжує передова частина сучасного сомалійського суспільства. Життєдіяльність робітника, інтелігента, солдата дуже відрізняється від життя людини традиційного суспільства. Їм чужа родова ідеологія. Вони дивляться на неї як на перешкоду на шляху прогресу.

Ця частина сомалійського суспільства ще нечисленна. Та саме вона визначає політичне і культурне життя республіки. Викристалізовується етика і естетика нової людини. Вони виявляються і в новому сомалійському пісенному жанрі — «балво» або «хеелой» — коротеньких куплетах (коротких

чотиривіршах або довгих двовіршах). Своєю художньою структурою вони нагадують традиційну поезію «ширіб»:

Скажу тобі єдине слово,
Що в серці моєму:
Де б ти не був —
Про мене згадуй.

●
Якщо є правда — він замислив
недобре.
Хоче, щоб любили його, не бачачи.

●
Хай падає небо! Хай спить земля
і хай лютує бог.
Що нам до того? Боже, кидай
свої метеори!

Жанр «балво» виник після другої світової війни. Називають навіть ім'я його творця Абді Дексі. Невеличкий вагозов — автокраніця, власником якої він був, якось зламався в глухому місці. Там він і склав перше «балво» (дослівно — «лихо»), вибиваючи такт на порожній каністрі.

Успіх нових пісень був надзвичайним. Водії та санітари лікарень — на той час чи не єдині сомалійці-службовці — відразу ж підхопили їх. Тепер «балво» — улюблені пісні не тільки в містах, а й далеко за їх межами. Їх регулярно передає сомалійське радіо. В цих ліричних куплетах уперше в сомалійській поезії почуття стало індивідуальним, уперше ствердився очевидний розрив з традиційною мораллю. І хоча суспільні зміни в «балво» відображені досить пасивно, їхня поява і популярність свідчать про великі зру-

шення в сомалійському суспільстві.

Другим важливим кроком у переході від усної творчості до літератури як такої було запровадження офіційної писемності, яке стало першочерговим завданням сомалійського культурного будівництва.

Запровадження офіційної писемності — питання передусім політичне. Вибір того чи іншого письма виражає певну політичну та культурну орієнтацію. В минулі роки в країні обговорювалося питання: створити власну сомалійську національну писемність чи виробити писемність на основі арабського або латинського алфавіту. Спеціальна комісія сомалійського парламенту в ЮНЕСКО рекомендувала прийняти алфавіт, створений Шире Чама Ахмедом.

21 жовтня 1972 року, коли в Сомалі святкували третю річницю демократичної революції, було прийнято офіційну писемність на основі латинського алфавіту. Викладання в початковій школі та офіційне діловодство ведуться тепер національною мовою.

Література, видрукувана цим алфавітом, ще незначна. В основному це записи фольклорних творів. Та є вже і перші зразки художньої прози: оповідання, повісті, навіть романи. Сомалійська література народилася й стає в ряд з іншими літературами світу.

Ленінград.

ЦЕЙ «ЗАГАДКОВИЙ» СОМЕРСЕТ МОЕМ

Коли в грудні 1965 року на дев'яносто першому році життя помер англійський письменник Вільям Сомерсет Моєм, автори некрологів не скупилися на захоплені оцінки його літературної діяльності. Важко сказати, чи це було справжнє визнання, чи данина жанрові, чи, може, притаманна англійцям шанобливість до довголіття, над якою сам письменник посміявся в романі «Радощі життя». Адже за життя письменник у себе на батьківщині довго не знав прихильності критики. Він не був включений до літературного канону: в академічних працях з англійської літератури ім'я його не згадувалося взагалі, а якщо й згадувалося, то десь між іншим. «Високочоліх» цінителів літератури він не цікавив, бо у вік експериментаторства, формальних мудрувань та екскурсів у темні глибини підсвідомості він залишався демонстративно традиційним. За ним утвердилася репутація «комерційного» письменника, що пише задля грошей, його твори вважалися одноденками, написаними на догоду невибагливим смакам.

Думки про письменника були аж надто суперечливі. В одних випадках його звинувачували в мізантропії, байдужості, що межувала з аморальністю, цинізмі, в інших — вбачали в ньому «сентиментального гуманіста». Його проголошували нату-
ралістом, реалістом, романтиком. Пи-

сали про його загадковість, дивуючись з популярності його немудрих на перший погляд оповідей, наполягаючи на «подвійному» житті письменника. Якесь частка правди в усіх цих твердженнях є, за винятком хіба що спекуляцій на «загадковості» Моема. Непростий? Як особа — так, як письменник — ні. Суперечливий? Так. Але аж ніяк не загадковий. Він прагнув до створення власної — еkleктичної — філософської й життєвої системи, але мало дбав про її послідовність. І хоч деякі висловлювання про нього надміру суб'єктивні, відповідальність за їхню суперечливість має розділити з їх авторами й сам Моєм.

Попри зневажливість критики, літературна доля Моема склалася більш ніж сприятливо. Він був одним із тих письменників, чиї твори найбільше читалися і найвище оплачувалися (на 1964 р. тираж його книжок досяг 80 мільйонів примірників).

Моєм належав до покоління письменників, що входили в літературу «на межі століть». Його сучасниками були Б. Шоу, Г. Уеллс, Д. Голсуорсі, А. Беннет, Е. М. Форстер, К. Маккензі, Д. Г. Лоуренс, Д. Джойс. З багатьох із них він був близький, багатьох пережив, і сам називав себе «останньою реліквією едвардіанського століття». «Межа століть» — термін не тільки хронологічний. Безповоротно відходили в минуле ілюзії

про «стабільність», «нерушимість» «ситої» Англії. В елегійному, хоч і трохи іронічному настрої, Сомс Форсайт, що спостерігав похорон королеви Вікторії в 1901 р., проводжав вік, який відходив у минуле. Зміни були необоротні й для багатьох бажані. Під впливом революційних виступів пролетаріату й марксистської ідеології у свідомості передової інтелігенції відбувалися глибокі зміни. Міцніли паростки соціалістичної літератури. Найкращі представники критичного реалізму піддавали переоцінці морально-етичні та ідейні цінності буржуазної Англії.

На відміну від Шоу, Уеллса, Голсуорсі, що були занепокоєні долею суспільства й намагалися розв'язати в міру своєї громадянської активності й свідомості його найпекучіші проблеми в своїй творчості, Моем не раз говорив, що не хоче надавати літературі «ролі пропаганди» і ухилявся від спроб художнього розв'язання скільки-небудь значущих суспільних і соціальних питань. В його творі проникав лише далекий відгомін катаклізмів, що стрясали світ — революцій, воєн, які втягали і його в свою орбіту. Критики небезпідставно закидали письменникові аполітичність, хоча насправді тут все було складніше. Здавалося б, уникаючи суспільної і соціальної проблематики в своїй художній практиці, він у житті тривалий час займав цілком певну політичну позицію. Це була позиція представника середнього класу, настроєного досить критично, проте категоричного противника будь-якої суспільної перебудови, готового на ділі перешкоджати їй. Наприклад, 1917 року він як агент Антанти приїхав до Росії з метою переконати Тимчасовий уряд продовжувати війну з Німеччиною і перешкодити, не більше не менше, поглибленню революції. Як відомо, ця місія не мала успіху. Але слід віддати належне Моему: опинившись у революційному Петрограді, він досить тверезо оцінив

обстановку, дав нищівну характеристику Керенському та іншим діячам Тимчасового уряду й переконався у нездійсненності покладеної на нього місії. Згодом письменник зрозумів неминучість соціальних перетворень і вже у своїй книжці «Підбиваючи підсумки» (1938) писав: «Тільки сліпий може не побачити, що життя пролетаріату у великих містах — самі злидні і невлаштованість. Важко примиритися з тим, що люди не мають роботи; що сама робота така нудна; що вони, а з ними і дружини їх та діти живуть надголодь і попереду їх не чекає нічого, крім злиднів. Якщо змінити це може тільки революція, то хай буде революція, і якнайшвидше». А коли почалася друга світова війна, він зайняв активну антифашистську позицію і за наказом Геббельса був включений до чорного списку найзапекліших ворогів «нового порядку». Уроки історії не минули для письменника марно, визначивши помірну, але помітну еволюцію «вліву». В останні роки свого життя він виявляв інтерес до нашої країни і висловлював бажання відвідати її. Та роки й недуги перешкодили цьому.

Щодо «аполітичності» його творчості, то в даному випадку перед нами — глибоко характерний для багатьох західних митців парадокс, суть якого в тому, що їхня творча практика часом не тільки розходиться з політичними акціями й теоретичними деклараціями, а й спростовує їх. А втім, і в своїх теоретичних заявах Моем не був послідовний. Відмежовуючись від «пропагандистської», тенденційної літератури, він відмовлявся виступати в ролі судді своїх ближніх і обмежувався роллю зовні неупередженого, об'єктивного спостерігача. Це давало привід закидати йому байдужість, мізантропію, цинізм. Але говорив він і інше. Закоханий в мистецтво, в красу, він був далекий від їх естетської абсолютизації. В романі «Колись і те

пер» (1946) герой міркує: «Що таке мистецтво порівняно із свободою? Люди, що втрачають свободу, втрачають усе». Письменник твердив, що «головна цінність мистецтва — в його впливі, тобто не в красі, а в спонуканні до правильних вчинків». Не випадково в романі «Тягар пристрастей людських» (1914) один з художників під час суперечки каже: «Велике мистецтво немислиме без моральних засад». Не випадково замислюється герой над правом митця — хай навіть геніального — безкарно нехтувати нормами моралі. Ця колізія покладена в основу наступного роману письменника «Місяць і гріш» (1919). Тут є знаменним той етичний вирок, який ненав'язливо, але чітко окреслюється в трагічному фіналі бунтівника-індивідуаліста.

У творчості Моема з роками дедалі чіткіше звучить тема доброти, людяності, надії і мужності. Це й результат «морального виховання» Кітті в романі «Фарбована завіса» (1925), образи благородного мрійника й романтика Еріка («Безвихідь», 1932), по-джентльменському коректного, але непохитного бунтівника Ларрі («Лезо бритви», 1944). Про це він пише і в книзі «Підбиваючи підсумки», викликаючи в пам'яті просвітницьку інтерпретацію ролі мистецтва, особливо близьку найкращим майстрам слова. «Межі століть». «Культура потрібна, оскільки вона впливає на характер людини. Якщо вона не облагороджує, не зміцнює характер, гріш їй ціна. Вона має служити життю. Мета її — не краса, а добро». І, нарешті, в 1949 році у своїх «Записних книжках» він заявляє: «Мистецтво, якщо воно не сприяє правильній дії, не більше, як опіум для інтелігенції... Я гадаю, що в героїчній мужності, з якою людина зустрічає безумство світу, є краса більша, ніж краса мистецтва» (останнє — в зв'язку з подвигом героїні-антифашистки).

Непереконливими на ділі виявля-

ються звинувачення в скептичній індиферентності Моема до зображуваних подій і людської долі. Своєрідність творчої особистості виявляється по-різному. Одному — наприклад, Гарді — притаманна похмура патетика, другому — такому, як Шоу — ексцентричні ескапади, третьому — Уеллсу — грізні пророкування й публіцистична прямолінійність. Сомерсет Моем мав власний, не гучний, але твердий голос, і своє ставлення до світу він прибирає в іронічно-стриману, зовні безсторонню форму, яка, проте, не втрачає емоційного впливу. Роль іронічного спостерігача стала для нього звичною позою, але це був вдумливий спостерігач, якщо не дією, то розумом і почуттями причетний до подій. Позиція автора в оповіді виражалася не тільки в добірї матеріалу, розміщенні характеристик, в уподобаній ним формі розповіді від третьої особи або крізь призму сприйняття особливо близького йому героя. Вона виражалася логікою розвитку та кінцем конфлікту, нечастими, але через це не менш переконливими авторськими коментарями, портретними характеристиками дійових осіб.

Горезвісний цинізм Моема не такий уже й безумовний, як твердять його дослідники. Насамперед, що вкладається в це поняття? Деякі критики (американець Нейк, наприклад) розуміють під цим відсутність позитивних цінностей, життєствердного начала в творчості, невіру в людину. Наскільки обгрунтовані ці твердження, побачимо далі. Але той самий Нейк, аргументуючи свої претензії, вбачав цинізм письменника в сатиричному зображенні служителів церкви й літературного середовища. Ще відвертіше висловлювались співвітчизники письменника, що жили в колоніях. Вони нарікали на те, що письменник використав для своїх романів і оповідань лише негативне в їхньому побуті. Таким чином, багато звинувачень на адресу письменника

визначались його критичним ставленням до буржуазної дійсності.

«Аполітичний», «цинічний» Моем все-таки створював у своїх найкращих книжках цілком певну моральну атмосферу. В тому й полягає основний парадокс феномена Моема, що він, буржуазний письменник, у творах своїх був антибуржуазним, і ті твори мали чітку соціальну адресу. Недарма серед шанувальників творчості Моема на Заході ми зустрічаємо добре відомі імена. Драйзер, що вже мав у ті роки репутацію авторитетного критика, відгукнувся в 1915 році на появу роману «Тягар пристрастей людських» захопленою рецензією. Він оцінив у ньому точну соціальну транскрипцію свого часу, а майстерність створення Моемом характерів порівнював з полотнами Рембрандта. Уважним читачем Моема, що гідно оцінив сатиричний пафос його творів, був Грем Грін. Гаряче виступив 1939 року на захист письменника Р. Олдінгтон. Він відзначав неослабний інтерес Моема до людей, складність обраного ним шляху до істини. Його простий і ясний стиль він порівнював з прозою Вольтера. Слід відзначити певні перебільшення в оцінках Драйзера, суперечливість тверджень Олдінгтона. Ближчий до істини Д. Олдрідж, який у передмові до російської збірки оповідань Моема «Дош» пише про них як про «щось таке, що має неабияку вагу в англійській літературі», але разом з тим відзначає і непослідовність соціально-політичної орієнтації письменника.

Кращими рисами своєї творчості Моем зацікавив і радянського читача. У нас опубліковано ряд романів письменника, книжка «Підбиваючи підсумки», оповідання. Є й критичні праці про нього — Г. Анікіна, А. Гозенпуда, М. Злобіної, Д. Жантієвої, Г. Пучкової, В. Скороденка, М. Тугусевої. Оскільки більшість авторів частіше звертаються до драматургії Моема та його оповідань, у цій статті

йтиметься переважно про його романи.

Що ж найбільше приваблює в літературній спадщині письменника? Вдумливому читачеві легко побачити його зв'язок із загальноєвропейськими літературними традиціями. Сам Моем не раз посилався на них, у кого наполегливо вчився письменницької майстерності: на Мопассана, Свіфта, Філдінга, Сервантеса, Достоевського, Толстого, Чехова. Його самого називали «англійським Мопассаном». Як і його видатні сучасники, він повставав проти морально-етичного «комплексу» вікторіанства і в своїх викриттях був безпощадний. Підзаголовок одного з кращих романів письменника «Радощі життя» — «Скелет у шафі» (так англійці називають ганебну, ретельно приховувану таємницю) міг би стати заголовком багатьох його творів. Головна тема творчості письменника — викриття лицемірства, різкої невідповідності між видимістю й дійсністю. З упевненістю й твердістю досвідченого хірурга Моем препарує добре знайоме йому середовище привілейованої касты, розкриваючи за зовнішньою респектабельністю цинічний вищир власника, егоїста, міщанську нікчемність і аморальність. Це — оточення Стрікленда, від якого художник шукає порятунку на Тайті, це — друга дружина Дріффілда, бездоганно світське й сучасне подружжя Мезонів («Різдвяні канікули», 1939) та ін. Власне кажучи, це життя, яким воно постає перед проникливим поглядом. Саме таким побачив його безтурботний Чарльз Мезон, якого батьки за вірцеву поведінку відрадили в Париж. Світ, що раніше видавався таким безтурботним і щасливим, тепер видівся йому «оманливо спокійним, облямованим вербами озером, у якому віддзеркалюються легенькі хмарки і на поверхні якого плавають човни з безтурботними юнаками й дівчатами, що сміючись занурювали пальці у воду; а під водяною гладін-

ню причаївся страшний, зловісний світ отруйних гадюк і бридких хижих риб». Грунт вислизав з-під ніг його світу, — такий підсумок короткого, але повчального досвіду героя.

Знаменно й те, кого письменник зображує охоронцями існуючого ладу, його «стовпами». В романі з велими промовистою назвою «Безвихідь», не найкращому в його спадщині, але дуже «моемівському», — це здатний на будь-який злочин пройдисвіт капітан Нікольс, який заявляє: «Що я завжди казатиму, то це те, що світ треба брати таким, як він є. Компроміс, у цьому вся суть. Спитайте будь-кого, і вам скажуть, що саме компроміс зробив Британську імперію тим, чим вона є».

Інший, значно зловісніший персонаж — один із «стовпів суспільства», член уряду, задля своєї кар'єри не замислюючись жертвує сином, вихваляючи при цьому «блага демократії»: «Дякувати богам, ми живемо в найдемократичнішій країні. Ніхто не чужий корупції».

Об'єктом критики Моема — знов-таки в руслі найкращих традицій критичного реалізму — стає і «свята святих» вікторіанства — релігія, церква. У 1901 році він зробив у своєму записнику знаменний запис: «Я радий, що не вірю в бога. Коли я дивлюсь на цей нещасний світ з його лихом, я думаю, що нема нічого ганебнішого за віру». Більш або менш гостро письменник розкриває цю тему в багатьох творах, та особливо переконливі його викриття у «Тягарі пристрастей людських». Образ священника Кері безумовно збагачує сатиричну традицію англійської літератури. В іншому — вже драматичному ключі — звучить патетична історія болісного звільнення героя — Філіпа Кері — з-під ярма релігії.

Атеїзм героя, так само як і його автора, в цьому «найособистішому» романі Моема спирався значною мірою на заперечення «малокровного

ідеалізму» та матеріалістичне бачення світу. Цим він завдячував урокам життя, тверезому розумові, книжкам філософів-матеріалістів минулого, впливові дарвінівського вчення. Проте матеріалізм Філіпа зживався з прийняттям песимістичної доктрини Шопенгауера та «витонченим скептицизмом Юма». Двоїстим виявилось і сприйняття дарвінівської доктрини. Воно визначило не тільки матеріалістичний погляд на природу, а й специфічне тлумачення соціально-етичних норм («виживає сильніший»). Якою мірою ці настрої героя автобіографічні, можна судити із «Записних книжок» Моема. Проте художня практика письменника перемагала його абстрактні побудови. Ані хирлявий, кривий Філіп, ані прекраснодушний мрійник Ерік, або юний Фред — жертва свого батька, політичного інтригана й безжалісного хижака («Безвихідь»), ані наївний Чарльз, що усвідомив моторошну ефемерність життя свого класу («Різдвяні канікули»), ні бентежний Ларрі, що борсається в пошуках сенсу життя («Лезо бритви») — ніхто з них не схожий на «сильну людину», що переможно йде життям. І що б там не говорили про «байдужість» Моема і про його цинічну невіру в людину, саме ці герої, що так явно і гостро відчують свою несумісність з навколишнім світом, виступають носіями гуманістичного, антибуржуазного начала і змальовані з безперечним співчуттям і симпатією.

У деяких критичних працях про Моема як за рубежем, так і в нас, письменника звинувачують у проповіді повсюдного абсурду — на підставі «років учнівства» його alter ego — Філіпа. Уважне прочитання роману переконує в неточності такої інтерпретації. Звільнення від «нестерпного тягара релігії» принесло героєві почуття звільнення від «принизливої баянної божого суду й геєни вогненної». Скинувши з себе «важкий тягар відповідальності, що надавала

ваги кожному його вчинкові», він відчув себе вільним, відповідальним тільки перед своєю совістю. До речі, на совість людей покладає надії і сам письменник («Записні книжки»). Чи не буде доречнішим у цьому зв'язку говорити про різну міру відповідальності: ту, що визначалася офіційною буржуазно-пуританською мораллю й погрожувала «божим судом та гесною вогненною» (саме від неї з радістю звільняється герой), і іншу, більш гуманно й дійово трактовану відповідальність перед людьми та власною совістю, якою віддільні керується Філіп (його ставлення до Фанні Прайс, Кроншоу, Саллі). Проте є ще одна, найвища міра відповідальності, що визначається причетністю людини до суспільних, соціальних шукань свого часу. Цілковитою мірою це почуття відповідальності визначить концепцію героя в творчості письменників соціалістичного реалізму. Але паростки цієї суспільної активності, що стимулювалися до життя зв'язками з передовими суспільними та ідейними рухами свого часу і виражалася як у переоцінці певних соціально-філософських явищ, так і в шуканнях нових цінностей та ідеалів, з'являються і в критичних реалістів «межі століть». Пафосом антибуржуазного бунтарства позначені герої Гарді, Гіссінга, Батлера, Шоу, Уеллса, Кеннана та ін. Порівняно з ними — трагічними в своїй несумісності з суспільством Тесс і Джудом, батлерівським Ернестом Понтіфексом з його прагненням звільнити «тисячі братів і сестер» від забобонів і помилок, поряд із соціально-реформістським запалом героїв Уеллса й Шоу, — Філіп Кері з його «обережним огляданням на полісмена за рогом» явно програє.

Що ж до сенсу життя, то для юного героя Моема, як і для самого письменника, він пов'язувався спершу — відповідно до офіційного етичного кодексу — з уявленнями про бога, про якийсь вищий розум, з ви-

могами якого слід звіряти своє життя. Тому новий, підказаний дарвінівським ученням, погляд на світ був сприйнятий як звільнення від ще одного тягара. Висновок про свободу від відповідальності в тому історичному контексті звучав зухвало, виражаючи насамперед заперечення релігійних та етичних уявлень, що здавалися вічними. Героеві цей висновок давав право на незалежність та самоутвердження. У відповідь на запитання Кроншоу, для чого він народився на світ божий, Філіп відповів: «Загалом, не знаю. Мабуть, для того, щоб виконати свій обов'язок, якнайкраще використати природжені здібності й якнайменше завдавати страждань ближнім». Вірний обов'язку, Філіп одружується з простою дівчиною — втіленням безпосередності й здорового глузду, обирає для себе скромну долю лікаря в рибальському селищі — бо тільки серед простих людей-трудівників він відчуває себе на місці. Такий той нехитрий, проте сповнений глибокого значення «візерунок життя», що його віддільні має плести герой. Підсумок його еволюції набирає демократичного забарвлення.

Пошуки позитивних цінностей більшою чи меншою мірою пов'язували багатьох літературних героїв — «блудних дітей» буржуазії, за висловом М. Горького, — з народом (в Англії — романи Еліот, Гарді, Резерфорда, Гіссінга, Батлера, Кеннана, Бересфорда). В цьому виявлялися не тільки найкращі традиції класичної літератури, а й відчувалася невблаганна хода історії, що висувала на світову арену творця її героя нового суспільства — пролетаря. Те, що цей процес демократизації зачепив, хай навіть не глибоко, письменника, суб'єктивно далекого від революційно-демократичних рухів, глибоко симптоматично.

Моем у багатьох своїх романах наverts героїв на шукання сенсу життя, самовизначення («Місяць і гріш»,

«Фарбована завіса», «Безвихідь», «Лезо бритви»). Тут інші герої, інші — їх метання й пошуки, що подеколи не виключали й елементів богошукання (письменник і в атеїзмі своєму був не дуже послідовний). Але незмінним залишався результат їх соціального досвіду — неприйняття морально-етичних, а іноді й суспільних норм буржуазно-аристократичного суспільства.

У найкращих своїх персонажах письменник, підносячись над натуралістичним розумінням людської природи, зображував торжество розуму над глухою, ірраціональною пристрастю (Філіп, Кітті, Джулія), наділяв їх активним началом, прагненням не тільки розібратися в складному, а часом і ворожому світі, а й визначити своє місце в ньому, знайти себе.

В шкалі позитивних цінностей Моема головне місце посідає свобода. Завойована «ціною втрати», вона по-буржуазному обмежена, хоча в деяких героїв і викликає бажання бути корисним людям (Кітті), а деяких, крім того, приводить до певного «спрощення», спонукає рухатися вниз по соціальній драбині (Філіп, Ларрі).

Найчастіше в трактуванні свободи письменник оперує романтичними категоріями. Так, у творчості Моема велике місце посідає тема Сходу, де герої знаходять порятунк від західної цивілізації, яка нівелює особистість. Про екзотичний, загадковий Схід мріє Філіп, з ним пов'язує мрії про нове життя Кітті, там знаходить себе невгамовний Стрікленд. Схід стає фоном, на якому розгріється чимало пристрастей і трагедій. Письменник тут ішов, мабуть, за Конрадом, але пристрасті в нього слабкіші й герої дрібніші. Тонко відчувачи своєрідність східної природи й мистецтва, Моем, однак, зовсім їх не ідеалізує. Від захвату красою Таїті в романі «Місяць і гріш» він приходить до тверезішого бачення в ін-

ших творах. Очам героїні «Фарбованої завіси» відкривається не тільки магічна чарівність пейзажів і стародавніх храмів Китаю, а й зігнуті під надмірним вантажем кулі, трупи померлих від пошесті на дорогах.

Фред у романі «Безвихідь» говорить про ілюзорність краси тихоокеанських островів, які ваблять здаля, а зблизка виявляються «міражем». Сам письменник, під враженням мандрівки до Індії в 1938 році, відзначав, що його найбільше вразили не Тадж Махал, не Бенарес, а «селянин, що тремтів від вранішнього холоду і вмивався потом у гарячій полудень, виснажений голодом селянин, що працював без перепочинку на півночі, півдні, сході, заході, по всій величезній Індії, працював, як працювали його діди й прадіди, працював ради голодного животіння, щоб якось звести кінці з кінцями. Ось що в Індії залишило в мені найгірніше почуття».

В дорожніх нотатках «На китайській сцені» (1922) є невеличкий нарис «Пісня річки» — опис кулі, що напружують останні сили, тягнуть судно проти течії і співають. Їхня пісня — «мов болісний стогін», мов «останній одчайдушний протест». Картина ця, що глибоко вразила автора, за своєю художньою силою мимоволі викликає в пам'яті Репінських «Бурлаків».

Творча спадщина Моема нерівноцінна за своїм ідейно-художнім значенням. Найкращий його роман — «Тягар пристрастей людських» заслуговує на те, щоб увійти до класичного фонду англійської літератури; цікаві його лірико-сатиричний триптих «Радощі життя», романи «Місяць і гріш» та «Лицедії». Їм притаманні соціально обумовлений драматизм конфлікту, яскраві переконливі характери, простота і ясність стилю. В інших романах драматизм розповіді нерідко обертається дешевою мелодрамою. Взяти хоча б історію Софі в «Лезі бритви», історію

Лідії в «Різдвяних канікулах». В останньому романі автор взагалі, як то кажуть, «втрачає голос». Художня манера розповіді має калейдоскопічний характер, то нагадуючи Голсуорсі (історія родини Мезонів), то відгоняючи «достоевщиною» невисокого стибу (Лідія з її комплексом «загадкової слов'янської душі» та фанатичним мучеництвом в ім'я спокутування злочину чоловіка). Щоправда, «російська тема» набирає місцями патетичного, сильного звучання: трагічна самотність, неприкаяність емігрантів, що відмовилися від батьківщини, глибоке й тонке сприйняття героїнею живопису й російської музики. Вторгнення цієї теми не було для Моема випадковим. Подібно до багатьох своїх товаришів по перу, він на собі відчув вплив російської літератури. Проте в художньому вирішенні «російської теми» він не уник ані «розложистої клюкви», ані «кліше з білоемігрантського арсеналу». А образ патологічного бузувіра Симона з його «комплексом неповноцінності», манією панування та страшною плутаниною ідей свідчить про те, які невірні були політичні уявлення самого письменника.

Простота стилю у Моема нерідко межує з банальністю, одноманітністю прийомів, штампом (наприклад, рівні, білі зуби у позитивних героїв і рідкі, нечисті — в негативних у творі «Безвихідь»).

За характером свого обдарування Моем був оповідачем, він прагнув до якнайкомпактнішої композиції із захоплюючим сюжетом і простою формою: «Як прозаїк я піднімаюсь через безліч поколінь до тих, хто

розповідав казки біля вогнища в печері неолітичної людини. Я мав про що розповісти і мені було цікаво розповідати» («Підбиваючи підсумки»). Це виявилось і в формі, сюжеті, навіть обсязі його романів (за винятком «Тягара...»), що, очевидно, також сприяло їх успіхові у широкого читача, втомленого натуралістичним психологізмом Д. Джойса, туманною безсюжетністю В. Вулф, інтелектуальним трюкацтвом О. Хакслі. Підкреслено старомодний у своїй письменницькій манері, Моем, хоч і віддавав належне своїм сучасникам-новаторам Г. Джеймсу, Т. Еліоту, часом підсміювався над «зашифрованою» й словесною в'яззю їхньої прози, вважаючи це скороминущою модою: «Ви говорите одне, а маєте на увазі інше. То чому б не сказати про це прямо?»

Не слід переоцінювати значення внеску Моема в англійську літературу. Але нерозумно було б і недооцінювати те найкраще, що є в нього: професійну майстерність оповідача, вміння зривати респектабельні маски благопристойності, «фарбовані завіси» зі світу, в якому він жив. За справедливим твердженням радянського критика М. Злобіної, «Моем кращий за свою репутацію». Тепер, коли загальноновизнаним фактом літературного життя Англії стала схильність до традиційних форм художнього мислення, Моем має підстави поісти в літературі належне йому місце — трохи вище, ніж він сам, з властивою йому іронічною нещадністю до себе, визначив «у першому ряду другорядних письменників».

Донецьк.

Фрідріх Шіллер.

ІЗ ЕСТЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ Ф. ШІЛЛЕРА

Великого німецького письменника й мислителя Фрідріха Шіллера (1759 — 1805) Ф. Енгельс ставить поряд з Гете й Кантом, Гегелем і Фіхте — «найкращими й найсильнішими умами німецького народу», «великими умами Німеччини»¹. В. Белінський захоплюється Шіллером як «трибуном людства, провісником гуманності, пристрасним прихильником усього високого й морально прекрасного»². І. Франко називає найкращі драми Шіллера «огнистою проповіддю великої Французької революції.., революцією в Німеччині», заповітом, полишеним «цілій людськості, всім народам, позбавленим політичної самостійності, спинюваним зовнішньою ворожою силою на дорозі правильного суспільного розвитку»³.

У своїх філософсько-естетичних творах («Каллій, або Про красу», «Про принадність і гідність», «Про патетичне», «Листи про естетичне виховання людини», «Про піднесення», «Про наївну і сентиментальну поезію») Шіллер нещадно засуджує сус-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, К., 1958, стор. 538.

² В. Г. Белинский. Эстетика и литературная критика в 2 томах, т. 2, М., 1959, стор. 330.

³ І. Франко. Твори в 20 томах, т. 18, К., 1965, стор. 411, 413.

пільство, засноване на класовості та експлуатації, доводить, що воно привело людину до здичавіння й однобічності, викликало розбрат між ідеалом і життям, розумом і почуттями, обов'язком і прагненнями. Цьому антигуманному суспільству він протиставить естетику й мистецтво, які, на його думку, здатні повернути індивідові його первісну цілісність, гармонійність і універсальність. Шіллер плекає надію, що, коли мистецтво перевиховає людину суб'єктивно, «зсередини», людству буде легше перебудувати соціально-політичне життя «об'єктивно», тобто створити дійсно вільне гуманістичне суспільство.

Як і більшість його сучасників, Шіллер розглядає античну культуру як норму, зразок незруйнованої цілісності, гармонійної рівноваги духовного і фізичного. Гострі колізії, що відбулися у грецькій трагедії, він пояснює не соціальними суперечностями та конфліктами, а боротьбою людини з ворожим їй фатумом і «споковичними тенденціями розуму й почуття до автономності». Древні греки, на думку Шіллера, були близькі до «природи», і це позначилося на їх звичаях, ладі думок, переконаннях: «Уся будова їх суспільного життя ґрунтувалася на почуттях.., навіть їх теологія була навіяна наївним почуттям, являла собою продукт веселої фантазії, а не аналітичного розуму»; грека не обурює його оточення, він живе «у злагоді з самим собою» й довколишньою дійсністю, «втішається своєю людськістю і прагне наблизити до неї усе інше»⁴.

Проте захоплення грецьким світом не привело Шіллера до

заперечення історичного прогресу й цивілізації, як це ми бачимо в Руссо та його послідовників; Шіллер розуміє історичну необхідність занепаду античної культури з її «гармонійністю», «наївністю», «природністю». Цивілізація, на думку Шіллера, була певною мірою шкідлива для індивіда, але вельми корисна для суспільства в цілому, бо вдосконалення різноманітних здібностей людини могло відбуватися тільки через їх взаємне протиставлення. Цей «антагонізм сил» — могутнє знаряддя прогресу: штовхаючи окрему особу до «помилки», однобічного користування своїми талантами, він неодмінно провадить рід людський до істини, скеровує всю енергію в одному напрямі, «окрилює» поодинокую силу, виводячи її далеко за ті межі, що їх поклала їй природа.

Людина нових часів, — заявляє Шіллер, — утратила свою гармонійність, внутрішню єдність і природність, її ідеали різко контрастують із навколишнім світом. За таких умов розвивається «сентиментальна» поезія, що уникає безпосереднього зображення ворожої для неї дійсності, бо наслідування останньої зруйнувало б її; замість світу реального митець змальовує світ ідеальний, вірніше, підносить дійсність до ідеалу.

Та незважаючи на те, що «наївна» поезія характерна для епохи античності, а «сентиментальна» — для пізнішої доби, обидва типи мистецтва можуть співіснувати: зразки «наївної» поезії, — констатує Шіллер, — хоч і не зовсім чисті, ми подибуємо в нові й найновіші часи (Шекспір, Мольєр, Гете), а в поезії древньої Греції та Риму є чимало прикладів, що засвідчують наявність «сентиментальних» творів; «наївне» і «сентиментальне» може поєднуватися

⁴ Ф. Шіллер. Собрание сочинений в семи томах, т. 6, Госиздат худ. лит-ры, М., 1957, стор. 403.

навіть в одній людині, в одному творі («Страждання юного Вертера» Гете).

Високо оцінюючи «наївне, як одвічну й основну передумову «геніальності», Шіллер усвідомлює перевагу «сентиментального» над «наївним»: сучасний митець поступається перед античним у царині пластики, але в поезії набагато перевершує останнього «в тім, чого не можна ні зобразити, ні висловити, коротше кажучи, в тім, що називають духом твору мистецтва»⁵. Більше того: Шіллер відчуває необхідність взаємодії «наївного» й «сентиментального», рефлексії й спонтанності, філософії й поезії, чуттєвості й умоглядності, взаємодії, зразок якої бачить у творчості Гете. До ідеалу людської природи, заявляє Шіллер, треба наближатися обома шляхами, бо необхідно визнати, що «ні наївний, ні сентиментальний характер, коли розглядати їх окремо, не винерпують до кінця ідеалу прекрасної людськості, що може постати лише із нерозривного взаємного поєднання»⁶.

Однак сполучити «наївне» й «сентиментальне», відродити і зберегти прекрасну цілісність людської природи може лише такий суспільний клас, який «міг би ідеалізувати, не поринаючи у мрії, який поєднував би в собі всю реальність життя з мінімальною кількістю обмежень»⁷. А це означало: оскільки в умовах буржуазної дійсності ідеал краси як гармонії тілесного й духовного, особистого й соціального нездійсненний, а людство не може не рухатися у напрямі до цього ідеалу, то історичний розвиток неминуче приведе до повалення існуючої системи, до заміни її

новою, вищою і досконалішою, здатною максимально задовольнити всі фізично-інтелектуальні потреби людини.

В своєму драматичному творі — трилогії «Валленштейн» (1797 — 1799) — Шіллер прагне дати взірць такого поєднання і, «...йдучи чисто реалістичним шляхом...», створити драматично великий характер, надиханий справжнім життєвим принципом» (лист до В. Гумбольдта від 21 березня 1796 р.). Роздуми про реалізм у мистецтві штовхають автора трилогії до реалістичним світосприймання взагалі: він припускає, що тільки реаліст спроможний закласти підвалини політичної системи, яка дасть людству добробут і перетворить світ на «виплеканий сад, де все приносить користь, усе заслугує на відведення йому місце, а те, що не родить, викорчовується». Шіллер — і це надзвичайно важливо — помічає залежність свідомості від умов матеріального, фізичного існування й визнає, що необхідно передусім «добре жити», щоб бути здатним «добре і благородно мислити»⁸.

Проте утвердження реалізму як в естетичній теорії, так і в художній практиці Шіллера відбувалося до останніх днів його життя в напруженій боротьбі з ідеалізмом та метафізикою. Ця суперечливість, роздвоєність у мисленні і творчості великого поета була зумовлена протиріччями історичного розвитку сучасної йому Німеччини.

У вміщених нижче уривках, що вперше публікуються українською мовою, Ф. Шіллер виклав свої міркування про окремі аспекти художньої творчості.

Богдан ГАВРИШКІВ

Львів.

⁵ Ф. Шіллер. Собрание сочинений. т. 6. стор. 412.

⁶ Там же, т. 6, стор. 465.

⁷ Там же, т. 6, стор. 464.

⁸ Ф. Шіллер. Собрание сочинений т. 6. стор. 473.

Із «Листів до Готфріда Кернера» (1793)⁹

(...) Прекрасне в мистецтві

Воно буває двояке: а) прекрасне в доборі чи матеріалі — тобто наслідування прекрасного в природі й б) прекрасне у зображенні чи формі — тобто наслідування природи. Без останнього не можна стати митцем. Поєднання того й іншого дає нам великого митця.

Прекрасне у формі чи зображенні притаманне тільки мистецтву. «Прекрасне в природі, — цілком слушно говорить Кант, — це гарна річ; прекрасне в мистецтві — це гарне уявлення якоїсь речі». Ідеально-прекрасне, можна додати, — це гарне уявлення гарної речі.

У прекрасному в доборі нас цікавить, що саме зображує митець. У прекрасному в формі... ми звертаємо увагу лише на те, як він зображує. Перше, можна сказати, є вільним зображенням краси, друге — вільним зображенням істини.

Оскільки перше зосереджується більше на умовах природної краси, а останнє притаманне безпосередньо мистецтву, то почнемо з першого; бо наперед треба показати, що таке митець взагалі, а вже тоді можна говорити, що таке великий митець.

Гарним є твір природи, коли у своїй художності він здається вільним.

Гарним є твір мистецтва, коли він вірно зображує твір природи.

Таким чином, поняття, з яким маємо тут справу, — це свобода зображення.

Предмет описують, коли ознаки, які його характеризують, перетворюються на поняття й сполучаються в єдності пізнання.

Предмет зображують, коли сполучені разом ознаки пропонуються безпосередньому спогляданню.

Здатність до споглядання — це сила уяви. Отож предмет вважається зображенням, коли його образ безпосередньо уявляється.

Вільною називають річ, що визначає себе або здається самовизначеною.

Таким чином, предмет вважається вільно зображенням тоді, коли ми уявимо його як такий, що визначився сам.

Але в який спосіб можна уявити його як самовизначений, коли сам він тут навіть не присутній, а тільки відтворений у чомусь іншому, коли ми не бачимо його особи, а тільки її представника?

Річ саме в тому, що прекрасне в мистецтві не є самою природою, а лише наслідуванням її через посередника, що матеріально цілком відрізняється від об'єкта наслідування. Наслідування — це формальна схожість матеріально відмінного (...)

(...) Словом, природа предмета зображується в мистецтві не як сама особа чи індивідуальність, а через посередника, який у свою чергу:

а) має свою власну індивідуальність і природу,

б) залежить від митця, якого також слід розглядати як уособлену природу.

Таким чином, уява отримує предмет із третіх рук; а що й ма-

⁹ Кернер, Крістіан Готфрід (1756—1831) — німецький письменник-юрист, батько поета Карла Теодора Кернера (1791—1813), волелюбним і патріотичним віршами якого захоплювався Т. Шевченко.

теріал¹⁰, в якому його відтворено, і митець, який обробляє цей матеріал, посідають свою власну природу і діють згідно із своєю власною природою, то як можна представити природу предмета в чистому і самовизначеному вигляді?

Предмет, що має бути зображений, втрачає свою життєвість, не з'являється особисто, його справу обстоює тут чужий, зовсім не схожий на нього матеріал, від якого залежить, якою мірою збереже чи втратить свою індивідуальність зображуваний предмет.

Отож сюди втручається чужа природа матеріалу, і не тільки вона одна, але й не менш чужа природа митця, що повинен надати цьому матеріалові відповідної форми. А втім, усі речі доконче діють згідно з власною природою.

Таким чином, тут борються між собою три різні природи: природа зображуваного, природа зображувального матеріалу й природа митця, що має узгодити обидві перші природи.

Проте в художньому творі ми сподіваємося зустріти тільки природу предмета наслідування. Це, власне, ми й хотіли сказати фразою: твір має постати перед уявою як самовизначений (...)

Отже, в художньому творі, матеріал (...) мусить розчинитися у формі зображуваного, гіло — в ідеї, дійсність — у видимості.

Тіло в ідеї: бо природа зображуваного не становить нічого тілесного в зображувальному матеріалі. Вона існує в ньому лише як ідея, і все тілесне в ньому належить тільки йому самому, а не зображуваному.

Дійсність у видимості: дійсність називається тут усе реальне, що в кожному художньому творі є тільки матерією і що повинно

бути протиставлене формальному елементові чи ідеї, яку митець втілює в цій матерії. Форма художнього твору — лише видимість, бо мармур тільки здається людиною, але насправді лишається мармуром.

Отож вільним буде таке зображення, коли природа посередника здається цілком знищеною природою зображуваного, коли зображуване обстоює свою чисту особистість у своєму представникові... словом, коли все постає завдяки формі і ніщо — завдяки матеріалові.

Якщо хоч одна риса статуї зраджує камінь, тобто ґрунтується не на ідеї, а на природі матеріалу, то краса терпить від цього... Природа мармуру, твердого і ламкого, повинна цілком зникнути в природі плоті, м'якої і піддатливої, і ні почуттю, ні оку не слід нагадувати про це. Якщо хоч один штрих на малюнку виявляє перо чи олівець, папір чи мідну пластинку, пензель чи руку, що ним орудувала, то він буде різким або недолугим. Коли на ньому позначився особистий смак митця, його природа, то він вийде манірним. Коли твердість металу чи незграбність художникової руки ушкодили рухливість м'язів (на гравюрі на міді), то зображення є огидним, бо зумовлене не ідеєю, а посередником. Коли своєрідність зображуваного об'єкта потерпіла від духовної своєрідності митця, то ми говоримо, що зображення манірне.

Протилежністю манери є стиль, що становить собою не що інше, як найвищу незалежність зображення від усіх суб'єктивних та всіх об'єктивно-випадкових чинників.

Чиста об'єктивність зображення — сутність доброго стилю, найвищий принцип мистецтва.

Стиль відноситься до манери,

¹⁰ Терміни «матеріал», «матерія» Шіллер уживає як синоніми до поняття «зміст».

як поведінка, що впливає з формальних принципів, відноситься до поведінки, зумовленої емпіричними правилами (суб'єктивними принципами). Стиль — це цілковитий перехід від випадкового до загального й неодмінного. (Але таке тлумачення стилю охоплює вже й прекрасне у доборі, про що зараз ще передчасно говорити.)

Таким чином, можна сказати, що великий митець показує нам сам предмет (його зображення цілком об'єктивне), посередній — себе самого (його зображення суб'єктивне), а поганий — свій матеріал (зображення визначається природою посередника й межами індивідуальності митця) (...)

В мистецтвах пластичних доволі легко помітити, якою мірою природа зображуваного терпить від того, що природа посередника не повністю переможена. Проте складніше застосувати цей принцип до поетичного зображення, яке також доконче має висновуватися із нього (...)

І тут, певна річ, ще не йдеться про прекрасне в зображенні. Припустімо, отже, що поет у своїй уяві сприйняв усю об'єктивність свого предмета правдиво, чисто і всебічно — об'єкт уже стоїть перед його душею в ідеалізованому вигляді (тобто перетворився на чисту форму), і завдання полягає лише в тому, щоб зобразити його поза собою. Для цього необхідно, щоб цей об'єкт його дужу був цілком незалежним від природи посередника, за допомогою якого він зображується.

Посередник поета — слова, тобто абстрактні знаки для видів і родів, але зовсім не для індивідів. Відносини між словами визначаються правилами, система яких міститься в граматиці. Те, що між речами і словами цілком відсутня матеріальна подібність

(ідентичність), не чинить ніяких труднощів — адже її немає і між статуєю та людиною, яку статуя зображує. Проте між словами і речами важко виявити й чисто формальну схожість... Зв'язок між річчю та її словесним виразом — цілком випадковий і свавільний (за винятком декількох випадків) і ґрунтується на домовленості... Як слова, так і закони їх відмінювання й сполучення — цілком загальні речі, що позначають не когось певного індивіда, а безліч різних індивідів. Ще гірше стоїть справа з окресленням відношень, що здійснюється за правилами, які можна застосувати водночас до численних і зовсім гетерогенних випадків, причому тільки особлива інтелектуальна операція пристосовує їх до індивідуального уявлення. Зображуваний об'єкт, таким чином, перше ніж стати перед уявою і перетворитися на споглядання, мусить дуже довго блукати манівцями в абстрактній сфері понять, втрачаючи при цьому чимало своєї життєвості (чуттєвої сили). Для зображення особливого поет не має іншого засобу, окрім штучної сполуки загального. «Свічник, який оце стоїть переді мною, падає» — ось такий індивідуальний випадок, виражений через поєднання виключно загальних знаків.

Природа посередника, до якого вдається поет, полягає, таким чином, у «тяжінні до загального», і тому ускладнює позначення індивідуального (а саме в цьому й полягає завдання) (...)

Одним словом, мова позбавляє предмет, зображення якого їй доручено, його чуттєвості та індивідуальності й передає йому свою прикмету (загальність), чужу для нього. Вона домішує — користуючись моєю термінологією — до чуттєвої природи зображуваного абстрактну природу посе-

редника і, таким чином, вносить у зображення гетерономію¹¹. Отож предмет постає перед уявою не як самовизначений, не як вільний, а як сформований генієм мови (...)

Щоб поетичне зображення було вільним, поетові необхідно «владою свого мистецтва подолати тяжіння мови до загального й подужати матеріал (слова, закони їх флексій і будови) за допомогою форми (а саме — через застосування останньої)». При-

рода мови, тобто її тяжіння до загального, мусить зовсім зникнути в наданій їй формі, тіло — в ідеї, знак — у позначеному, дійсність — у видимості. Зображуване має вільно і переможно постати із зображувального й, попри всі мовні бар'єри, з'явитись перед уявою в усій своїй правдивості, індивідуальності й життєвості. Одним словом: краса поетичного зображення — це «вільна самодіяльність природи в кайдах мови».

Із трактату «Про наївну і сентиментальну поезію» (1795)

(...) Поети, вже за своєю сутністю, є охоронцями природи. А там, де вони не в силі бути ними повною мірою і вже самі зазнали руйнівного впливу довільних і штучних форм, вони виступають свідками і месників природи. Вони або будуть природою або шукатимуть утрачену природу. З цього випливають дві зовсім різні поетичні манери, що ними вичерпується й вимірюється вся царина поезії. Всі поети, будучи такими насправді, належатимуть до наївних або до сентиментальних — залежно від особливостей доби, в яку вони розквітають, або залежно від випадкових обставин, що позначаються на їх загальному розвитку та на мінливому стані їх душі.

Поет наївного і натхненного юнацького світу і той, хто в епохи штучної культури максимально наближається до нього, є суворим і цнотливим, немов непорочна Діана у своїх лісах. Він з недовір'ям тікає від серця, що шукає його, і від бажання, що

прагне його обійняти. Він трактує предмет із сухою правдивістю, яка часто-густо скидається на нечуливість. Об'єкт володіє ним цілком, його серце не лежить, наче дешевий метал, тут же, під поверхнею, а хоче, щоб його, наче золото, шукали вглибині. Як бог за будовою світу, так і він стоїть за своїм твором. Він є твором, а твір — ним. Треба бути негідним твору, не розуміти його або ним гересититися, щоб цікавитися тільки його автором (...).

(...) Отже, поет, сказав я, або сам є природою, або шукатиме її. В першому випадку матимемо наївного, в другому — сентиментального поета.

Поетичний дух невмирущий і незнищимий у людині. Він може загинути тільки разом з нею і разом із засадами людськості. Бо хоч свобода фантазії та розуму і віддаляють людину від простоти, правди й необхідності природи, дорога до природи лишається завжди відкритою, до того ж людину невпинно штовхає до природи могутній і нездоланний моральний порив, а саме з цим по-

¹¹ Гетерономія — відсутність автономності, самовизначеності, залежність од чужих законів

ривом художня здібність перебуває у найближчій спорідненості. Художня здібність, таким чином, не зникає разом з природною простотою, а тільки починає діяти в іншому напрямі.

Природа і досі залишається єдиним полум'ям, що ним живиться поетичний дух; лише з неї він черпає всю свою міць, лише до неї він звертається, коли людина набирається штучності в умовах культури. Діяти в інший спосіб — неприйнятно для поетичного духу; ось чому, зауважимо мимохідь, всі так звані твори дотепу¹² цілком несправедливо називаються поетичними, хоч протягом довгого часу ми й зараховували їх до таких, спокушені авторитетом французької літератури. Природа, стверджую я, намагає поетичний дух і нині, так само, як раніше; в нашу добу зовсім змінилося тільки його ставлення до неї.

Поки людина є чистою — але, звичайно, не грубою — природою, вона діє як неподільна чуттєва єдність і як гармонійне ціле. Чуття і мудрість, сприймальна і самодіяльна здатності ще не розмежувалися у своїй діяльності, ще дуже мало суперечать одне одному. Сприйняття людини ще не стали безформною грою випадковості, а її думки — беззмістовною грою уяви. Перші постають із закону необхідності, другі — з дійсності. Коли ж людина увійде до стану культури, й мистецтво¹³ торкнеться її своєю рукою, то колишня чуттєва гармонія тут же зникає, і людина може виявити себе лише як моральна єдність — у прагненні до єдності. Злагода між її сприйманням і мисленням, яка в першому стані

існувала реально, перетворилася тепер на ідеальну; вона зараз є не в людині, як факт її життя, а поза нею, як думка, яку ще потрібно реалізувати. І коли поняття поезії, що полягає виключно в тім, щоб висловити людськість якомога повніше, застосувати до обох станів, то вийде, що там, у стані природної простоти, де людина діє одночасно всіма своїми силами як гармонійна єдність, де, таким чином, цілісність її природи повністю виражає себе в дійсності, — там стають поетами через максимально точне наслідування реального світу, а тут, у стані культури, де згадана вище гармонійна взаємодія всієї людської природи є тільки ідеєю, поетом може бути той, хто підносить дійсність до ідеалу, або — що одне й те ж саме — зображує ідеал. Ось ті два єдино можливі види, в яких тільки й може виявити себе поетичний геній взагалі. Вони, як бачимо, зовсім відмінні. Проте є вище поняття, що обіймає їх у собі, і насільки не повинно дивувати, що поняття це збігається з ідеєю людськості.

Тут не місце розвивати думку, всебічне висвітлення якої неможливе без спеціального викладу. Та кожен, хто зуміє порівняти давніх і сучасних поетів у площині духу, а не тільки в площині випадкових форм, — легко пересвідчиться в істинності нашого твердження... В перших зворушує нас природа, чуттєва правда, жива дійсність, другі зворушують нас ідеями (...).

(...) Оскільки наївний поет іде лише за простою природою і відчуттями, обмежуючись тільки наслідуванням дійсності, то він може ставитися до свого предмета лише на якийсь один лад, і, з цього погляду, не має змоги вибирати те чи інше тлумачення. Різноманітність враження від

¹² Шіллер має на увазі передусім твори Вольтера.

¹³ Слово «мистецтво», «мистецький» Шіллер часто вживає у значенні «штучність» і «штучний».

творів наївної поезії зумовлена (припустивши, що ми відкидаємо тут усе, що стосується змісту, і розглядаємо це враження лише як чистий продукт поетичного виконання) — вона зумовлена ствердженням я, тільки різними ступенями одного й того ж способу сприймання. Навіть відмінність зовнішніх форм нездатна змінити якість цього естетичного враження. Незалежно від того, якою буде форма: ліричною чи епічною, драматичною чи описовою — наше зворушення буде слабкішим або сильнішим, але (коли абстрагуватись від матеріалу) воно ніколи не буде різноманітним. Наше почуття залишається незмінним, складається виключно з одного елемента, і ми не можемо в ньому нічого розрізнити. Навіть відмінність мов і епох тут нічого не змінює — бо саме ця чиста єдність походження та ефекту і становить характер наївної поезії.

Зовсім інакше стоїть справа із сентиментальним поетом. Він розмірковує про враження, яке справляють на нього предмети. На його роздумах і ґрунтується те зворушення, яке він викликає в собі й передає нам. Предмет тут пов'язаний з ідеєю, і сила поезії залежить тільки від цього співвідношення. Тому сентиментальний поет завжди має справу з двома суперечними уявленнями й сприйняттями — з дійсністю як чимось скінченним, та з ідеєю як безконечністю, і мішане почуття, яке він збуджує, завжди свідчитиме про двоїстість свого джерела... А що тут очевидна множинність принципів, то все залежить від того, який з них переважить у світогляді поета і в його творі і, таким чином, з'явиться можливість різних тлумачень. Постає питання — що ж його більше приналежить: дійсність чи ідеал? Чи прагне він зобразити дій-

сність, як предмет антипатії, чи ідеал, як предмет симпатії? Отже, його твір буде або сатиричним, або елегійним (в широкому значенні слова, яке з'ясується пізніше): одного із цих двох різновидів сприймання й буде дотримуватися кожний сентиментальний поет.

Поет є сатиричним, обираючи своїм предметом віддалення від природи і суперечність між дійсністю та ідеалом (щодо дії на душу, то вони тут збігаються). Він може виконати це в поважний і пристрасний або в жартівливий і веселий спосіб, залежно від того, чи перебуває він у сфері волі чи у сфері розуму. Одне здійснюється через караючу або патетичну, друге — через жартівливу сатиру (...)

(...) Наївному поетові доброзичлива природа дала змогу бути завжди неподільною єдністю, в кожну мить бути самотійним і завершеним цілим і зображати людськість з усією повнотою її змісту, в дійсності. А сентиментального поета вона обдарувала силою чи, вірніше, вдихнула у нього живий потяг до того, щоб у собі самому відновлювати ту єдність, знищену в ньому абстрактним мисленням, вдосконалювати свою власну людськість, із стану обмеженого перейти до стану безконечного... Надати людській природі її повного виразу — спільне завдання їх обох, без цього вони взагалі не мали б права називатися поетами. Проте наївний поет завжди переважає сентиментального чуттєвою реальністю, бо зображує як реальний факт те, що той другий тільки прагне осягнути. В цьому пересвідчується кожний, хто спостерігає себе, втішаючись наївною поезією. В таку мить він відчуває, як діють усі сили його людської природи, він не потребує нічого, він є цілісністю у са-

мому собі — не вдаючись до диференціації у своєму почутті, він утішається водночас і своєю духовною діяльністю, і своїм чутливим життям. Зовсім інший настрій збуджує сентиментальний поет. Тут нас охоплює лише живий порив створити в собі ту гармонію, яку ми там сприймали як суцю, стати цілістю і надати своїй людськості завершеного виразу. Тому душа перебуває тут у русі, вона напружена, вагається між ворожими почуттями, тоді як там — вона спокійна, вільна, згідна з собою і цілком задоволена.

Та коли наївний поет переважає сентиментального щодо реальності і надихає дійсним життям те, до чого той лише здатен збудити живий порив, то сентиментальний має велику перевагу над першим, бо він спроможний дати цьому поривові предмет більший, ніж той, що його давав і в силі дати поет наївний. Всяка дійсність, як відомо, поступається перед ідеалом; все існуюче має свої межі, тільки думка безмежна. Наївний поет терпить обмеження, якому підвладна вся чуттєва природа; сентиментальний навпаки: використовує безумовну свободу ідей... Від поета наївного ми легко й охоче переходимо до живої дійсності, в той час як сентиментальний завжди, хай тільки на мить, настроює нас проти реального життя. Це означає, що нескінченність ідеї розширила нашу душу понад її природний обсяг, і тому ніяка реальність не здатна виповнити її (...)

(...) Наївний геній перебуває в такій залежності від досвіду, якої не знає поет сентиментальний. Останній, як відомо, розпочинає свою дію там, де перший закінчує свою; його сила полягає в тому, щоб знайти у собі те, чого бракує предметів, й доповнити

його, щоб перейти самовільно від стану обмеженості до стану свободи. Словом, наївному генієві потрібна допомога іззовні, тоді як сентиментальний живиться і очищається сам собою; перший мусить бачити навколо себе багату на форми природу, поетичний світ, наївну людськість, бо має завершити свій твір уже в чуттєвому сприйманні (...)

(...) Реальну природу... необхідно з максимальною точністю відмежовувати од справжньої природи, що є суб'єктом наївної поезії. Реальна природа існує всюди, зате рідше подибуємо природу справжню, бо тут потрібна внутрішня необхідність буття. Реальною природою є кожний, навіть найвульгарніший вибух пристрасті; він може бути і справжньою природою, але не справжньою людською природою (...) Реальною людською природою є кожна моральна підлість, але вона, гадаю, не є справжньою людською природою, бо справжня людська природа не може не бути шляхетною. Ми навіть не уявляємо собі, до яких банальностей призводить ототожнення реальної природи із справжньою людською природою як у критиці, так і в художній практиці: поетам дозволяють всілякі тривіальності, ба навіть вихваляють їх, бо вони (на жаль!) є реальною природою; а як радіють, бачачи карикатури, що їх злякався б будь-хто в реальному світі, дбайливо збереженими у світі поезії й відтвореними з життя! Поет, звичайно, має право наслідувати й огидну природу, а сатиричний поет навіть зобов'язаний до цього... але в такому разі його власна гарна природа має підносити предмет і не дозволяти, щоб вульгарний матеріал тягнув наслідувача за собою додолу. Коли поет, принаймні в ту мить, коли творить,— сам є

справжньою людською природою, то зовсім байдуже, що він нам зображує: але, підкреслюю, тільки такий поет може зробити прийнятною для нас вірну картину дійсності. Горе нам, читачам, коли потворність віддзеркалюється в потворності, коли бич сатири потрапляє до рук людей, яких природа покликала орудувати небезпечнішим батоном, коли люди, зовсім позбавлені того, що називається поетичним духом, і наділені тільки мавпячим талантом механічного наслідування, шмагають цим батоном огидно й жахливо, не рахуючись із нашим смаком!

Вульгарна природа, стверджував я, може стати небезпечною і для дійсно наївного поета; бо, врешті-решт, гарна узгодженість між сприйманням і мисленням, що становить характер такого поета, є тільки ідеєю, котра в дійсності ніколи повністю не досягається. Отож навіть у найшасливіших геніїв цього типу сприйнятливості завжди переважатиме самодіяльність. А сприйнятливості, більшою чи меншою мірою, завжди залежить від зовнішніх вражень, і лише безугавна активність творчої здатності, якої годі чекати від людської природи, могла б перешкодити тому, щоб деколи матеріал сліпо не підпорядкував сприйнятливості своїй владі. І як тільки це станеться, поетичне почуття зробиться буденним (...)

(...) Завдяки вільній самодіяльності поетичний геній повинен підніматися над усякими випадковими межами, що є невід'ємною ознакою кожного визначеного стану, щоб досягнути людську природу в її абсолютній здатно-

сті, однак, з іншого боку, він не сміє переступати необхідні межі, доконче притаманні самому поняттю людської природи. Словом, його завданням і сферою є абсолютне, але тільки в рамках людськості. Ми бачили: наївний геній може не боятися, що вийде з цієї сфери, однак він не зуміє виповнити її всю, якщо зовнішня необхідність чи випадкова миттєва потреба здобудуть перевагу над внутрішньою необхідністю. Що ж до сентиментального генія, то йому загрожує протилежне: прагнучи звільнити природу від будь-яких обмежень, він може втратити її зовсім, і не тільки піднятися над певною й обмеженою дійсністю до абсолютної здатності, тобто до ідеалізації, що йому, безперечно, дозволено; але й перейти межі-можливого й поринути в мрії (...)

(...) Небезпека збитися на манівці чигає на всіх тих поетів, які надто однобічно черпають свій матеріал зі світу думок і творять більше завдяки внутрішній повноті ідей, аніж під натиском сприйняття. У їхніх творах розум замало рахується з межами чуттєвого світу, і досвід неспроможний наздогнати думку. Та коли думка злетіла так високо, що не тільки не відповідає певному досвідові (ідеально прекрасне має право і повинно підніматися на таку висоту), а суперечить умовам усіх можливих досвідів узагалі, і для здійснення її необхідно цілком і повністю позбутися людської природи,— тоді думка перестає бути поетичною (...)

*З німецької переклав
Богдан ГАВРИШКІВ*

Жак Венпра — двійник комунара

Кільце круг Комуни стискалося. Навстав трагічний «кривавий тиждень».

На вулиці Ребеваль, у Бельвілі, ще боролася одна з останніх барикад.

Поруч з полковником Бено, її командиром, — людина, оперезана червоним шарфом із золотими китицями — розпізнавальним знаком члена Комуни. Це Жюль Валлес — один із її керівників.

...Ранок 28 травня, п'ята година. Версальці стріляють прямою наводкою. Їм відповідають п'ятдесят комунарів, п'ятдесят приречених, чи не останніх захисників «Червоного Бельвіля» — робітничого району, де сімдесят два дні тому спалахнула зоря Комуни. У них тільки одна гармата. Одна — проти безлічі версальських!

Серед канонірів Жюль Валлес запримітив юнака років двадцяти із золотавим, мов стигле жито, волоссям і синіми, мов волошки, очима. На барикаді це наймолодший захисник Комуни, як і вона, приречений на смерть. «Білявий канонір голосно зойкнув. Куля влучила йому в лоб і пробила чорне око між його синіми». Останнім впав артилерист. Впала Комуна.

В минулому, коли Валлес переховувався від поліції, йому не раз доводилося змінювати зовнішність. Довелося вдагтися до маскараду й тепер.

Що ж було з ним після того, як він

залишив останню барикаду? Газети переможців не раз повідомляли, що «чудовисько-Валлес» розстріляний, що це була смерть боягуза. Називали навіть день і годину: «Парі-журналь» повідомив, що Валлеса розстріляли 25 травня о шостій вечора. Критик газети «Фігаро» Еміль Блаве, радіючи, що загинув «інтелектуальний видородок», пророкував, що «страхітлива фізіономія цього понурого суб'єкта буде прип'ята до ганебного стовпа історії».

А тим часом колишньому члену Комуни пощастило обдурити тьєрівських шпигів. Коли газети розписували його загибель, він переховувався в квартирі надійного друга, чекаючи, поки мине перша хвиля переслідунів.

Цілих три місяці він чекав нагоди, щоб залишити Париж. Нарешті, теплого серпневого вечора Жюль Валлес покинув свою схованку. На ньому довгий сюртук і циліндр. Борода знову відросла. В кишені у нього квиток на експрес Париж—Брюссель.

Валлес дивиться на небо, туди, де залишився Париж: «воно яскравосинє з червоними хмарками, наче величезна блуза, залита кров'ю».

У номері дешевого готелю, перед вікном, запнутим знадвору пеленою сірого лондонського туману, стоїть

Жюль Валлес. Доля вигнанця закинула його, як і багатьох інших комунарів, до англійської столиці.

Перше, що спадає йому на думку, — створити серію нарисів з лондонського життя. «Не маючи права бути романістом, — ділиться він з другом, письменником Гектором Мало, — я міг би виступити як нарисовець». Трохи згодом в одній із французьких газет з'являються його нариси, підписані загадковою літерою «Z». Ці публікації, пізніше видані окремою книжкою під назвою «Лондонська вулиця», дають йому дуже скромний гонорар. — в Англії він ніколи не був ситий.

Та не ці нариси стануть тим головним, що він створить у роки вигнання. Шлях на батьківщину для нього закритий. У червні 1872 року воєнопольовий суд заочно засудив його до смерті. Отже, тепер він має досить часу, щоб пригадати минуле, зважити пережите. Тисячі полеглих товаришів вимагають, щоб він розповів правду про їхні подвиги й боротьбу.

Валлес пише п'єсу про Паризьку кому. Чому саме п'єсу? Тому, що в жанрі драми, як він тоді вважав, можна найяскравіше передати минулі події, надати їм найбільшої викривальної сили.

Прототипи персонажів п'єси — учасники революційної боротьби, але їхні справжні імена не названо. В одному з героїв легко впізнати самого автора (журналіст Бріас).

П'єса ця так і не побачила тоді світла рампи. Пролежавши дев'яносто вісім років у паперах письменника вона вперше була видана лише напередодні сторіччя Паризької комуни.

Отож Валлес зосереджується на книжці, яку не кваплячись, пише в ці роки — на романі «Зневірені». Закінчивши, він надсилає рукопис до французької газети «Радікаль». Проте газета несподівано припиняє своє існування, і єдиний примірник твору зникає назавжди.

В одному із чергових листів до Гектора Мало він повідомляє, що виношує задум нового роману, де йтиметься про знегоди, пережиті його поколінням. Валлес певний, що напише книгу дуже швидко, і просить підшукати підставну особу, під чиїм ім'ям її можна було б видати у Франції.

Мало енергійно береться за справу і незабаром повідомляє друга (з обережності він підписує свої листи вигаданим іменням Паскаль), що пан Журд, власник газети «Сьєклъ», готовий надати авторові-вигнанцю місце на шпальтах своєї газети. Тут під псевдонімом Шоссад і з'являються перші розділи трилогії «Жак Вентра». Поки що це — перший варіант розповіді про дитячі роки героя — провінційного хлопчика, якого мордують учителі в школі й батьки в рідному домі.

Роман викликав запеклу полеміку. Одні називали його «мерзотною, безбожною книжкою», інші були в захваті від нього. Не дивно, що другий том, запропонований автором і присвячений французьким різночинцям, «тим, хто, вигодувані грецькою й латиною, вмирали з голоду», газета друкувати відмовилася. Продовження роману з'явилося в «Револьюсьйон Франсез» під назвою «Мемуари бунтівника».

Незабаром, навесні 1879 року, перша частина виходить окремою книжкою завдяки Гектору Мало, який вів переговори з видавцем. Проте на обкладинці все ще стоїть псевдонім, цього разу — Жан Ла Рю.

Якоюсь мірою трилогія «Жак Вентра» — автобіографічний твір. Розповідь ведеться від імені вигаданої особи. Змінено й прізвиська прототипів, реалії, хід подій. Автобіографічне переплітається з вигаданим, часом барви згущено. А втім, це стосується, головним чином, тільки двох перших частин. Третя частина («Інсургент»), опублікована в журналі «Нувель ревію» восени 1882 року, — головна в

трилогії. Тут герой Жак Вентра показаний в епіцентрі політичних битв, тут він — боєць барикад у дні Комуни. Валлес змальовує багатьох своїх соратників по боротьбі, друзів, наділяє влучними характеристиками політичних діячів, революціонерів, журналістів.

«Інсургент» більше схожий на хроніку, ніж на роман. Він і написаний у формі щоденника, де Жак Вентра — це водночас і вигаданий герой, і двійник автора.

«Інсургент» — твір особливий, бо це — запальний документ, що славить героїв, які, за словами К. Маркса, «штурмували небо». Їм і присвятив свій роман автор: «Усім жертвам соціальної несправедливості, тим, хто із зброєю в руках повстав проти недосконалого світу і утворив під прапором Комуни велику федерацію страждань»...

День, що минав сіро й бездіяльно, завдавав йому глибокого суму. «Скільки таких днів я маю записати в історію свого життя?» І Валлес поспішав.

У Лондоні він часто нездужав. Давалися взнаки не тільки туман, а й злидні. Проте і хворий, він не випускав пера з рук і, описуючи юнацькі пригоди, відпочивав душею. Про що розповідав Жюль Валлес у своїх книжках? Де брав для них матеріал? Де знаходив своїх героїв? Якою була його програма як художника?

«Я — друг знедолених», — часто говорив Валлес. Він жив серед бідняків, пізнав голод, ночував просто неба. Він бачив життя сучасного міста з усіма його контрастами й аномаліями. Тут він і знаходив своїх героїв. «Мої персонажі списані з натури», — зазначав письменник. З ними він зустрічався в провінції і в столиці, в робітничих районах і на барикадах. «Я ішов за ними по снігу й болоту, — писав він, — я простежив їхню моторошну голгофу».

Те, що письменник змальовував деяких своїх персонажів зі справжніх осіб, аж ніяк не означає, що він був скрупульозним копіїстом дійсності. Водночас Валлес всіляко повставав проти псевдоромантичного прикрашання дійсності. «Я не хочу бачити у своїх героїв крил для ширяння в повітрі і волю триматися ближче до землі, аніж до неба». Вірний своїм поглядам, він пропагував їх на сторінках газет, які видавав у різні роки. Передовиці Валлеса, його запальні статті були позначені, як справедливо зауважив Золя, «особистою нотою», особливим темпераментним стилем — колючим, бунтарським. «Мій стиль — це мої переконання», — говорив письменник. Ці слова сьогодні викарбувані на його пам'ятнику.

Валлес був природженим полемістом і «волів вести полеміку як корсар, а не як контрабандист». В усі свої твори він, за словами Золя, «вносив революційний темперамент, непримиренність натури бунтівника і глибоку любов до народу, до робітників, до знедолених».

Спогади весь час переносять його в ті дні, коли він, окрилений почуттям відповідальності, виконував доручення Комуни в місті, господарем якого став народ.

Якось надвечір Валлес опинився на розі вулиць Рішельє та Сент-Оноре, поблизу будинку «Комеді-Франсез». Того дня, у вівторок 9 травня, засідання Комуни було особливо бурхливим. Щойно стало відомо, що версальці захопили форт Іссі, який панував над паризькими укріпленнями. Із захисників форту вціліло лише сто п'ятдесят чоловік. Чи не забагато часу марнується на безплідні засідання? Прихильник дії, Валлес вважав, що балаканиною не можна боротися проти зброї, і зневажав «барабанщиків фрази». «Чого варте словесне торохтіння перед брязкотом шабел!»

Колись він писав про мрії і знегоди акторів-невдах, безробітних учителів, про гірку долю невизнаних художників, — усіх тих, хто тулився в мансардах або ночував під мостами. Він і тепер не зраджує своїх героїв, лише змальовує їх в інших умовах — у боротьбі. Один із них — Лісбон, драматичний актор, що став полковником національної гвардії і боровся до останніх годин Комуни.

Біля Версальської брами, на барикаді, якою командував Лісбон, Валлес бачив його в бою. В хмарах диму перед ним мигтять обличчя захисників барикади. Місце пораненого Лісбона займає жінка в довгій сукні. В руках у неї прапор. Вона співає «Марсельезу». Де він бачив цю героїню? На славетній картині Делакруа? Ні, це було наяву...

Поступово її риси починають нагадувати мадмуазель Агар, — артистку із «Комеді-Франсез». Вона тоді часто виступала на кону перед юрбами парижан. У чорній сукні, велична, наче Ніке, — богиня перемоги (недарма Теофіль Готьє захоплювався її «скульптурною красою»), вона у Тюільрійському палаці співає безсмертний гімн Руже де Ліля.

У Версалі Агар не раз погрожували розправою. І їй не простили ні мужності, ні популярності. Агар залишила Францію, жила якийсь час у Лозанні, де з нею зустрівся Валлес. Вона не шкодувала за минулим і, змираючи далеко від батьківщини, згадувала Тюільрі й запалених революційною піснею слухачів — захисників Комуни. Її останні слова: «Жити було варт».

Пам'ять переносить Валлеса в рідний Нант. Тут починався його життєвий шлях. Йому було шістнадцять, коли він став учасником революційної боротьби: наприкінці лютого 1848 року, насунувши на лоба величезного капелюха з широкою триколірною кокардою, він разом з іншими республіканцями пройшов містом, вигукуючи: «Хай живе Республіка!»

В 1857 році Валлес пише свою пер-

шу книжку — памфлет «Гроші», у якій вимагає «переробити світ». Ім'я його стає відомим.

У «Фігаро» Валлес друкує нариси (сьогодні ми б назвали їх соціологічними), пізніше об'єднані в збірці «Відступники». Його ім'я можна часто побачити і в інших виданнях. Він виступає проти міщанської естетики, проти псевдомистецтва Другої імперії, проголошує себе прихильником «динамічного реалізму», друкує рецензії, що стають маніфестами опозиції.

Влітку 1867 року Валлес починає видавати власну газету під назвою «Рю» («Вулиця»). На 34 номері її існування закінчилося. Та ім'я Валлеса з'являється на сторінках інших видань. Через рік за статтю проти поліції він потрапив за ґрати...

Проте Валлес не заспокоюється. У 1869 році він видає газети «Пепль» («Народ») і «Рефрактер» («Непокірний»), а через рік нову газету «Рю». В умовах бонапартистського режиму вони існують недовго.

Нарешті настає час, коли Валлес може відверто висловити свої думки: весною 1871 року він видає славетну газету «Крі дю Пепль» («Голос народу») — головний друкований орган Комуни. На її сторінках зафіксована хроніка революції, відтворена її героїчна патетика. І сьогодні, через сто років, цей унікальний документ, поширюваний тоді в ста двадцяти тисячах примірників, здатний хвилювати серця. Сьогодні він відновлює для нас панораму революції — день за днем. Саме під таким заголовком («Комуна — день за днем») у Парижі недавно видано в одному томі всі номери «Голосу народу» за березень — травень 1871 року.

Роки боротьби й повевірань підточили організм колишнього комунара. Не на користь ішов і гіркий хліб вигнання, просякнутий вологим лондонським повітрям. Але й на батьківщині, куди він повернувся 1880 року

після амністії, його переслідували злидні, виснажували давні недуги. І все ж таки він не здавався. Вірний собі, Валлес знову опинився на барикадах класової боротьби. Його прапором, як і в дні Комуні, знову стає газета «Голос народу». В жовтні 1883 року виходить перший номер її нового видання.

В гострих полемічних статтях чигачі впізнавали Валлеса — антибонапартиста й комунара. З колишнім бойовим темпераментом він викриває політику уряду, засуджує його колоніальні авантюри, підтримує робітничі страйки, таврує відступників і ренегатів, виступає за реформу освіти й суду. Він пише про народну поезію Ежена Потье, про Гектора Мало, автора популярних романів «Ромен Кальбрі» та «Без сім'ї». Як і раніше, Валлес відкрито захищає революційну літературу, вимагаючи зображати «сучасність і соціальне зло».

Не дивно, що його знову починають переслідувати. 22 січня 1885 року поліція вчинила обшук на квартирі Северін — давньої знайомої Жюль Валлеса, у якої хворий письменник знайшов притулок. Ця чергова сваволя завдала йому фатального удару. Автор знаменитої трилогії «Жак Вентра» помер у п'ятдесят два роки. Непокірного бунтівника трудовий Париж проводжав у останню путь 16 лютого 1885 року. За труною «депутата розстріляних», як назвав Валлеса Ежен Потье, йшли десятки тисяч робітників.

А наступного дня буржуазні писакі вже люто нападали на Жюль Валлеса. То був початок їхньої помсти: Валлесу не могли простити того, що він виступав на захист Паризької комуні, не хотіли визнавати в ньому справжнього письменника.

Через рік після смерті Валлеса друзям удалось видати окремою книжкою роман «Інсургент». А далі настала пауза мало не на півстоліття. Коли в 1913 році його шанувальники запропонували встановити меморіальну дошку на будинку, де

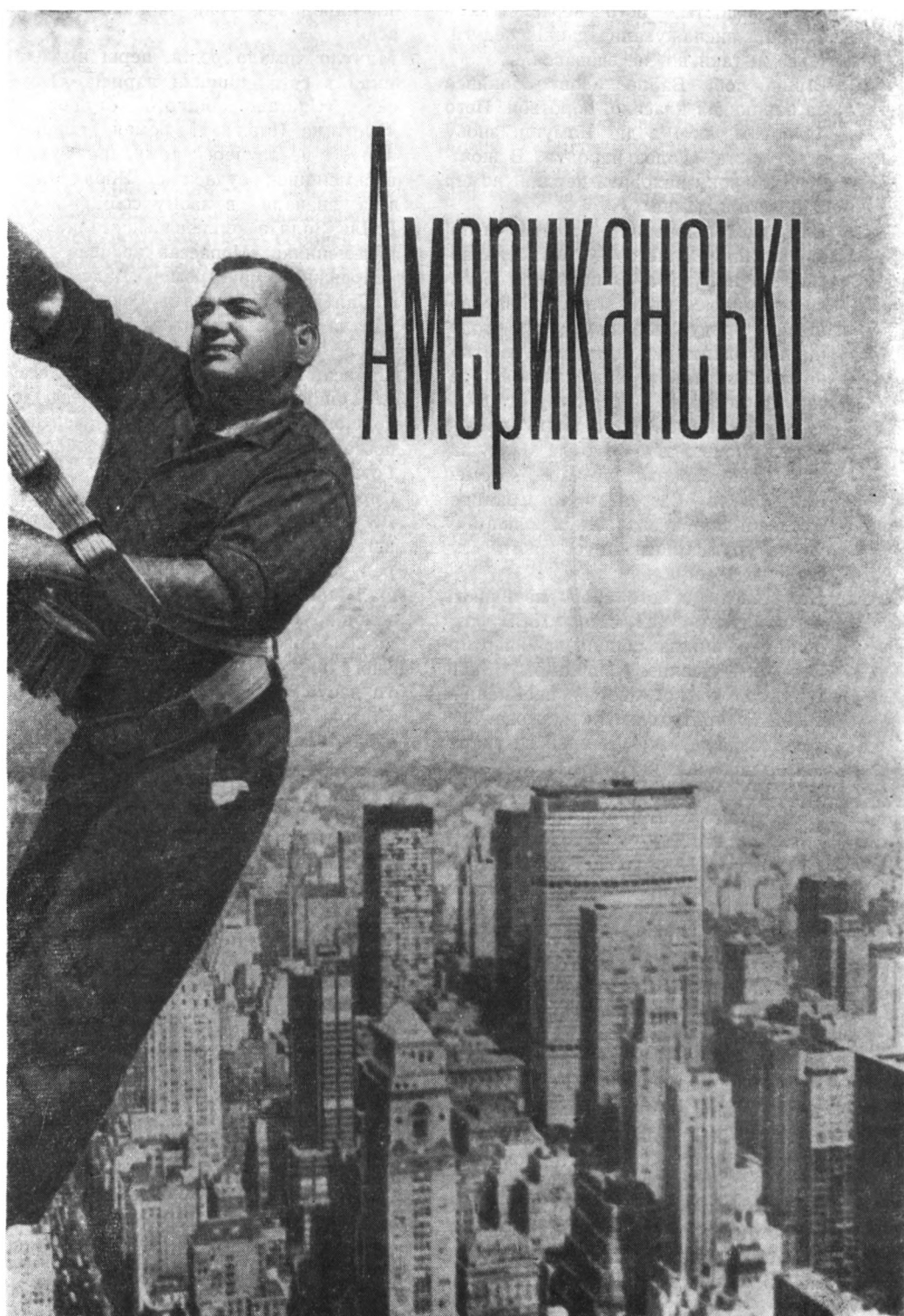
він народився, уряд відповів відмовою.

Минуло чимало років, перш ніж виїшли в світ книжки нарисів «Блузи», «Спогади бідного студента», «Картини Парижа», роман «Дворянин». І це всупереч тому, що великі письменники, сучасники Жюль Валлеса, визнали в ньому собі рівного. Еміль Золя захоплювався сміливістю письменника. Мопассан називав його «справжнім майстром». Далекі від соціальних битв брати Гонкури визнавали, що їм дає втіху «кожна сторінка чи навіть двадцять рядків», підписаних іменем Ж. Валлеса. Е. Гонкур включив Ж. Валлеса до першого списку «Академії десяти», поставивши його поряд з Флобером, Готье, Золя, Мопассаном.

Справжнє відродження популярності Ж. Валлеса почалося після другої світової війни. Нарешті він постав перед усіма як письменник справді соціальний, що, за словами Гонкурів, володів «гострим словом для вираження нової, сучасної правди», від якого віє «неспокійним духом нашого часу».

Відтоді твори Жюль Валлеса перевидаються знову і знову. Друкуються його романи, багато разів виходить трилогія «Жак Вентра» — щоправда, з купюрами, зробленими цензурою ще за життя автора, — оригінал рукопису Валлеса так і не пощастило знайти. Читаються збірки його статей, зокрема, «Література й революція». Нарешті, в дні сторіччя Паризької комуні видавництво «Едітер Франсе Реюні» випустило чотиритомне зібрання його творів. Сьогодні Жюль Валлес, як пише «Юманіте», — «один із найпопулярніших авторів у середовищі французьких робітників».

У творах Жюль Валлеса змальований його власний портрет. Найяскравіший із створених ним образів, щирий, людяний, далекий від будь-якого позерства Жак Вентра — двійник свого творця. Як і Валлес, його герой був борцем в ім'я великої ідеї.

ЖАК АРНО

робітники

Жак Арно — французький публіцист, марксист. Автор багатьох книжок, зокрема «Шведський соціалізм», «Латиноамериканський щоденник». Йому належить ряд праць з критикою колоніалізму, про будівництво нового життя у вчорашніх колоніях. Соціологічне дослідження «Американські робітники» дає картину становища американських трудящих, розповідає про боротьбу робітників у США за свої права.

I

Скільки робітників у Сполучених Штатах Америки? Труднощі починаються від цього найпершого запитання..

За даними міністерства праці США, в 1970 році в країні налічувалося 83 мільйони трудящих, тобто 41 процент усього населення.

9 мільйонів — 3 мільйони чоловік і 6 мільйонів жінок — працювали цього самого року неповний робочий день (служба, пов'язана з канцелярією, догляд за дітьми). 8 мільйонів американців були зайняті, проти своєї волі, менш тридцяти чотирьох годин на тиждень. Протягом того ж таки року 4 мільйони американців (у середньому) шукали роботи.

Прийнята в Сполучених Штатах статистика поділяє всіх трудящих загалом на чотири великі групи: так звані «білі комірці» (ті, хто працюють в білій сорочці та краватці), «сині комірці» (ті, хто на роботі мають вдягатися у спецвбрання), обслуговуючий персонал (готелі, туризм, послуги вдома) та працівники сільського господарства.

За цією класифікацією 1970 року 38 мільйонів американців обіймали посади «білих комірців», 28 мільйонів — «комірців синіх», 10 мільйонів працювали в сфері обслуговування і 3 мільйони — в сільському господарстві.

Ця термінологія — «білі комірці», «сині комірці» — погано пояснює реальну розстановку сил. Якщо визначення «сині комірці» більш чи менш точно відповідає традиційній категорії трудящих фізичної праці в промисловості й на транспорті, то «білі комірці» об'єднують висококваліфікованих робітників — фахівців у галузі електроніки чи літакобудування і адвокатів, чиновників і лікарів, вчителів і «менеджерів». Працівники сільського господарства — це і наймити, і їхні роботодавці.

Така класифікація накинута буржуазною ідеологією. США проголошують себе егалітарним безкласовим суспільством, що означає, ніби сукупність американського населення, за незначним винятком бідняків, тяжіє до одного й того ж класу.

Цей єдиний американський клас називають середнім класом і обґрунтовують його існування: ось уже тридцять років, мовляв, більшість американських родин користуються такими вигодами, як авто, пральна машина, холодильник, телевізор, телефон.

Однак вибір назви аж ніяк не може знизити різницю одержуваних прибутків на кожного. А щоб скласти правильне уявлення про дійсність, необхідно в цьому «єдиному неподільному» американському класі виділити три «підрозділи»: вищий середній клас, середній клас, нижчий середній клас, зазначаючи інколи в кожному з підрозділів ще дві «підоддиниці» — нижчу й вищу. Після усіх цих маніпуляцій доводиться говорити, приміром, про нижчий прошарок середнього класу чи вищий прошарок нижчого середнього класу...

Цією концепцією американського суспільства — соціальна класифікація за прибутками — керуються інститути статистики та вивчення громадської думки; вона відбивається в університетських дослідженнях та профспілковій документації. Робітники, отож, займають місце — залежно від зарплати — десь поміж нижчим середнім класом та середнім класом.

Якщо інколи соціологам трапляється вживати термін «робітничий клас», то лише для того, щоб підтвердити тотожність між робітничим класом та «синіми комірцями», тобто між робітничим класом та трудящими фізичної праці, зайнятими в промисловості й на транспорті. Констатуючи, що технічна еволюція веде до відносного зменшення числа робітників цієї категорії, вони роблять висновок про зменшення і навіть зникнення соціальної категорії, функції якої в суспільному розвитку, за твердженням марксистів, зовсім особливі.

За статистикою процент «синіх комірців» серед активного американського населення справді падає: на 4 проценти за п'ять років, з 1965-го до 1970-го. Що ж до «білих комірців», то тут процес зворотний: за той самий період абсолютний приріст — 10 процентів. Звідси: робітничий клас у марксистському розумінні, мовляв, зникає...

Річ у тому, що ототожнення робітничого класу з «синіми комірцями» — не має нічого спільного з марксизмом. Це — точка зору ідеологів, які посідають у США палівні «висоти».

Що ж до марксистського розуміння поняття «робітничий клас», то тут слід наголосити на тому, що класова належність не є щось суб'єктивне (клас, до якого належать, не вибирають); класову належність визначає аж ніяк не рівень прибутків, а — місце, яке кожен член суспільства займає в процесі виробництва. І коли це визначення включає в себе й американські «сині комірці», воно не обмежується ними. Інколи статистики міністерства праці США вживають, ніби через недогляд, термін «виробничі трудящі», тобто персонал, зайнятий безпосередньо у сфері виробництва — на виготовленні, перевірці, складанні, зберіганні, упаковці, відправці, доставці продукції. Цей термін ближчий до марксистського поняття «робітничий клас» у тому розумінні, що обрано визначальним «виробничий критерій».

За статистичними даними міністерства праці, кількість зайнятих місць у приватному промисловому секторі США від 1965 до 1970 року збільшилася з 50,7 мільйона до 58 мільйонів. Це зростання слід віднести, головним чином, за рахунок категорії «виробничих трудящих», число яких за той самий період зросло з 42,3 мільйона до 48 мільйонів.

Інакше кажучи, 79 процентів нових місць у приватному промисловому секторі США, що виникли між 1965 та 1970 роками — період офіційно затвердженого, так би мовити, відступу «синіх комірців» — належать до суто виробничих місць.

Якщо порівняти число «виробничих трудящих» (48 мільйонів у 1970 році) з числом «синіх комірців» на той самий час (28 мільйонів), то хочуть того американські статистики чи ні, але доводиться визнати, що 20 мільйонів «виробничих трудящих» слід шукати серед «білих комірців» та обслуговуючого персоналу. Висновок — незаперечний: ототожнення «синіх комірців» з робітничим класом ніщо інше, як «помилка через неухважність» американських соціологів, інакше кажучи, ідеологічне шахрайство.

Щоб розставити всі крапки над «і», до 48 мільйонів «виробничих трудящих» приватного промислового сектору додамо 12,6 мільйона найманих робітників державного сектору, а також 1,1 мільйона сільськогосподарських робітників і частину з тих 730 000 техніків та 800 000 інженерів, основна діяльність яких пов'язана саме з виробництвом, а не з «виробничим оточенням».

Таким чином, підраховуємо, нарешті, що робітничий клас США 1970 року об'єднував приблизно 68 процентів усієї робочої сили (а не 37, коли йдеться лише про «сині комірці»)...

Але яке має значення, скількох трудящих «залічувати» до робітничого класу — 28 мільйонів «синіх комірців», чи 48 мільйонів «виробничих трудящих», чи іншу кількість працівників промисловості, сільського господарства, сфери обслуговування, — якщо вони не відчують своєї належності до цього класу? І справді, це одне з важливих питань: чи є у США щось таке, що перешкоджало б усвідомленню класової дійсності? І чому обрано саме цей, чисто візуальний поділ за кольором та зовнішнім виглядом: «білі комірці», «сині комірці»? До чого призвело прийняття такої класифікації профспілкою, соціологами та університетськими дослідниками?

«Так, у Сполучених Штатах, насправді не можна говорити про робітничий клас. Запитайте робітників, ким вони себе вважають. Ви побачите, що вони відносять себе до середнього класу». (Розмова з професором Вілевським, університет Берклі у Каліфорнії).

Ще одне. Як панівна ідеологія ставиться до тих, хто намагається провести вирішальний водорозділ у США не за рівнем прибутків, а між власниками засобів виробництва та обміну і тими, хто може існувати, лише продаючи свою робочу, фізичну чи розумову силу цим власникам?

У 1970 році 70 мільйонів посад (90 процентів од загальної кількості) обіймали «білі» американці: у США «білими» вважають американців єв-

ропейського походження, а також американців — з мексиканців, пуерториканців, кубинців тощо, за винятком 2 процентів затаврованих як «чорні». 8 мільйонів посад (10 процентів од загальної кількості) обіймали американці «чорні та інші»: інші — це американці американо-індіанського та азіатського походження.

Близько половини «білих» чоловіків і жінок у 1970 році обіймали посади «білих комірців» (35 мільйонів), біля третини виконували обов'язки «синіх комірців», 7 мільйонів (10 процентів) працювали у сфері обслуговування, менше 3 мільйонів (4 проценти) — у сільському господарстві. Протягом того самого року з 3,3 мільйона «білих» значилися серед тих, хто шукав роботу.

Картина помітно різниться, коли йдеться про «чорних та інших» американців. Трохи більше чверті з них (2 250 000) обіймали посади «білих комірців»; близько половини (3 500 000) належали до «синіх комірців»; 25 процентів «чорних» обслуговували; 340 000 працювали в сільському господарстві. Того самого 1970 року 750 000 «чорних» американців (8,2 процента) шукали роботу. У кожній з цих категорій «чорні» займали нижче проти «білих» становище. Наприклад, серед кваліфікованих робітників фізичної праці налічувався 31 процент «білих» і тільки 19,4 процента «чорних» американців.

Щодо жінок, то тут теж відчутні відмінності. 60 процентів жіночих посад — серед «білих комірців» (у чоловіків — 40,3 процента), 16 процентів — «сині комірці» (чоловіки: 46,8 процента). За ту саму роботу жінки одержували в середньому на 40 процентів нижчу зарплату, ніж чоловіки.

Тривалість робочого тижня американського найманого робітника — загалом 40 годин плюс понаднормові, залежно від потреб підприємця. Пенсійний вік, як правило, починається у 65 років. Розміри пенсії залежать від середньої зарплати, одержуваної протягом усієї роботи. Дирекція підприємства чи профспілка можуть регулювати розміри пенсії.

Американські трудящі працюють загалом швидко й добре. І то всі без винятку — будівельник, офіціант чи водій. Тут навряд чи зустрінеш десь надлишковий персонал.

Коли говорити про підприємства, то в мене склалося враження, що американським робітникам доводиться нелегко: на заводах Форда у Дірборні чи «Дженерал Моторс» у Лос-Анджелесі чорні й білі робітники при конвейері зварюють, фарбують, монтують у такому скаженому темпі, якого я ще ніколи не зустрічав. Атмосфера ливарного цеху «Гарвестер інтернешнл» у Мемфісі — гуркіт, пилюка, чорні спітнілі обличчя — нагадує романи Еміля Золя. Зanedбаність багатьох цехів просто жахлива.

У чому секрет розвитку капіталізму в США? Величезне багатство країни, відсутність архаїчних економічних та соціальних структур, які в Європі стояли на перешкоді новим, капіталістичним виробничим відносинам, відсутність воєн на власній території протягом століття, майже постійний приплив «готової» робочої сили з іммігрантів, на чие навчання державі не довелося витратити коштів, експансіонізм — усе це в усі часи давало змогу американським роботодавцям ставити своїх наймитів в умови суперництва, конкуренції. Сказане залишається в силі й сьогодні.

«Припустімо, ви маєте капітал для обороту. Ви придбали ділянку, будете завод. Набираєте робочу силу. Які ваші обов'язки?

Ви зобов'язані забезпечити страхування свого персоналу на випадок якогось нещастя, а також сплатити страхові внески, маючи на увазі пенсії та допомогу безробітним.

При наборі робітників — жодної дискримінації. Ви не можете відмовити людині, посилаючись на те, що вона — негр чи член профспілки чи занадто стара. Ви не можете також платити своїм робітникам менше 1,6 долара на годину.

В усьому іншому ви вільні діяти на свій розсуд. Хочете — зарезервуйте кращі посади для членів своєї родини, хочете — віддайте їх робітникам з рудими чупринами...

Ви особисто встановлюєте шкалу платні, розклад і тривалість роботи, вирішуєте, будуть чи ні вихідні, визначаєте стосунки з персоналом, звільняєте, кого хочете, коли хочете, без попередження, виплати утримання чи пояснення мотивів...

Усі ці питання у Франції, приміром, регламентуються законом. У США для робітників єдиний порятунок, єдиний спосіб захиститися від хазайського свавілля — об'єднатися у профспілку». (Розмова з містером Бернстайном, одним з керівників Федерації робітників-металургів).

У більшості розвинених капіталістичних країн трудящі, активно відстоюючи свої права, змусили уряд прийняти низку законів, спрямованих на обмеження свободи підприємця: визначено тривалість роботи, число вихідних днів та оплачувані відпустки, встановлено гарантований мінімум зарплати, обов'язковий для всієї країни, обмежено кількість понаднормових робочих годин і узаконено їхню оплату, визначено необхідні заходи з техніки безпеки.

У США законів цього порядку, що охоплювали б трудящих усієї країни, дуже мало. «Випадок», на який посилається Бернстайн, пов'язаний із заснуванням великого підприємства, чия діяльність виходить за межі внутрішніх вузьких географічних кордонів.

Як відомо, США становлять собою федерацію п'ятдесяти штатів, з дуже широкою автономією. Кожен штат має свою законодавчу, виконавчу та юридичну владу. Сенат і палата представників кожного штату ухвалюють свої закони. Єдина загальна для всіх вимога: не суперечити конституції країни.

Сьогодні більшість штатів мають закони щодо тривалості роботи, праці жінок, мінімальної зарплати; але вони, ці закони, дуже різняться між собою. Мінімальна зарплата розміром 1,15 долара у штаті Вайомінг підвищується до 1,4 в Оклахомі; у 8 штатах вона перевищує 1,6 долара. Тривалість робочого тижня у Монтані 40 годин (плюс понаднормові і право на розрахунок за підвищеним тарифом); 48 годин у штаті Мен. Допомога безробітним у штаті Арізона надається протягом 26 тижнів і досягає 39 процентів середньої зарплати; у Каліфорнії вона становить чотири проценти протягом 36 тижнів.

Федеральна влада не має права змінювати внутрішнього законодавства у штатах. Вона може втрутитися тільки під час загострення стосунків між окремими штатами. Обов'язки індустриального чи комерційного підприємства в соціальній сфері визначаються тільки законодав-

ством свого штату, якщо підприємство «не виходить» за його межі. Федеральна держава сприяє хіба що уніфікації умов торгівлі.

Отже, на 39 процентів американських трудящих не поширюється федеральний закон, що визначає мінімальною зарплатою 1,6 долара; той самий процент не може скористатися і федеральним законом про рівність в оплаті праці чоловіків та жінок.

Федеральний закон про заборону дискримінації при наборі робочої сили не стосується підприємств, де кількість працюючих менша за 25; внаслідок цього 25 мільйонів трудящих живуть під загрозою дискримінації.

Близько половини американських трудящих не отримують розрахунку за підвищенням тарифом, коли йдеться про понаднормові робочі години; далеко не всі, хто потребує, одержують допомогу по безробіттю. У разі звільнення чи закриття підприємства вони мають звертатися до організацій громадської благодійності.

Якщо ж робітники у США не беззахисні, то лише завдяки робітничим профспілкам.

1970 року в країні налічувалося трохи більше 19 мільйонів членів профспілок: 16 мільйонів з них належали до категорії «синіх комірців» і 3 мільйони — до «білих комірців».

До цих 19 мільйонів слід було б додати ще й членів фахових професійних асоціацій, хоч вони й не називають себе профспілками, але їхня діяльність — у зв'язку з ускладненнями умов праці — все більше нагадує діяльність профспілок: виступи, протести, переговори з підприємцями. Досить назвати асоціації інженерів і техніків, вчителів — не членів профспілки — загалом 1 800 000 чоловік. Серед службовців та «кадрів» приватного промислового сектора лише 4 проценти — члени профспілки.

Додайте також 500 000 робітників — членів так званих «профспілок-фірм», створених за ініціативою або за участю дирекцій підприємств для того, щоб перешкодити своїм працівникам вступати до загальної, централізованої профспілкової організації. Оскільки «профспілка-фірма» покликана до життя існуванням робітничих профспілок, вона тільки по-своєму підтверджує значення профспілкової діяльності.

«Додайте, нарешті, сільськогосподарських робітників, які недавно домоглися права на профспілку, права на переговори про умови найму. Чисельний склад цієї профспілки незначний (30 000 членів), але роль її на сільськогосподарському ринку праці важко переоцінити». (Зустріч у Делано, Каліфорнія, з Цезарем Чавезом, головою організаційного комітету сільськогосподарських робітників).

Загалом члени профспілки у США складають приблизно 28 процентів усіх трудящих. Як вважає дехто, це замало. Однак процентне відношення погано відбиває реальну ситуацію. Якщо прийняти класифікацію «сині комірці — білі комірці», то 16 мільйонів «синіх комірців» — членів профспілки слід співвідносити не з усім загалом найманих робітників, а з робітниками цієї категорії. Тоді процент «синіх комірців» — членів профспілки становитиме п'ятдесят вісім, тобто стане відносно вищим.

До того ж останні сконцентровані, головним чином, у таких провідних секторах економіки, як автомобільна і нафтова промисловості, транспорт, будівництво: тут від 75 до 90 процентів робітників — члени профспілки.

Вивчення профспілкової статистики протягом десятка років виявляє,

що число «білих комірців» у профспілкових лавах неухильно зростало, чого не можна сказати про «сині комірці». На перший погляд, це підтверджує тезу про зникнення робітничого класу в американському суспільстві. Однак ретельний аналіз показує, що переважна більшість цього профспілкового поповнення — службовці державних, федеральних, а також місцевих установ. Отже, це ще раз свідчить: класифікація «білі комірці — сині комірці» спрямована на викривлення, приховування справжньої тенденції синдикалізму в Сполучених Штатах: мовляв, профспілки стояли б на «точці замерзання», коли б розраховували на «сині комірці», зростання забезпечують інші.

«Ми побоювалися, що збільшення числа «білих комірців» викличе занепад профспілкового руху. Насправді кількість профспілкових організацій не зменшується, навпаки. Останнє поповнення — із середовища працівників охорони здоров'я та освіти». (Розмова з Гаррі Когені, головою однієї з комісій міністерства праці).

Найточнішу цифру дістанемо, порівнявши число «виробничих трудящих» — членів профспілки (близько 17 мільйонів чоловік) із усім загальним «виробничих трудящих» (48 мільйонів чоловік). 37 процентів найманих робітників у США охоплені профспілками.

...І ще не завадило б знати, чи справді керівники робітничих профспілок прагнуть завоювати масу американських трударів?

III

У США розрізняють два головні типи профспілкових організацій: фахові профспілки та промислові профспілки.

Фахові профспілки об'єднують у цехи кваліфікованих робітників міста, району, навіть цілої галузі: столярів, теслярів, мулярів, механіків, шоферів, кондукторів, електриків залізничних компаній, електриків, зайнятих на будівництві і т. п. Кожний цех, часто званий «братством» чи «гільдією», становить, по суті, автономну профспілкову організацію.

Промислові профспілки об'єднують усіх робітників підприємства, незалежно від їхньої професійної кваліфікації. Інколи на підприємстві створюються ще й секції «за фаховою належністю».

Низові профспілки — фахові чи промислові — у більшості своїй об'єднуються в різноманітні загальнонаціональні федерації: Єдине братство столярів та теслярів (фахова профспілка); Федерація робітників металургійної промисловості (промислова профспілка). Інколи федерація носить змішаний характер.

126 федерацій, із загальним числом 14 мільйонів членів, 1955 року об'єдналися в одну конфедерацію. Раніше таких конфедерацій було дві: Американська федерація праці та Конгрес виробничих профспілок (АФП/КВП).

Профспілки водіїв та працівників автомобілебудівної промисловості, а також шість десятків дрібніших організацій не приєдналися до конфедерації.

Найстаріші профспілки — фахові. У XVIII та XIX сторіччях ремісники та кваліфіковані робітники з Англії, Шотландії, згодом Німеччини — ливарники, каменярі, друкарі, шевці — почали першими об'єднуватися

в товариства взаємодопомоги, щоб захищати своє місце на ринку праці. Зброя цих товариств чи асоціацій — технічні знання, майстерність, такі потрібні підприємцям, та суворі дисципліна в усьому, що стосується взаємин з роботодавцем. Більшість товариств не мали на меті організованої спільної боротьби всіх трудящих за кращі умови, навіть навпаки: вони намагалися обмежити масштаб своїх дій, коло учасників у надії на високі заробітки (чим менше фахівців, тим вище цінуються їх знання).

Рішуче протистоячи хазяям, з якими вони прагнули говорити на рівних при підписанні контрактів, «браття» досить вороже ставилися — в усі часи — до пізніших іммігрантів, некваліфікованих бідаків, прибульців з найвідсталіших районів Європи. Таку саму ворожість — до того ж посилену расистською ідеологією — вони виявляли і до «чорного» населення. А чи не трапляється так, — запитували вони себе, — що скасування рабства кине на ринок праці нові робочі руки, ладні прийняти будь-які умови найму? Той факт, що промисловці Півночі США — їхні роботодавці — виступали непримиренними аболіціоністами, не заспокоював «цехи», швидше навпаки...

У плані організаційному ця протекціоністська концепція втілювалась у високих вимогах при вступі до профспілки: чималі внески (фонд взаємодопомоги має бути солідний), суворий відбір за кваліфікацією (авторитет в очах об'єднання хазяїв!). «Братства» домагалися найширшої автономії — необхідної умови для ведення ділових ефективних переговорів з підприємцями. Метою було вибороти і відстояти «монополію» профспілок при найманні робочої сили та контроль за професійним навчанням. Фахові профспілки відіграли вирішальну роль у створенні Американської федерації праці (1886 рік). Цехова ідеологія тривалий час визначала характер американського профспілкового руху.

«Я — робітник, столяр, член секції Єдиного братства столярів і теслярів Америки в Пітсбурзі. Наша секція налічує нині (1971 року) 300 членів, зайнятих переважно на комерційному будівництві. Профспілка має цікавитися долею робітників дрібних підприємств, зайнятих на будівництві житла. Я заробляю 8 доларів на годину. Не член профспілки заробляє 3 долари. Деякі не одержують і 16 доларів на день.

Вступаючи до профспілки, я сплатив 200 доларів — вступний внесок. Помісячний внесок складає 8 доларів, до яких додається 1 процент від зарплати. Я заробляю 900 доларів щомісяця і сплачую 17 доларів.

Профспілка забезпечує мене роботою. Вона відіграє роль місцевого чи регіонального бюро по найму. Вона укладає угоду з об'єднанням підприємців. Я не можу розпочати роботу вранці, якщо в мене немає профспілкової картки, підсумованої по сьогоднішній день. Набирати робітників, обминаючи профспілку, підприємці мають право тільки тоді, коли остання не в змозі забезпечити їх необхідною робочою силою. Слід сказати, що організація будівництва у США сприяла процвітанню фахових профспілок. Тут існує цілий інститут «контракторів» — посередників, які укладають контракт з клієнтом, приватним власником чи державою. Термін виконання і ціна точно визначені. Застереження щодо запізнь-зривів дуже суворі.

«Контрактори» зацікавлені в дотриманні строків, що дозволяє уникати конфліктів з робітниками. Підписуючи контракт з профспілками різних цехів, «контрактори» одержують відносно кваліфіковану робочу силу і гарантії від страйків на своїх будовах».

В 1971 році прийом нового члена до фахової профспілки відбувався так само, як і в минулому сторіччі. Кандидат має постати перед представницькою комісією для перевірки його кваліфікації. Столяр, наприклад, повинен визначити за зразками породи дерева, яких давно не вживають; маляр — розрізнити відтінки фарб (у порошках), навмисне змінених. «Тут, у Мідуесті, комісія-жюрі, складена переважно із старих, консервативно настроєних робітників німецького, норвезького чи шведського походження, відмовляє — вдаючись до своїх улюблених запитань-пасток — кандидатам з негрів чи мексиканців; тоді як охоче приймають «переміщених осіб», перебіжчиків із соціалістичних країн... Традиція вимагає також, щоб резервувалися місця для навчання синів чи племінників членів профспілки». (Розмова в Детройті).

Профспілкові внески високі — отже, є можливість подавати допомогу в разі хвороби чи нещасного випадку, збільшувати пенсії.

«Силою фахової профспілки лишається робітнича дисципліна. Але водночас цей тип профспілки сприяє розвитку індивідуалізму: кожен за себе. Наприклад, на будові діють 20 чи 30 різних профспілок: електриків, сантехників, арматурників, столярів. Широке поле для конфліктів між самими профспілками. Кому, приміром, встановлювати освітлення? Електрикам чи столярам, якщо «антураж» дерев'яний? Трапляється, що подібні конфлікти призводять до перебоїв у роботі.

Обговорення контрактів відкриває найширші можливості для корупції, шантажу: представник профспілки, загрожуючи «контрактору» страйком, вимагає, просто кажучи, хабаря. І «контрактор», побоюючись зірвати строки, дає його. А робітник — ставка у цій грі — навіть нічого не знає. Невдоволений робітник-бунтар не дістане більше роботи на повний день. А якщо наполягатиме на своєму, то його, певно, виключать з профспілки за нелояльність...»

«Існують спеціальні спостережні пости, які забезпечують членам своєї профспілки цілорічну роботу. Ці пости — на утриманні політиків». (Розмова в Пітсбурзі).

Саме серед членів фахових профспілок вербується так звана «робітнича аристократія»...

«Тим часом, якщо погодинна оплата наших робітників справді вища порівняно з промисловою профспілкою, то середньорічна зарплата (500—600 доларів на місяць) не перевищує заробітків кваліфікованих робітників інших категорій; простої, неминучі на будь-якій будові, не компенсуються. Я не кажу, звичайно, про не членів профспілки, тобто 2 мільйони робітників, які могли б до неї вступити, але лишаються поза організацією. Ці два мільйони — зовсім беззахисні на ринку праці». (Та сама розмова).

IV

Керівники фахових профспілок — «робітнича аристократія» — в своєму намаганні залишитися малочисленною і відносно добре оплачуваною групою — довгий час опиралися організації масового профспілкового

руху, створенню промислових профспілок, що об'єднують усіх робітників підприємства незалежно від їхньої кваліфікації. До деякої міри зіткнення концепцій пояснювалося причинами етнічного і культурного характеру: робітники англосакського й німецького походження, звичаєні шанувати майстерність та вміння, сповнені почуття власної робітничої гідності, з презирством ставилися до некваліфікованих чорноробів з Ірландії, Польщі, Сіцілії... Старожили Сполучених Штатів Америки вбачають у кожному новоприбулому ще одного конкурента на ринку праці. Об'єднання хазяїв активно використовує «новачків» також і для того, щоб зривати страйки...

Прихильники синдикалізації промисловості — це найчастіше вихідці з Англії та Німеччини, перейняті соціалістичними ідеями.

Ці останні вважають завданням профспілкового руху об'єднання трудящих — кваліфікованих чи ні — проти класу капіталістів. Вони ненавидять капіталістичну систему і борються за встановлення нового соціального порядку, вони мають навіть свою політичну програму. Багато хто з них бореться водночас за організацію робітничої партії.

У плані організаційному класова концепція профспілкової діяльності вималювалася так: якнайширше залучення нових членів, помірковані внески, обов'язкова єдність дій, централізоване керівництво. Синдикалізмові для обраних протиставлено синдикалізм для всіх.

На кінець XIX сторіччя все ж перемогла найстаріша тенденція — фахові профспілки. Насамперед через те, що кваліфіковані робітники тяжіють до більшої стабільності: йдеться про місце роботи чи організацію. Чорнороби — перші жертви будь-яких «несподіванок» економічного життя. В цей час у США спостерігається майже постійна нестача кваліфікованих працівників і періодичний надлишок некваліфікованої робочої сили.

«Роботодавці, не відчуваючи прихильності до жодного різновиду профспілки, все ж віддають перевагу організаціям робітників кваліфікованих. Вони ведуть переговори з керівниками фахових профспілок, домовляючись не торкатися питання умов праці некваліфікованих робітників. У свою чергу профспілки, відкриті для некваліфікованих робітників, мало уваги приділяють кваліфікованим.

Співробітництво між фаховими профспілками та підприємцями відбилося в практиці профспілкової діяльності. При створенні Американської федерації праці в її основу лягла ідея, що тільки кваліфікований робітник «організований», тільки на нього може спиратися стабільний і дійовий синдикалізм. До того ж об'єднання підприємств нещадно придушує будь-яку спробу робітничого «заколоту»... (Розмова з Джорджем Моррісом).

1875 року 10 шахтарів з Пенсільванії були засуджені на смерть «за заколот та насильство». 1877 року власті наказали військам відкрити вогонь по страйкарях-залізничниках: вбитих — десятки.

1892 року приватна поліція у Карнегі стріляла в страйкарів-металургів. 1894 року федеральні війська кинуто проти страйкарів заводів «Пульман».

«Залізна п'ята» прагне розчавити все, що ворухнеться... На вимогу підприємців суд оголошує дії робітників незаконними й погрожує юридичними санкціями; підприємці створюють спеціальні команди професійних антистрайкарів — штрейкбрехерів. Вони звертаються до при-

ватної поліції з проханням скласти «чорний список» активістів; приймаючи на роботу, висувають вимогу не вступати до профспілки... (Такий «порядок» залишався в силі до 1932 року). Профспілкові керівники-угодовці всіляко сприяють налагодженню найкращих стосунків між хазяями й робітниками.

Однак потреба в робітничих організаціях — ширших від фахових профспілок — існує. Технічний прогрес революціонує соціальну організацію. Цехові «братства» неспроможні задовольнити нові вимоги індустрії. Цього разу промислові профспілки перемагають, але тепер спираються виключно на конкретну поточну практику: як організувати всіх цих «некваліфікованих»?

Кілька федерацій, що приєдналися до Американської федерації праці (АФП) — головним чином, шахтарі, текстильники, пивовари, — намагалися орієнтувати діяльність АФП у напрямку створення відкритих масових профспілкових організацій, але з того нічого не вийшло. Робітничі виступи поза федерацією не дістали від неї жодної підтримки. Профспілки АФП перебували в застої.

Нове піднесення профспілкового руху пов'язане з економічною кризою 1929 року та її наслідками. «Коли Рузвельта у 1932 році було обрано президентом, у США налічувалося 13 мільйонів безробітних. Робітники висували багато вимог. У країні було неспокійно. Рузвельт поставив завдання стабілізувати американську економіку; а в здійсненні своєї політики він потребував надійної підтримки.

Рузвельт зовсім не був таким лібералом, як про нього говорять... Це був прагматик. Він спирався на робітничий рух, оскільки той існував. Він рахувався з необхідністю. А необхідністю було юридичне оформлення права профспілок, щоб знайти вихід з глухого кута». (Розмова з Гаррі Когені).

Ці «юридичні рамки» визначив сьомий розділ Закону про оздоровлення національної економіки (1933 рік), через два роки підтверджений законом Вагнера. Закон визнавав віднині «право робітників на організацію і колективне ведення переговорів зі своїм роботодавцем»; він забороняв будь-які «втручання, перешкоди та примус» з боку підприємців під час переговорів. Було також створено спеціальне Національне управління з питань трудових відносин, наділене широкими повноваженнями.

«Президент просить вас приєднатися до профспілки», «Федеральний уряд дає гарантії проти хазяйської сваволі»... Профспілковий рух набуває величезного розмаху. Прихильники промислових профспілкових організацій у жовтні 1935 року створюють свій комітет. Більшість керівників АФП виступає проти нього. 1938 року комітет трансформувалася у Конгрес промислових організацій (КПО), який оголосив себе незалежною профспілковою конфедерацією.

Активність робітників змусила хазяїв, одного за одним, поступитися. (Форд погодився на переговори з Федерацією робітників автомобілебудівної промисловості тільки у 1941 році).

У США повівся свіжий вітер робітничого ентузіазму. КПО висуває вимоги значно ширші від тих суто економічних вимог щодо поліпшення умов праці, якими «прославилися» фахові профспілки: тепер ідеться про соціальне забезпечення в масштабах країни, рівні права для негрів; організацію профспілок на Півдні. Рух набуває антифашистського інтернаціонального «відтінку».

Чимало молодих інтелігентів залишають університетські кафедри чи

лабораторії, щоб узяти безпосередню участь у робітничому русі. Вони стають журналістами, організаторами, вербувальниками.

Кількість членів профспілки різко зростає: з 2,3 мільйона в 1930 році до 3,5 мільйона в 1935-му, 8 мільйонів у 1939-му, на кінець другої світової війни — 14 мільйонів членів... «Тоді ми мали величезний бойовий потенціал, робітнича свідомість міцніла. Але новий розподіл національного багатства, запропонований Рузвельтом, провалив рух. Розвиток класової свідомості було штучно затримано, і американський робітничий рух надовго посів місце «у хвості» ліберальної буржуазії». (Розмова з Джімом Уестом).

Однак стосунки між об'єднанням підприємців та профспілками США регулюються законом і головними принципами, прийнятими у той час.

V

«Отже, ви заснували своє підприємство, найняли персонал, організували роботу на свій розсуд... Все йде добре. Та ось одного дня якийсь робітник зауважує, що вашій волі час покласти край. Він налагоджує зв'язок з відповідною профспілковою федерацією. Остання посилає на місце своїх представників — «організаторів», і ті починають з того, що розпитують робітників, чи не хочуть вони вступити до профспілки. Коли 30 процентів робітників подали заяви, «організатори» пропонують вам визнати профспілку.

Ви можете відмовитися. У цьому разі представники профспілки звернуться до Національного управління, яке, перевіривши факти, наполягатиме на визнанні підприємцем профспілкової організації. Якщо ви знову відмовитеся, справу буде передано на розгляд робітничого колективу. Цього ви заборонити не можете.

Тепер перед вами вибір: сприяти створенню «профспілки-фірми», куди ввійшли б також ті, хто вже подав заяву, чи провадити активну кампанію проти заснування профспілки на вашому підприємстві, обіцяючи забезпечити своїх робітників однаковою зарплатою з їхніми колегами — членами профспілки на спорідненому підприємстві.

В разі обговорення на підприємстві робітники вирішують, яку саме профспілку вони хотіли б мати чи не мати жодної (таке трапляється у 30 процентів випадків). Якщо більшість проголосує проти профспілки, ви отримаєте перепочинок на рік: раніше ваші робітники не мають права порушувати справу знову.

Коли ж робітники висловляться за профспілку, але жодна з них не збере абсолютної більшості голосів, голосуватимуть удруге. Виняткове право представляти робітників цього підприємства здобуває профспілка, яка збере більше половини голосів. Переможена профспілка повинна припинити тут будь-яку діяльність.

Віднині ви зобов'язані приймати представників профспілки, підтримуваних більшістю вашого персоналу; ви обговорюватимете з ними всі проблеми, висунуті на розгляд. Переговори завершуються контрактом, який підписують профспілка і підприємство». (Розмова з Бернстайном).

При відсутності широкого соціального законодавства — соціального забезпечення до 65 років, закону про оплачувані відпустки, оплату понаднормових робочих годин, — при відсутності іншого робітничого представництва профспілкова організація робітників може запропонувати дирекції підприємства переговори з будь-якого питання: про зарплату чи умови праці, кількість вихідних, допомогу на випадок хвороби, стипендії для навчання дітей робітників, будівництво житла. Наслідок переговорів залежатиме від співвідношення сил.

«Товар» підприємця в цих переговорах — зарплата і умови праці. Профспілки «пропонують» участь робітників у боротьбі за підвищення продуктивності праці, позицію «розуміння» потреб капіталу, гарантії від страйку протягом строку дії контракту.

Визнання представницького характеру профспілки передбачає, що всі робітники підприємства мають бути членами організації. Той, хто не бажає вступити до профспілки, повинен піти з підприємства протягом місяця. Кожному новачку в перший же день роботи належить з'явитися до профспілкового делегата. Профспілкові внески «автоматично» відраховує підприємство і вносить до профспілкової каси.

Профспілка віддає підприємцю виняткове право «вести справи підприємства і керувати робочою силою», тобто дбати про порядок, дисципліну, підвищення продуктивності праці, просування по службі...

Зміст контрактів, укладених на різних підприємствах, має істотні відмінності. Він залежить від розмірів підприємства, економічної кон'юнктури, бойовитості профспілки.

Угода між Федерацією трудящих алюмінієвої промисловості та відповідною компанією (АЛКОА) так визначає тривалість оплачуваної відпустки: один тиждень — через рік роботи на підприємстві; два тижні — через три роки; три тижні — через десять років; чотири тижні — через двадцять п'ять років безперервної роботи на цьому підприємстві. Контракт Федерація робітників автомобілебудівної промисловості — «Дженерал Моторс» розв'язує це питання по-своєму: один тиждень відпустки — через 6 місяців роботи, два тижні — через рік; два з половиною тижні — через три роки; три тижні — через п'ять років; три з половиною тижні — через десять років; п'ятнадцять років роботи на підприємстві дають право на четвертий тиждень відпустки. Інколи робітники з двадцятирічним стажем, одержують п'ятий тиждень.

Всі угоди діють тільки на даному підприємстві (чи компанії). Робітник, який пішов з підприємства — добровільно чи ні, — втрачає переваги, надані йому контрактом, втрачає стаж.

Тривалість дії контракту — найчастіше два—три роки. Профспілка зобов'язується не вдаватися до страйків протягом цього часу. Конфлікти, що виникають з приводу інтерпретації чи здійснення якогось розділу угоди, мають вирішуватися в робочому порядку. Коли домовитися не вдається, звертаються по допомогу до арбітра. Найчастіше це юрист чи професор університету. Рішення арбітра остаточне. Послуги його коштують від 450 до 1200 доларів, залежно від складності позову. Цілорічне утримання арбітра коштує 50 000 доларів. Витрати ділять між собою профспілка і підприємство.

Отже, чим довше триває суперечка, тим більше профспілка вагається: звертатися до арбітра чи ні? Адже дорого! Водночас страйкувати, поки діє контракт, ми теж не можемо. Словом, глухий кут... 95 процентів позовів, порушуваних робітниками, марні». (Розмова у Лос-Анджелесі з П. М., робітником металургом).

Ще до закінчення строку дії контракту сторони починають переговори про його поновлення: кожен висуває свої вимоги. Якщо згоди не досягнуто, профспілка може закликати до страйку (хазяїн, відповідно, — вдатися до локауту), щоб вплинути на хід переговорів.

І ось — страйк. До нього готуються всі. Підприємець наращує запаси готової продукції — накидаючи робітникам понаднормову роботу, від якої ті не можуть відмовитися (хіба що подібна ситуація передбачена в контракті). Запасуються продукцією клієнти даного підприємця. Так, 1971 року, коли закінчувався строк дії угоди між профспілкою робітників-металургів та керівництвом сталеливарних заводів Пітсбурга, підприємства-споживачі нагромадили на своїх складах 12 мільйонів тонн сталі — кількість, достатню для задоволення потреб американської індустрії протягом 6—8 тижнів. Звідси висновок: місячний страйк робітників металургійної промисловості не позначився суттєво на активності американської економіки. Профспілки (хоч і не всі) створюють страйковий фонд. Робітничі родини мають свої власні турботи. Матеріальне забезпечення більш чи менш тривалого страйку (дату якого визначають заздалегідь) — то складова частина робітничого бюджету.

Страйк триває доти, доки не укладено нового контракту або президент США оголосить, що страйк ставить під загрозу безпеку американської нації. В такому разі страйк припиняють на 80 днів, протягом яких сторони мають дійти згоди. Як правило, профспілки підкоряються ухвалі президента. Але після «перепочинку» страйк може бути поновлений. Під час страйку робітники не одержують від підприємців ніякої компенсації. Щороку роботодавці та профспілки укладають і поновлюють десятки тисяч контрактів різної тривалості. В такому самому ритмі відбуваються й страйки, якими знаменуються поновлення контрактів. Один закінчується, інший розпочинається. Система контрактів, — із обов'язковою забороною страйків на час їх дії, — призводить до розпорошення робітничих дій, хоч кожна з цих «дій» окремо може набувати великого розмаху. Проте ідея загальнонаціонального страйку виключена з системи ідей американського синдикалізму.

VI

Приміщення розкішне. Оздоблене мармуром, мозаїкою та цінними породами дерева. Фрески на площадках сходів воскрешають сентенції типу: «Праця та Індустрія — дві рівнозначні людські сили», «Трудитися — то воля бога» і т. п. На останній площадці земляни підносять свої погляди до лазурового неба. Ще трохи і пролунають небесні сурми: «Вірусмо!»

Коли будувалося це приміщення, Федерація робітників м'ясної промисловості була однією з найбойовитіших серед американських профспілок. Розкіш її помешкання в Чикаго сьогодні вже перевершена. Федерація робітників автомобілебудівної промисловості пропонує відвідувачам як поживу для розуму «думки» Гете, Стюарта Міля, президента Вільсона, святого Фоми Аквінського, Ейнштейна.

Положення про те, що всі робітники підприємства зобов'язані бути членами профспілки, а внески відраховуються роботодавцем безпосередньо

із зарплати, дало в розпорядження керівників профспілок значні суми: 5—10 доларів від кожного робітника щомісяця в металургії; 8 доларів (у середньому) — в автомобільній промисловості; 7 доларів — у м'ясній промисловості. До цього додаються ще разові внески (вибори, організаційна кампанія).

Більша частина внесків осідає в низовій організації, частина надходить до каси федерації на поточні потреби. Деякі профспілки створюють страйкові та пенсійні фонди, фонди для забезпечення у разі хвороби, нещасного випадку. Частину зібраних і невикористаних грошей «позичають» державі.

Великі профспілкові федерації надають допомогу зарубіжним «вільним профспілкам» (наприклад, французька «Форс уврієр» 1970 року одержала від Федерації робітників-металургів США 6000 доларів).

Профспілки мають значні штати — 60 000 службовців, тобто один функціонер на 300 членів профспілки. Це — найвищий у світі рівень профспілкової бюрократії (в Швеції — 1 функціонер на 1700, в Англії — один на 2000 членів профспілки).

Існування армії профспілкових чиновників зумовлюється кількістю і складністю договорів, які щороку поновлюються. Їх кількість досягає 150 тисяч, охоплюють вони 20 мільйонів робітників. При відсутності загальнонаціонального трудового й соціального законодавства кожен контракт становить щось на зразок законодавства підприємства, поєднуючи одночасно і трудовий кодекс, і соціальне страхування, і пенсійне забезпечення, і регламентацію оплачуваного відпочинку. Звідси впливає необхідність — навіть для невеликої федерації — утримання штату юристів, економістів, фінансистів, канцеляристів.

Цікавий і закономірний процес: більш могутні федерації, володіючи досконалішим юридичним та фінансовим апаратом, поглинають низові профспілки і навіть федерації. Так трапилося, наприклад, з Федерацією робітників пралень та хімчистки, пекарів, «приєднаних» до Федерації водіїв вантажних машин. Нещодавно профспілка металургів поповнилась загоном робітників каменоломень. Причому профспілкова концентрація відбувається паралельно індустріальній монополістичній концентрації.

Зарплата, покладена профспілками своїм службовцям, відносно висока: для «постійнообраного» у металургії 14 000 доларів на рік плюс щоденні 7 доларів на представництво плюс нове авто що два роки. Гаррі Ханк Вільсон, профспілковий делегат, обраний робітниками складальної дільниці на заводі Форда (Дірборн) — негр, що супроводив мене під час відвідання конвейєра, — одержує від своєї профспілки винагороду 106 доларів на тиждень, а також додаток до зарплати — 150 доларів на тиждень. Середня річна зарплата президента федерації досягає 60 000 доларів. Пояснюються ці високі оклади тим, що послуги кваліфікованого профспілкового представника на переговорах коштують стільки ж, скільки послуги авторитетного адвоката; до того ж перед лицем високооплачуваних представників хазяїв робітничі делегати теж повинні «мати вигляд»... Проте високі оклади мають одну дуже суттєву хибу. Робітники втрачають надійний спосіб контролю за діяльністю своїх керівників. У Франції робітники можуть легко виявити хабарництво профспілкового лідера зарплата не дозволяє йому жити «на широку ногу»... В Сполучених Штатах все виглядає інакше. Кількість «постійнообраних» та офіційних профспілкових чиновників така, що вони складають більшість на з'їздах та дорадчих зборах. До того ж між членами цієї бюрократії існує своє-

рідна солідарність. Голосувати на з'їзді за збільшення президентського окладу — це голосувати за збільшення своєї власної зарплати...

Різниця між заробітком робітника і винагородою профспілкового функціонера полягає в тому, що для останнього ставкою в грі є керівна профспілкова посада. «Сьогодні вже достеменно відомо, що Джозеф Яблонський, його дружина та дочка були вбиті 31 грудня 1969 року двома найманцями, чії послуги оплатили люди з безпосереднього оточення В. Бойля, президента федерації робітників-шахтарів. Причина: Яблонський, кандидат на посаду президента федерації, загрожував привілеям діючої камарильї». (Розмова у Детройті з Дж. Д., техніком).

Таким чином, профспілкові лідери — не без участі підприємців — перетворюються часто на профспілкових бізнесменів, вони продають робочу силу іншим бізнесменам — керівникам підприємств. Робоча сила — товар? Але тоді профспілком належало б включитися в боротьбу проти капіталістичної системи... Однак поки що головною турботою профспілкових босів є прагнення гальмувати запровадження соціального законодавства. Якщо узаконити тривалість робочого дня, оплачувані відпустки, вихідні, страхування на випадок хвороби, форми звільнення, про що ж тоді вони говоритимуть з об'єднанням хазяїв?!

VII

А тим часом профспілкова організація в США залишається сьогодні головною організованою силою, що протистоїть великому бізнесу. Бойовитість і дисциплінованість робітників накинuli американським підприємцям синдикалізм: «Якщо в американського робітника низька класова свідомість, який з нього активіст, боєць». (Розмова з Віктором Перло, економістом). Отже, профспілкові активісти низового рівня, делегати, обрані в цеху чи майстерні, — бойовий загін...

Коли вірно, що активність і бойовитість на французький зразок тепер рідкість, справедливо також і те, що до асиміляції профспілкових кадрів з керівниками підприємств справа загалом не дійшла.

Профспілкові лідери наголошують на ідеях рівності, свободи, пошуку компромісів — а ці ідеї, здається, відіграють дуже й дуже незначну роль на шкалі цінностей керівників підприємств, більше заклопотаних конкуренцією-суперництвом, власністю, обміном.

Добробут робітників стоїть на першому плані турбот профспілкових кадрів; досягнення ж максимальних прибутків — на останньому. І навпаки, ефективність організації, висока продуктивність та досягнення максимального прибутку — перші турботи власників підприємств. Добробут персоналу посідає передостаннє місце в їхній шкалі, саме перед «добробутом соціальним»...

Завдяки профспілковій діяльності значна частина американських трудящих домоглася гарантій арбітражу, соціальних благ, яких їм не забезпечив би закон. У середньому зарплата робітників, зайнятих на підприємствах, де є профспілки, на 15—20 процентів вища, ніж у їхніх колег на споріднених «несиндикалізованих» підприємствах. Різниця ще зростає, коли відсутність профспілки поєднується з географічним положенням. Гелен Крюге, робітниця одного з заводів у Мічигані, член профспіл

ки, заробляє 5,85 долара на годину. Мері Альтман працює на заводі тієї самої компанії, розташованому в Південній Кароліні і несиндикалізованому, вона заробляє 2,2 долара. Цю різницю в оплаті особливо відчують «чорні» робітники: профспілки відстоюють — більш чи менш успішно — рівність у заробітку негрів і «білих»; на підприємствах, де немає профспілки, «чорні» позбавлені будь-якого захисту.

Вплив профспілки також помітний у всьому, що стосується оплати понаднормової роботи: в травні 1970 року з 14,5 мільйона американських робітників, які працювали понад 40 годин на тиждень, тільки 6 мільйонів — переважно члени профспілок — одержали платню за належними розцінками.

Існування профспілок відчувається не тільки на підприємствах, де вони діють. Якщо Дюпон де Немур та кілька інших великих компаній не допустили створення профспілкових організацій на своїх підприємствах, то тільки через те, що вони гарантували робітникам умови, рівнозначні тим, яких робітники споріднених підприємств домоглися завдяки профспілковій діяльності та страйкам. Можна вважати, що вплив цього роду відчувають до 30 процентів усіх трудящих — включаючи інженерів, які не можуть одержувати менше того, що об'єднання хазяїв дає робітничому персоналу.

Позицію американських підприємств, змушених рахуватися з «профспілковим фактом», не назвеш загалом ні «дружньою», ні «співробітницькою», як того вимагає преамбула контрактів. Ця позиція — результат суперечливого ставлення: «У 30-і роки, до профспілок, був хаос. Рузвельт краще за інших зрозумів, що покласти йому край можна, визнавши профспілки». (Розмова у Детройті). З цього погляду профспілкова організація — то, певно, добра річ.

Під приводом захисту свободи праці в багатьох штатах, особливо на Півдні, продовжують переслідувати профспілки, навіть якщо більшість робітників підприємства висловилися за створення організації.

Підприємці вдаються до чисто поліцейських засобів, щоб ослабити профспілкову діяльність. «Сьогодні американець не має особистого життя. Про кожного все відомо. Спеціальні організації вивчають соціальну поведінку індивідів. Об'єднання підприємців складає «чорні списки», щоб запобігти несподіванкам». (Розмова у Сан-Франціско).

Керівництво підприємств має чимало способів втручатися до профспілкового життя. Досить назвати хоча б місцеві газети, інші засоби інформації та зв'язку. «Під час профспілкових виборів дирекція може впливати на робітників, розповсюджуючи, наприклад, чутку, що такий-от кандидат «чудовий партнер на переговорах», «невблаганний у справах» і т. п. Або якнайшвидше задовольняють вимоги, висунуті тим делегатом, за яким підприємці бажають зберегти місце». (Розмова в Детройті).

Американське об'єднання хазяїв охоче бере участь у наклепницьких кампаніях проти деяких профспілкових лідерів, сподіваючись применшити їхній авторитет в очах молодих робітників, не знайомих з подібними «методами». Або наперед звинувачує в «обуржуазнюванні» профспілкових делегатів чи зосереджує увагу на випадках корупції та хабарництва. Така практика справді існує. Джерела її треба шукати в американській політичній традиції. Однак слід запитати себе, чи ув'язнення Джиммі Гоффа, президента Федерації водіїв вантажних машин, було спричинене свого часу лише тією обставиною, ніби він «плував» власну кишеню з профспілковою, чи його блискучими організаторськими здібностями? Гоффа за короткий час перетворив свою профспілку на най-

могутнішу в США. Покарано «гангстера» Джиммі Гоффа? Така висока моральність була б зворушливою... Але більшість членів цієї профспілки поділяють іншу думку: санкції вжито проти Гоффа-організатора... Об'єднання підприємців спирається також на наукові дослідження, зокрема в галузі соціології та психології. За популярною нині теорією, розвиток профспілок — це передусім наслідок непередбаченого, промислового розвитку. У майстерні ремісника, на маленькому підприємстві робітник почувався особистістю, індивідом. Він міг будь-коли звернутися до начальства, змусити себе вислухати. Створення великих промислових об'єднань перетворило майстерню на акціонерне товариство. Робітник почуває себе все ізольованішим, все слабкішим і безпораднішим перед лицем велетенських корпорацій. Прірва між робітником і дирекцією підприємства зростала. Щоб заповнити цю прірву і з'явилися профспілки. Робітник знову відчув ґрунт під ногами. Коли б не цей брак взаємозв'язків, профспілки не було б...

VIII

Підприємці раз у раз домагаються нових законів для обмеження свобод дій профспілок. Могутній рух трудящих за свої права, викликаний економічною кризою 1929 року, висунув на чолі робітничої колони бійців, які проголошували себе прихильниками революційної ідеології. Американські комуністи відіграли активну роль у створенні промислових профспілок та Конгресу промислових організацій (КПО). На кінець другої світової війни активісти-комуністи обіймали відповідальні й досить високі посади в різних секторах профспілок. Об'єднання підприємців та профспілкові керівники-угодовці висловлювали з цього приводу однакове занепокоєння.

Приводом для усунення комуністів з відповідальних посад була їхня відмова «агітувати» профспілкові організації, де вони мали вплив, за план Маршалла — план економічного й політичного панування в Європі. Розвиток «холодної війни» додав до цього ізоляцію політичну. Битися довелося на два фронти: проти панівного класу та проти керівників-угодовців, що прагнули заволодіти і цією «часткою» (у США профспілкові внески, які так легко зібрати, були і лишаються принадною здобиччю). 1947 року прийнято закон Тафта-Хартлі — «закон профспілкового рабства». Віднині кожний профспілковий керівник мав щорічно подавати завірене в нотаріуса свідоцтво, де підтверджувалося, що він «не є членом комуністичної партії і не приєднується до неї; не є прихильником повалення уряду США силою чи якимось іншим незаконним способом; не належить до жодної організації, яка здійснює чи проповідує цю доктрину, і не підтримує подібної організації». (Стаття I, розділ 9).

Закон Тафта-Хартлі відкривав найширше поле діяльності для профспілкових керівників-угодовців... І через чверть століття антикомуністичні положення знаходимо в профспілкових документах. У статуті Федерації робітників автомобілебудівної промисловості, зокрема, читаємо таке: «Жоден член жодної первинної профспілкової організації не може обіймати виборну чи штатну посаду як на нижчому, так і на федеральному рівні, якщо він є членом (чи прихильником) таких політичних організацій, як комуністична, фашистська чи нацистська, котрі виявляють,

прямо чи посередньо, відданість якомусь іншому урядові, ніж уряд США».

Деякі федерації, йдучи навіть далі вимог закону, заборонили комуністам — чи тим, кого вважали комуністами, — бути членами профспілки. Таке «застереження» ми знаходимо, приміром, у статуті Федерації робітників-металургів, виданому 1967 року.

Антикомунізм став доктриною американського профспілкового руху. Саме на ґрунті теоретичного, так би мовити, антикомунізму керівники Американської федерації праці та Конгресу промислових організацій, поділені в 1938 році, вирішили злитися в єдину конфедерацію.

Преамбула конституції новоствореної конфедерації відзначає щонайповнішу інтеграцію американського профспілкового руху в панівній ідеологічній системі: «Ми рішуче боротимемося проти сил, які прагнуть підірвати демократичні інститути нашої нації».

Не лишилося й сліду від того духу боротьби, яким ознаменувалося свого часу народження АФП: «...боротьба розгортається між гнобителями й пригнобленими, — заявляли тоді її фундатори, — і наслідки цієї боротьби будуть згубні для мільйонів трудівників, якщо вони не організуються для взаємної підтримки і виступів проти капіталістів».

Сьогодні ніхто не наслідиться стверджувати, ніби безумовне рівняння керівників АФП/КПО на панівну ідеологію сприяло розквітові робітничих профспілок США. А за статистикою існує точна відповідність між початком певного застою в розвитку профспілкового руху та позбавленням прав активістів-комуністів і тих, кого вважали такими: «На мою думку, усунення комуністів було помилкою, коли виходити з інтересів профспілкової організації. Саме комуністи могли б розвивати класову свідомість серед робітників, культивувати дух відданості й бойовистості. Дух, знищений бюрократією та рутиною». (Розмова у Лос-Анджелесі з Лен де Со, колишнім редактором газети КПО).

Чи домоглися такою ціною керівники-угодовці «розуміння» з боку об'єднання підприємців? Ні. У 1959 році ухвалено новий закон для посилення урядового втручання в життя профспілок і створення нових перешкод у їхній діяльності.

1972 року десятки мільйонів американських робітників, які бажали б вступити до профспілки, але не мали змоги цього зробити, залишалися без будь-якого захисту в стосунках зі своїми роботодавцями. Однак нинішній варіант «підприємства з профспілкою» прийнято вважати цілком задовільним. Говорить Дж. Міні, президент АФП/КПО: «Наші профспілки дали трудящим більше, ніж будь-який інший профспілковий рух у світі... Ми маємо найвищий життєвий рівень у світі. Навіщо клопотатися організацією людей, про яких напевне навіть не скажеш, що вони прагнуть цього?.. Відверто кажучи, колись мене непокоїло питання чисельного складу організації. Але потім я зрозумів, — це не має жодного значення. Тільки організований голос береться до уваги за будь-яких обставин. (Інтерв'ю, опубліковане в «Ю. С. ньюс енд Уорлд ріпорт», 21 лютого 1972 року).

Але якщо береться до уваги тільки організований голос, то дозволяє запитати, навіщо ж відмовлятися від збільшення їхнього числа?

[Закінчення в наступному номері].

*З французької переклала
Ярослава СОБКО*

Листи з Парижа

Лист другий

ЕКСТАЗ І АГОНІЯ

Занепад буржуазної культури очевидний, і так само очевидна безнадійність будь-яких спроб урятувати її. Свідками такої спроби ми були в травні минулого року, коли новий уряд П. Месмера розгортав перед щойно обраною Національною асамблеєю програму своїх дій.

Міністром культури став академік Моріс Дрюон, широко відомий у нас літератор, автор серії історичних романів «Прокляті королі» та багатьох творів на теми сучасності. 4 травня в газеті «Монд» з'явилося його перше інтерв'ю, в якому він рішуче засудив поширену в сучасному суспільстві «апологію деградації людської особистості». З цими словами письменника-міністра можна цілком погодитись, але поряд із закликом берегти нагромаджені людством цінності в інтерв'ю прозвучала погроза на адресу тих, хто «за рахунок держави, тобто за гроші платників податків, займається так званим художнім виявом, який має єдину мету: зруйнувати підвалини й установи нашого суспільства... Кожен, хто відчиняє двері цього міністерства з карнавкою в одній руці й з бомбою в другій, — має вибирати».

Цей вираз швидко став крилатим, бо йшлося вже зовсім не про те, ніби Дрюон «охоचे повертається до минулого, до традицій», як писала в своєму коментарі газета «Монд», а про бажання міністра заступити шлях антибуржуазному мистецтву.

Через кілька днів у Національній асамблеї відбулась цікава сцена. Міністрові культури було подано запит щодо його планів збереження творів мистецтва. Хтось у дебатах висловив думку, чи не варто було б для охорони пам'яток залучити жандармерію. Підхопивши цю репліку, депутат-комуніст Ролан Леруа вигукнув: «Жандарми вже сидять у міністерстві культури!», на що котрийсь правий депутат відповів: «Не чіпайте жандармів! Хай живе французька жандармерія».

Тоді інший депутат від компартії, Жак Раліт, попросив міністра роз'яснити, що той мав на увазі, вимагаючи встановити правила «для свободи діячів культури». Моріс Дрюон відповідати не схотів, тоді його застерegli: «Не повертайтеся до нас спиною, пане міністре!» Пообіцявши з'ясувати питання в своєму наступному виступі через два тижні, роздратована

ний міністр сказав: «У всякому разі я позбавлю вас монополії захищати свободу». Раліт відповів: «Будь-яке дискримінаційне правило, встановлене в суспільстві, є зловживанням владою». Ці слова належать вам, пане міністре. Отже, ви засудили нетерпимість, із якою тепер самі ставитеся до митців, до людей розумової праці, котрі думають не так, як ви». Депутат висловив ставлення комуністичної партії до намірів міністра культури, чия позиція відбивала страх панівних кіл перед єднанням інтелектуалів з робітничим класом.

Наступного дня Париж був свідком незвичної демонстрації. До площі Бастилії прийшли актори й художники, журналісти, письменники, поети й композитори. На чолі повільно їхав катафалк, символізуючи похорон французької культури. Відомі діячі театру, кіно і літератури йшли в жалобі, а десятки надувних кульок високо в небо понесли транспарант із рядками поезії Елюара «Свобода».

Ці бурхливі протести не змінили стану речей, і цілковиту рацію мав Ролан Леруа, сказавши з трибуни Національної асамблеї, що буржуазна культура зайшла в глухий кут, єдиним виходом з якого є ліквідація влади великого капіталу.

Криза виказує себе в найрізноманітніших проявах, безпосередніх і завуальованих. Але чи не найяскравіше її видно з екранів. Один з вельми поширених прийомів сучасного комерційного кіно — експлуатація певних тем, здатних відігравати роль золотоносної жили. Кіноділки пильно стежать за успіхом тих чи тих фільмів, за популярністю тих чи тих персонажів. Перші стрічки на сюжети відомого фантастичного роману Мері Шеллі «Франкенштайн» і румунської легенди про князя-упиря Дракулу з'явилися понад півсторіччя тому, проте в наші дні виходять усе нові варіації цих «вічних» тем. Торік парижани дивились англійські, німецькі, португальські, іспанські, французькі фільми «Реванш Франкенштайна», «Жахи Франкенштайна», «Повернення Франкенштайна», «Меса для Дракули», «Сліди Дракули», «Дракула — князь темряви», «Донька Дракули», «Кохання Дракули»... Але винахідливим торговцям жахами здалося мало такої зливи всілякої чортівні, яка все ж таки має чимось нагадувати сюжет літературного чи фольклорного першотвору. І ось уже з'являються фільми-гібриди, в яких мертвонародженця потвора Франкенштайн зустрічається з живим мерцем Дракулою: західнонімецький фільм «Дракула проти Франкенштайна», франко-іспанський «Дракула — в'язень Франкенштайна» тощо. Зліплені нашвидкуруч, без глибини й художності, ці фільми лоскочуть нерви й не ставлять перед глядачем жодної проблеми.

Така сама тенденція помітна й у трактуванні класичних творів літератури. 1970 року П. Пазоліні поставив «Декамерона» — першу частину своєї трилогії (друга частина — «Кентерберійські оповідання» — вийшла на екрани торік, остання ж — «Тисяча й одна ніч» — ще знімається). Можна сперечатися щодо прикмет цього твору, але в ньому відчувається почерк видатного майстра італійського кіно, й атмосферу раннього Ренесансу — хай трохи однобічно, але все ж таки відображено. Фільм у Парижі мав успіх, та слідом за ним билітає на екрани «Заборонений Декамерон» якогось Карло Маргеріті, а навесні 1973 року Великі бульвари засяяли голизною реклам ще одного — «Суперзабороненого Декамерона» або, як він іменується повністю — «Нових еротичних оповідань Боккаччо», поставлених Франко Маріnellі. Уявімо собі ці фільми, кожен з яких намагається перевершити своїх попередників у відвертому демонструванні інтимних людських стосунків. Певна річ, під афішами стоїть

примітка: «Заборонено до 18 років», але ж це має не так обмежувати, як заохочувати глядачів.

У сорока паризьких кінотеатрах, що спеціалізуються на показі еротичних фільмів, щодня можна побачити силу-силенну всілякої соромітчини й напівсоромітчини. При цьому з багатьох речей, які ще десять років тому вважалися забороненими для підлітків, нині табу знято. І коли дивитися старі французькі фільми, мимоволі дивуєшся з їхньої цнотливості. На паризьких екранах вряди-годи з'являється фільм Роже Вадіма «Небезпечні зв'язки», поставлений 1959 року за мотивами відомого фривольного роману письменника XVIII ст. Шодерло де Лакло. Сюжет давав можливість «розгорнутися» й наповнити фільм будуарно-альковними сценами. Проте режисер обрав інший шлях, поглибивши увагу не до тілесних принад артисток, а до внутрішнього світу героїнь. Незважаючи на це, фільм свого часу було заборонено дивитися підліткам до 16 років. Заборона продовжує діяти й зараз, а це вже зовсім незрозуміло, бо в сусідньому кінотеатрі йде новий фільм того ж таки Р. Вадіма «Дон-Жуан-73, або Якби Дон-Жуан був жінкою» з Бріжіт Бардо та Джейн Біркін (досить нагадати сцену лесбійського «кохання» між двома героїнями, показану крупним планом на кольоровому екрані). Проте фільм не можна дивитися лише дітям до 13 років...

Чи означає це, ніби зараз діти швидше дорослішають? Ні, причина, певно, в тому, що власники кінотеатрів хочуть за рахунок кишенькових грошей підлітка підтримати свій бюджет, який похитнувся внаслідок розвитку кольорового телебачення. «Капітад — його препихабіє» диктує свою мораль і калічить душі молоді проповіддю свободи від таких «застарілих» речей, як цнотливість, сором, принциповість, вірність і любов. Утвердження злого начала в людині — ось що впадає в око глядачеві «Кентерберійських оповідань». Для другої частини трилогії відомий італійський режисер обрав безсмертну серію віршованих новел Джефрі Чосера, але в двогодинну стрічку він зумів убити стільки погані, що фільм не рятує ні привабливість Джозефіни Чаплін — виконавиці однієї з головних ролей, ні тонке відчуття історії, ні бездоганно побудовані кадри. Річ навіть не в тому, що кінотвір Пазоліні переступає межу дозволеного навіть для вузько еротичних, комерційних фільмів, демонструючи голізу нічим не прикритого чоловічого тіла; так, тут чимало й огидних епізодів на зразок того, де молодий відвідувач публічного дому виходить голий на балкон і поливає своєю сечею перехожих. Річ у тому, що все це — не другорядні моменти, не надмірності чи поодинокі приклади зіпсованого смаку.

Ні, ті бридкі сцени на широкому кольоровому екрані стали ґрунтом художньої мови кінотвору. Митець уже неспроможний розмовляти з глядачем на інших регістрах, він утратив чуття психологічного нюансу й здатність малювати й досліджувати душу нормальних людей, у яких не вселилися демони сексу, пияцтва й людиноненавистництва. Хворобливий уяві звичайне життя здається нецікавим і прісним, а всі позитивні людські якості надто буденними й неясковими.

Одному з персонажів Пазоліні сниться картина страшного суду — зеленими горбами біжать юрми грішників, а попереду стоїть колосальна потвора, диявол, що нагадує бика, з-під хвоста в нього цілими тоннами вилітають нечистоти й заліплюють грішникам очі й вуха...

Така картина справляє певне враження: на непосвячених — «сміливістю», а на снобів — тим, що її колорит і композиція чимось повторюють полотна Брейгеля та Босха.

Можна припустити, що в цей спосіб художник прагне віднайти колорит епохи раннього Відродження. Але здогад не справджується: на Каннському фестивалі 1973 року було показано фільм із сучасного життя, створений тими самими засобами й виповнений таких самих сцен. «Велике обжирання» — франко-італійська «драматична комедія» Марко Феррері з такими акторами, як Марчелло Мастоїані та Мішель Піколі. Не варто переказувати зміст фільму, процитуймо лиш анотацію з журналу «Паріскуп»: «Четверо друзів вирішують замкнутися в розкішному будинку з гарненькими дівчатами й покінчити життя самогубством, упиваючись вином і коханням з ранку до вечора. Це їм вдається». Французьке телебачення не втрималося показати реакцію глядачів, які побачили фільм на фестивалі. Поряд із байдуже-доброзичливими фізіономіями на екранах з'явилися роздратовані обличчя, а одна лігня жінка вигукнула просто в об'єktiv телекамери: «Це свинство!» Так, діагноз точний. Але наступного дня стало відомо, що те свинство відзначено премією кінокритики. Ще до закінчення фестивалю «Велике обжирання» — за висловом одного журналіста, найскандальніший в історії кіно фільм, — уже демонструвався в тринадцяти кінотеатрах столиці.

Чим же таки пояснити, що навіть багатьох серйозних режисерів немов магнітом тягне до всіх отих мерзот? Багато хто називає це «критикою сучасного суспільства». Кінознавець Жюзе Бескос, наприклад, писав про «Велике обжирання»: «Що Феррері прагне викрити... крайнощі споживацького суспільства, — це очевидно». А що, власне, тут очевидного? Титани критичного реалізму від Гоголя та Бальзака до Ібсена й Толстого вміли так відшмагати сучасне їм суспільство, що ніяким Феррері чи Пазоліні й не снилося. Проте вони досягали своєї високої мети чистими засобами. Паралельно з ними в XIX столітті були свої майстри «скоромного» жанру, однак вони не пнулися на п'єдестал і не претендували на місце в Пантеоні світового мистецтва. Вони просто заробляли франки, ліри чи долари, розважаючи певні кола читачів описами звабливих пенюарів у розкішних будуарх.

Інші критики виправдовують кінорознузданість боротьбою проти церкви. Відразу знаходяться й історичні паралелі: Боккаччо в XIV столітті, Рабле в XVI, а Пазоліні, Феррері й іже з ними — в XX... Дивує лише позаісторизм цих паралелей. Боккаччо й Рабле в боротьбі проти похмурого церковного ідеалу сверджували повнокровність людського життя в ті часи, коли авторитет церкви вважався священним, а для більшої надійності ще й підтримувався вогнищами інквізиції. На противагу пісним «Життям святих» і мертвотності догматів поети Ренесансу творили образи винахідливих, веселих, енергійних людей дії, які не дуже зважали на всілякі заборони, над усе цінуючи ініціативу, — і в торгівлі, й у мореплавстві, і в науці, й у приватному житті. Це були люди багатогранні на противагу площинності іконописних ідеалів.

У сучасному ж мистецтві Заходу спостерігається протилежний процес. Багатогранна людина, яка має сім'ю, друзів, яка працює й цікавиться навколишньою дійсністю, в тому числі й політикою (що довела, хоча б висока активність французів на весняних парламентських виборах), — зводиться до вбогої, плоскої проекції, що має лише два виміри: насильство та секс. Гріх і порівнювати бунтарський, веселий, молодечий еротизм Рабле, що був лише одним із виявів його життєлюбства, — з хворобливою, старечою хтивістю сучасного західного кіно, яке все розмаїття світу зводить до зміни партнерів у ліжку.

Та коли вже щиро — хто нині на Заході скаже, ніби боїться церковного

прокляття або відлучення? Хіба в якомусь глухому закутку Сіцилії чи вбогому іспанському селі знайдеш справді «богобоязливих» людей. Так, ці фільми робляться не для них. О, ні, атеїзм ХХ сторіччя ніякої допомоги з боку сексуальної патології не потребує. Його зброя в наші дні — наука. Зате фрейдизм, і досі модний на Заході, справді має безпосередній зв'язок з роздмухуванням цікавості до сексуальних проблем. Коли повірити, що людина — природжений психопат на ґрунті статевих комплексів, то розглядання під збільшувальним склом усіх деталей інтимного життя стане не тільки припустимим, а й необхідним.

Що ж до «богобоязливості» сучасного буржуазного суспільства, де сміливі кінорежисери дають своїми фривольними кадрами уроки вільнодумства, то тут може відповісти хоча б журнал «Харакрі», який минулого року було виставлено в усіх паризьких кіосках. Цей журнал, квітневий номер якого було припасовано до католицького великодня, дав на обкладинці велике кольорове зображення голого чоловіка, сфотографованого ззаду. Чоловік розчепірів руки, й навколо нього окреслено хрест. Під малюнком — напис: «Справжнє обличчя Ісуса Христа».

Можна по-різному ставитися до християнства (як і до буддизму, ісламу чи інших релігій), але в жодній соціалістичній країні, де повага почуттів людини гарантована конституцією, такий малюнок був би просто неможливий. Віруючі розцінили б його як блюзнірство, атеїсти — як хуліганство.

А парижани, до всього звиклі парижани, спокійнісінько проходять повз кіоски, де поряд із оригінальним розп'яттям виставлено ще й не такі речі, де всіма барвами веселки виграють і «найвільніший та найчесніший щомісячник світу», як сам себе величає «Юніон», і свіжоспечений «Акорд», що теж спеціалізується на «науковому» аналізі сексуальних проблем, і «Пентуза», де на обкладинці сфотографовано напівроздягнену дівку, й журнал для чоловіків «Адам», із якого щерить зуби до покупців уже зовсім роздягнена дівка, а там ще «Олімп», а далі «Єва», а ще поряд — «Адам і Єва», навіть «Лесбос»... Загальний тираж цієї продукції, безперечно, великий. Дані про тираж не публікуються — то комерційний секрет видавця, але в кожному кіоску лежать цілі стоси згаданих і неназваних тут журналів такого самого спрямування.

В паризьких кінозалах водночас демонструється близько двохсот фільмів — нових і двадцятирічної давнини, традиційно-комерційних і авангардистських, справді художніх і відверто халтурних. Цю веселкову гаму підкреслює розмаїття кінотеатрів — од розкішних великих залів на Елісейських Полях до поганих кімнаток у районі вулиці Сен-Дені, уславленої проститутками. В різних кінотеатрах різні ціни: від 12—13 франків у дорогих (за цю суму можна жити цілий день), до 3—5 в кінотеатрах, що спеціалізуються на сексі та насильствах. А втім, сексуальні збочення, криваві вбивства, жахливі привиди побачиш не тільки в тих «спеціальних» фільмах, вони заповнили все чи майже все — і цікаві в своїй основі стрічки, і ті, які взагалі ніякої основи не мають.

У Парижі важко знайти фільм, котрий можна було б рекомендувати підліткові. Ось трохи статистики. Протягом останнього травневого тижня минулого року демонструвалося 80 фільмів, заборонених для юних парижан до 13, до 16 й до 18 років. Серед них тільки 25 потрапили в рубрику суто еротичних, і тільки 6 — у рубрику «фільми жахів». Що ж стосується решти, то вони різні за жанрами. Це й пригодницькі стрічки, й комедії, й так звані драматичні комедії, психологічні драми й вестерни. Але в кожній неодмінно вкраплено дві-три еротичні сцени та дві-

чі по стільки зовсім натуральних убивств із кров'ю й конвульсіями коблячих тіл.

Та наївно було б думати, мовби сотня фільмів без позначки «заборонено» придатна не те що для підлітка, а просто для людини з нормальним смаком і нервами. Ось італійська комедія Діно Різі «Курка, поїзд і кілька потвор», де гумористично трактуються... статеві збочення. Ось драматична комедія англійця Джозефа Стріка «Улісс», яка переносить вас у кошмарний світ роману Джойса. Ось американська комедія Джорджа Цукора «Подорожі з тіткою», де молодий хлопець стикається зі світом наркоманів... Усі ці фільми демонструються без будь-яких застережень.

Може видатися дивним, чому я мало кажу про власне французькі фільми. Річ у тім, що в кіносвіті сучасного парижанина вітчизняна продукція займає не таке-то й значне місце: в середньому з кожних п'яти фільмів один. Навіть коли додати до суто французьких ще й спільні франко-італійські чи іспано-німецько-французькі фільми, то й тоді місцева кінопродукція не перевищуватиме третини. Близько 30 процентів екранів захопили американські кінокартини, близько 15 процентів — італійські.

Французькі продюсери найчастіш об'єднуються з італійськими. Спільним фільмом було й «Останнє танго в Парижі» — твір, який став найбільшою сенсацією сезону. Понад півроку він не сходив з екранів, незмінно приваблюючи юрби глядачів, які щовечора вистоявали в чергах біля кас.

Режисер «Останнього танго» — італієць Бернардо Бертолуччі, відомий радянському глядачеві своїм «Конформістом» (цей фільм демонструвався на Московському фестивалі 1970 року, головні ролі в ньому виконували Трентіньяні і Сандреллі). Тема «Останнього танго» — самотність людини у ворожому світі, що її оточує. Головний герой, якого блискуче грає відомий актор з США Марлон Брандо, — американець у чужому для нього Парижі. Але він чужий і своїй дружині — власниці борделю, яка має коханця. Герой і ненавидить, і кохає її, й коли вона, заплутавшись у любовних інтригах, накладає на себе руки, він впадає в розпач. Сцена біля труни — одна з найсильніших. Брандо зумів показати трагічну глибину безмежного людського горя, дуже скупо й переконливо змалювавши всю гаму переходів од тихої скорботи до безнадії.

Спустошений і закам'янілий у своєму нещасті, герой іде з дому, щоб не лишатися там, де все нагадує про недавню трагедію. Випадок зводить його з багатою шукачкою пригод. Брутальність американця й розпусна цікавість юної героїні фільму (її роль виконує Марія Шнейдер) викликають бурхливу еротичну сцену, хоча ці двоє людей зовсім чужі, вони навіть не знають імені одне одного.

Герой зовсім байдужий до своєї коханки, він жде від неї лише втіхи та забуття, як інші ждуть забуття від горілки чи героїну. Спершу в Полі її теж вабить його навална сила, та суто фізичні стосунки поступово забарвлюються прагненням психологічної близькості. Поль перестав бути для неї лише засобом тваринної насолоди, жінка шукає зустрічей, а він одвертається від неї. Збагнувши марноту свого потягу та власну роль у його житті, героїня вирішує розірвати стосунки. Та коли американець відчув це, в ньому стався якийсь надлом, і вже він тепер починає шукати її і вперше за весь час говорить ніжні слова. Він кличе її, але вона, розуміючи, що то ненадовго, вирішує повернутися до сво-

Сцена з вистави «1789—1793» у театрі «Солей».

го нареченого. Американець починає переслідувати її, і жінка його вбиває.

Смакуючи надто відверті сцени цього фільму, паризька преса підкреслювала, що він приголомшує публіку і розрахований на «досвідченого» глядача. Але публіку, до якої щодня волають десятки колосальних секс-реклам, приголомшити важко. І не в цих сценах суть фільму. Його провідна думка: навіть у людини, що стоїть на дуже низькому моральному щаблі, перетворившись у напівзвіра, — все ж таки може прокинутися щось людське, можуть прорости зернятка добра, поховані під важким намулом жорстокості, бруталності, байдужості до інших.

Безперечно, в утвердженні цієї ідеї головна заслуга належить Марлонові Брандо, який завдяки талановитій грі зумів, попри всі надмірності фільму, показати пробудження людського начала в своєму героєві. Паризька преса підкреслювала щось інше: крах спроби героя втекти від реальності в замкнений світ еротики (навіть буквально замкнений в чотирьох стінах кімнати з жовтими шторами, де відбуваються побачення). Звичайно, і цей аспект фільму не слід нехтувати, але не він є провідним.

До цікавих фільмів сезону, які тріумфально пройшли великими екрана-

ми Парижа, треба віднести й кілька політичних стрічок, насамперед французький фільм «Замах», що демонструвався в СРСР під назвою «Викрадення». Режисер Ів Буассе знімав його два роки. В основу покладено справжню подію — вбивство алжирського політичного діяча Бен Барки. Чудова режисура й участь у фільмі цілого сузір'я провідних французьких кіноакторів — Жака-Луї Трентіньяна, Мішеля Пікколі, Джана Марії Волонте, Жанни Себерг, Франсуа Пер'є — принесли «Замахові» тривалий успіх.

Цей визначний твір малює образ мужнього і безкомпромісного борця за свободу й незалежність своєї країни. Особливо яскраво розкривається образ героя в центральній сцені фільму — в розмові Барки з колишнім соратником, що зрадив спільну справу і перейшов на бік колонізаторів. Гнів і огиду викликають темні й дрібні люди — маріонетки в руках нафтових магнатів, які плетуть інтриги навколо героя, заманоють його в пастку і вбивають. Є у фільмі й детективний елемент (адже ж історія загибелі Бен Барки була й справді оповита серпанком таємничості), але він тільки підкреслює драматизм подій. Психологічне напруження створюють не перипетії погонь та втеч, а протистояння двох світів і двох ідеологій.

Великий успіх мав у Парижі й американський політичний фільм Френсіса Форда Копполи «Хрещений батько», спрямований проти мафії, й франко-італо-німецький фільм Коста Гавраса «Стан облоги», де викривається брудна робота Центрального розвідувального управління в країнах Латинської Америки.

Французькі глядачі охоче дивляться радянські кінофільми. Протягом кількох місяців у Парижі можна було побачити і «Броненосця Потьомкіна», й «Івана Грозного», й «Андрія Рубльова», і «Білого птаха з чорною ознакою», і чимало інших визначних стрічок. А на фестивалі радянських фільмів у Пуатьє, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, зал був завжди переповнений, — і не через просту цікавість. Французи дякували нашим кіномитцям за їхні гуманні, світлі твори, пройняті вірою в людину, за наш чистий кіноекран, вільний од сексуального бруду, від патології й смакування тваринної жорстокості.

Мабуть, зменшення популярності кіномистецтва на Заході пояснюється не тільки зручністю «хатнього кіно», а ще й тим, що телебачення не пускає на свої блакитні екрани ні сексу, ні жаків. В усякому разі, якщо 1957 року в середньому кожен француз відвідав кінотеатри 9 разів, то 1970-го цифра впала до 3-х (згадаймо, що позаторік в СРСР такий же «середній» глядач побував у кіно 18 разів).

На ранкових сеансах кінотеатри майже порожні. Десять годин з 3-ї, 4-ї вони починають потроху наповнюватися. Для заохочення глядачів власники знижують ціни на ранкові сеанси процентів на 25—30, користуються пільгами й студенти. І все ж таки інтерес до кіно спадає. Якщо обминути якийсь десяток фільмів, що привернули увагу публіки своїми художніми перевагами, скажімо, «Присмерк богів» Вісконті про Ріхарда Вагнера, або ті фільми, що ми вже їх згадували, то можна з певністю говорити про кризу сучасного західного кіно — кризу не тільки ідейну, але й матеріальну.

Ця криза давно вже захопила і французький театр, якому бракує серйозного сучасного репертуару. За винятком Комеді Франсез, яка в основному ставить Мольєра та Расіна, і паризької Опери, приміщення театрів столиці маленькі, і в них щовечора йде один той самий спектакль. Постійної трупи такі театри не мають, набираючи акторів на певний час і

певні ролі. Але навіть на невелику залу публіки не вистачає, і доводиться грати перед напівпорожніми рядами стільців. Проте й стільці є не в усіх театрах. Наприклад, Венсенський театр «Солей» розмістився в колишній зброярні, й сидячих місць у ньому зовсім не було.

Люди не йдуть у театр із різних причин. І тому, що це не дуже дешево, й через те, що спектаклі пізно закінчуються, а завтра вранці треба на роботу, й тому, що три програми паризького телебачення дають глядачам досить широкі можливості для вибору.

Переважають у Парижі так звані «театри бульварів». Ця назва двозначна. Вона не тільки вказує на місце розташування — вздовж кільця Великих бульварів, а й натякає на зв'язок із порожньорозважальною літературою. В цих театрах часто працюють визначні актори, наприклад, відомі в нас Ніколь Курсель чи Дані Робен. Серед авторів п'єс, які ставилися в цих театрах, нерідко побачиш ім'я Жана Ануя. Але тут він виступає не з «Антигоною» чи «Жайворонком», а зі своїми сучасними, дотепними, проте поверховими п'єсами, які не стільки критикують ті чи інші вади сучасного буржуазного суспільства, скільки іронізують із «загальнолюдських пороків».

Цілковита протилежність отим театрам — політичний театр робітничих та студентських кварталів Парижа. В «Солей» протягом трьох років успішно йшла гострополітична п'єса «1789—1793», присвячена подіям французької революції. Власне кажучи, її важко назвати п'єсою в традиційному розумінні цього слова. Це — монтаж цитат з історичних документів, виступів революційних діячів, повідомлень тодішніх газет і т. п. Спектакль йшов водночас на кількох підмостках, актори змішувалися з юрбою, вигуки лунали з різних місць великої зброярні, захоплюючи глядачів, серед яких найбільше було студентів, і часом доходило до того, що на заклик руйнувати Бастилію в залі лунав багатоголосий відгук.

Проте демократичному театрові, який не має субсидій і змушений покладатись тільки на прибуток від продажу квитків, існувати важко. Не дивно, що «Солей» перестав існувати влітку минулого року (десять років тому така сама доля спіткала й значно сильніший театр Жана Вілара).

Зате процвітають театри іншого роду, їх відвідують переважно туристи. «Гіперсекс», «Театр кохання», «Квіточка санкюлотів», «Літургія подвійної сексуальності» — безліч таких реклам зустрічає й приголомшує подорожнього вже на далеких підступах до площі Пігаль. І витягає підтоптаний багатій з Далекого Заходу чи Близького Сходу свої банкноти і йде милуватися якою-небудь «О, Калькуттою», де все в натуральному вигляді.

Увесь цей сексуальний екстаз, ця знервована патологія, що проймає безліч вистав і кінофільмів, знаменує собою агонію буржуазної культури, глибоку кризу, виходу з якої в рамках буржуазних суспільних стосунків нема.

Віктор КОПІЛОВ

Париж.

Їх здружила Ерденетійн-Обо.
Монгольський майстер-буриль-
ник Ч. Нямсурен і радянський
старший буровий майстер С. Я.
Кравцов.

Хангайський краєвид.

Майже в центрі Монголії височить Хангайський хребет, відроги якого простяглися на 700 кілометрів. Навколишній пейзаж здається, на перший погляд, одноманітним — сопки, горби, гори з м'якими обрисами, розложистими схилами. Втім, місцеві жителі впевнені, що кожна з гір має своє обличчя: доброзичливе, загадкове, зневажливе, гордовите чи насмішкливо-задирливе. Одна з них — Ерденетійн-Обо, овіяна заманливо-моторошними легендами, віднедавна стала в Монголії символом нового життя, могутнього промислового поступу. Українською мовою Ерденетійн-Обо означає — гора Скарбів. Ніхто вже не пам'ятає, коли її так назвали. Двісті, а може, й більше років тому тут працювали артілі старателів-китайців — добували бірюзу, лазурит, мідні самородки, які довгими караванними шляхами переправляли до Китаю. Від тих часів, крім

легенд, залишився знайдений нещодавно геологами заіржавілий, з пожолобленими краями великий котел — сьогодні він виставлений у краєзнавчому музеї міста Булгана, аймачного центру краю.

— Звичайний артільний котел для приготування їжі чоловік на десять-п'ятнадцять, — пояснює завідуючий музею Бадарч. — Очевидно, старателі, задоволені добутиим, кинули його як непотрібний. Геологи знайшли котел на Ерденетійн-Обо, в старому шурфі.

Саме з іменем Бадарча, вірніше з листом, надісланим ним у липні 1954 року до Монгольської Академії наук, пов'язана нова історія цього краю. Здавна на Ерденетійн-Обо поширювалося табу лам. На горі не можна було чіпати жодного каменя, жодного деревця — неслухняних чекала велика біда. Рідкісний знавець свого краю, Бадарч хотів розвіяти лиху славу гори, довести місцевим жите-

лям абсурдність забобонів — а знайшов тут мідні самородки, про які й написав до Академії наук.

Скоро на гору Скарбів прийшли геологи. Геологічна розвідка — річ складна, вона вимагає тривалої копіткої праці. Скільки її — збагаченої руди? На якій глибині вона залягає? Які розміри рудного тіла?

1959 року на Ерденетійн-Обо працювала група радянських геологів-розвідників. У 1963 році радянсько-монгольська геологічна партія провела розвідувально-ревізійне обстеження й підтвердила наявність потужного шару міденосної породи. А наступного року тут уже стояли юрти монгольських і чеських геологів. Зводилися житлові будиночки.

В 1969 році об'єднана монголо-чеська експедиція закінчила попередню розвідувальну роботу. Монгольські геологи розпочали обробку даних.

На той час народно-господарське значення міденосного родовища ставало все яснішим, і XVI з'їзд МНРП ухвалив за короткий строк закінчити геолого-розвідувальні роботи на Ерденетійн-Обо, щоб визначити промислові запаси міді й молібдену і розпочати їхнє освоєння. На запрошення уряду МНР на родовище прибули радянські геологи.

Перший загін Булганської експедиції вийшов з Дархану одразу після Нового, 1971 року і був на місці п'ятого січня. У березні взяли перший керн. А далі будні змішалися з неділями, працювали і вдень, і вночі, безперервно, в три зміни. На детальне вивчення родовища потрібно, як правило, не менше 4—5 років. На Ерденеті строки скоротили вдвічі. За два роки пробурили 153 свердловини, пройшовши понад 30 тисяч погонних метрів.

У Булганській експедиції працював інтернаціональний колектив: росіяни, монголи, чехи, українці, буряти, азербайджанці, удмурти, татари. Для багатьох з них Ерденет став першою трудовою школою, а для монгольської молоді рідним домом, як наприклад для 12-ти випускників Дарханського політехнікуму, що приїхали сюди по ревосомольських путівках, для зв'язківки Осоржами, для працівниці метеостанції Ерденечимег.

Мідно-молібденове родовище Ерденетійн-Обо залягає на території Хангал сомону Булганського аймаку. «Можливо, назва сомону пішла від слова «хангал» —

«необ'їжджений, ненавчений», — так починає свою кореспонденцію про сьогоднішній день хангалців журналіст Шаравянбу. — Донедавна хангалські степи дійсно були незаймані, безлюдні, чарували своєю дикою красою. Скоро «необ'їжджений» Хангал перетвориться на гігантський будівельний майданчик і стане великим Хангалом, де творитимуться важливі діла.

Тут піднімуться щогли високовольтної лінії, стрічкою пробіжить залізниця, шосе. Води Селенги підйдуть до підшов Ерденету. Засяє вогнями сучасне місто», — мріє монгольський журналіст.

Як же мрія перетворюється в життя?

«В проектуванні гірничо-збагачувального комбінату, а також у проектно-дослідних роботах інших об'єктів Ерденету візьмуть участь більше десяти проектних і науково-дослідних інститутів Радянського Союзу», — розповів на прохання редакції газети «Новости Монголии» міністр МНР, заступник голови монгольської частини Міжурядової монголо-радянської комісії з економічного і науково-технічного співробітництва М. Чиміддорж.

Техніко-економічне обґрунтування найбільшого в Азії мідно-молібденового комбінату (за підрахунками, запасів цього родовища вистачить на кілька десятиків років інтенсивної експлуатації) виконали працівники Московського інституту з інженерних досліджень у будівництві, очолював експедицію інженер-проектвальник, ветеран багатьох будов МНР Леонід Григорович Кушнір.

— За чотири роки основні роботи закінчено, — розповів Кушнір. — На ватмані вже живуть контури майбутнього підприємства. Але, як відомо, все починається з комунікацій.

Зараз уже реконструйовано, перетворено на сучасне шосе старий двохсоткілометровий тракт. Розпочалося будівництво залізниці. Від Дархану, станції магістралі Москва — Улан-Батор — Пекін до новобудови буде прокладено 170 кілометрів залізничної колії, вона перетне кілька річок; зокрема Орхон і Хару.

Водою Ерденет мають забезпечити підземні джерела і Селенга, від якої вже тягнуть подвійну 70-кілометрову нитку водогону. Комбінат, крім того, матиме в своєму розпорядженні спеціальне водосховище, адже процес збагачування руди потребує велику кількість води.

Існування промислового комбінату і міста немислиме без електроенергії. Річна потреба комбінату — 80—100 мегават. Потужність Дарханської ТЕЦ, від якої вже рушили до будівництва щогли стокілометрової високовольтної лінії, — 46 мегават. Решта електроенергії надійде

на монгольську новобудову із Забайкальської Гусино-Озерської ГРЕС. Згідно з угодою між СРСР і Монголією, лінія Ерденет — Дархан стане складовою частиною нової енергетичної системи двох країн.

При проектуванні комбінату перед радянськими інженерами постала серйозна проблема. Підприємство зводиться в сейсмічному районі. В Булганському аймаці, та й по всій Монголії, ще добре пам'ятають землетрус 1967 року. Його епіцентр проходив у Могод сомоні, близькому сусіді Хангалу. Як визначили вчені, сейсмічність району будівництва — 8 балів. Отже, для головного об'єкта рудника — збагачувальної фабрики — потрібно було вибрати більш-менш безпечне місце, хоча б шестиметрову монолітну скелю, що знизила б сейсмічність будівлі, а, отже, і її вартість.

— Здається, нам пощастило знайти такий блок, — говорить Л. Г. Кушнір. — Але виникла нова проблема. Будівельна ділянка виявилась зливонебезпечною. І хоча річний рівень опадів тут досягає середньої цифри — 400 міліметрів, однак дощі випадають концентровано, і тоді з гірських схилів рине водянний тотік заввишки 50—60 сантиметрів, як це було, наприклад, минулого року.

— Будівельні роботи вестимуться стрімкими темпами, — закінчує свою бесіду з журналісткою Бадамханд начальник радянської проектної експедиції. — На вирішальному етапі буде освоєно 100

мільйонів карбованців на рік. Для порівняння скажу: КамАЗ — будівництво номер один у Радянському Союзі — освоєно 300 мільйонів карбованців на рік. Першу чергу комбінату планується здати в експлуатацію 1978 року, вона перероблятиме 16 мільйонів тонн руди. Із введенням другої черги потужність комбінату досягне 22 мільйонів тонн.

Розповідь радянського інженера-проектувальника начебто доповнює міністр МНР М. Чиміддорж: «У недалекому майбутньому в Ерденеті виросте нове соціалістичне місто. Крім рудника й гірничо-збагачувального комбінату, тут будуть створені промислові підприємства по виробництву будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості, навчальні й культурні заклади».

Ерденет уже зараз подібний до магніту: його притягальна сила — величезна. Люди їдуть сюди з усіх кінців Монголії. Вони сповнені ентузіазму, палають бажанням взяти участь у грандіозній будові.

— Прекрасний край наш Ерденет! Я щаслива, що живу і працюю тут. Не кож-

«Не сьогодні-завтра, — говорить міністр МНР М. Чиміддорж. — незаймана колись гора почне віддавати свої скарги для щастя і процвітання монгольського народу»

Осоржама, завідувача поштової філії Ерденету.

ному випадає будувати нове місто, стати одним із перших його жителів, — говорить Ж. Осоржама, завідувача місцевою філією зв'язку. Осоржама може багато розповісти про пошту Ерденету, про листи, які надходять з різних куточків Монголії і Радянського Союзу. Є серед них і такі: «Ми маємо величезне бажання поїхати працювати до вас, та не знаємо, як це зробити. Порадьте, будь ласка...»

«Скоро закінчується строк нашої служби в армії, і ми зможемо взяти найактивнішу участь у будівництві на Ерденетійн-Обо... Чи зарахуєте нас на роботу?»

Люди повідомляють свою професію, стаж, вік, родинний стан, кількість дітей. Цікавляться, чи знайдеться робота для дружини. Ідуть не на заробітки, вони хочуть назавжди поєднати своє життя з новим містом, з промисловим комбінатом, як зробив це, приміром, колишній улан-баторець, 23-річний Ч. Нямсурен: незважаючи на свій вік, він уже ветеран будови, передовий майстер-бурильник Буганської експедиції, один із уже згадуваних 12 випускників Дарханського політехнікуму.

— Це зараз тут велике селище, — говорить Нямсурен, — щодня крутять кіно, є магазин, їдальня. А коли ми приїхали сюди в 69-му, нічого цього не було. Одні юрти стояли. На роботу приїдеш, — навколо голий степ, вітри холодні піщані. Ніде заховатися, обігрітися. Найважче було взимку... А бачили, як ми тепер влаштувалися? Над станком зведено тепляк. У ньому пічка. Змінюєш місце буріння — приходить трактор, і перетягає вишку, разом з хаткою на інше місце.

Портрет Нямсурена не сходить з дошки пошани.

— Я тепер місцевий, — сміється він, — і виїжджати нікуди не збираюсь. Хоч Нямсурен і ветеран будови, проте, якщо хто цікавиться минулим цього краю, то краще звернутися до старого Дагви, місцевого лісничого:

— Ерденетійн-Обо я знаю з самого дитинства, чував усяке про неї, — охоче розповідає старий. — Подейкували, наприклад, що колись китайські купці відкопали тут топаз, завбільшки з кіньську голову. Люди вірили, що в горі залишився ще більший топаз, величезний, як скакун.

Проте місцеві жителі боялися гори, остерегіалися навіть кочувати поблизу. Тричі на рік, бажаючи задобрити гірських духів — лусів, на її вершині справляли жертвоприношення. Якщо ж все-таки отара забрела вгору по схилу, пастухи збирали її, сидючи босоніж на самому сумирному коні, стежачи, щоб жоден камінчик не покотився з-під копита коня. — Звичайно, дехто потихеньку полював тут, мене самого «помилували» злі луси, — хитро сміється старий. — Дичини тут було видимо-невидимо.

Тепер у ці казки ніхто не вірить, — знову стає серйозним Дагва. — Діти наші готові працювати на Ерденетійн-Обо, передати людям багатства старої гори, — з пафосом закінчує він.

Монгольський народ високо цінує безкорисливу братерську допомогу свого великого сусіда — Радянського Союзу. Виступаючи 6 липня минулого року на урочистому засіданні в Улан-Уде, присвяченому 50-річчю утворення Бурятської АРСР, Перший секретар ЦК МНРП, Голова Ради Міністрів МНР Ю. Цеденбал, зокрема, заявив:

«Новим прикладом дальшого розширення і поглиблення братерського співробітництва між МНР і Радянським Союзом і розвитку інтеграційних процесів стало підписання... угоди про технічне і економічне співробітництво в освоєнні мідно-молібденового родовища Ерденетійн-Обо... а також угоди про створення на території МНР об'єднаного монголо-радянського підприємства «Монголсовцветмет» з розвідки, добування і збагачування деяких корисних копалин. Реалізація даних угод... безсумнівно буде вагомим внеском у справу дальшого розвитку соціалістичної економіки МНР і підвищення її промислового потенціалу».

За матеріалами монгольської преси.

КОМУНІСТИ 3

Улюблене місце для дебатів: площа перед настінним розписом біля в'їзду до Фіано.

ФІАНО РОМАНО

МАРІО ПОРТО

Біля в'їзду до містечка Фіано Романо, ще перед старою міською брамою, ми побачили великий настінний розпис. За своїм стилем він нагадував твори асесвітньо-відомих мексиканських художників Сікейроса і Ріве-

ри. Тут зображені видатні борці за мир і соціальний прогрес: Маркс, Енгельс, Ленін, Грамші, Тольятті, Лумумба, Кабрал, Іоанн XXIII, Анджела Девіс, Ейнштейн та багато інших. Над ними — символіка: селяни з черво-

ними прапорами ділять поміщицькі землі. Внизу — картина капіталістичної дійсності: шмарочоси, поліцейські в шоломах, бомбардувальники.

Цей розпис площею в 50 квадратних метрів виконано за ініціативою муніципалітету і групи передових митців, що зупинилися у Фіано 1967 року під час походу за мир і познайомилися з бургомістром Стефано Палладіні, а також секретарем комуністичного партійного осередку Джуліано Феріллі. Розпис зроблено на спеціально спорудженій стіні два роки тому. Вся громадськість брала участь у його створенні, виділивши кошти на фарби та підготовчі роботи, взявши на себе піклування про художників. «Решта» лягла на колектив митців. Тепер у Фіано їм виділено приміщення, так само споруджене на добровільних засадах, де відбуваються дискусії, присвячені народному мистецтву, влаштовуються семінари, і де художники працюють над ескізами нових монументальних творів.

Коли жителі містечка, здебільшого селяни і робітники, зустрічаються у неділю на площі, щоб перекинутися слівцем, — перед їхніми очима постає величезна картина — гімн борцям за справедливість і мир на землі. Вона настроює на роздуми, викликає обмін думками. Ідучи до школи, проходять повз неї і діти. Вони розпитують про тих, хто зображений на картині, і багато чого дізнаються про революційні бої, що протя-

гом століть точилися і точаться в усіх країнах світу.

Я відвідав Фіано Романо (3300 жителів — 51 процент під час парламентських виборів проголосували за комуністів і 75 процентів — за об'єднаний список лівих під час виборів до муніципалітету) разом з делегацією ЦК СЕПН у січні 1973 року. Тоді на ратуші, де відбувся прийом делегацій, поряд з італійським прапором і червоним стягом майорів державний прапор НДР. Німецькі товариші довідалися про те, що магістрат Фіано вже протягом багатьох років вимагав від італійського уряду визнання Німецької Демократичної Республіки. Під час зустрічі з жителями в переповненому залі Народного дому вони мали нагоду переконатися — про це свідчили численні запитання присутніх, — що жителі містечка, розташованого всередині майже суціль «чорного» району Лаціума (в самому серці колишньої папської держави), за 30 кілометрів на північ від Рима, напрочуд добре обізнані з такою віддаленою для них країною — соціалістичною Німецькою Демократичною Республікою.

Як же сталося, що недовзі після визволення від фашизму місто очолили комуністи і соціалісти, тоді як у більшості навколишніх округ панують консерватори?

— Все почалося ще шістьдесят років тому — говорить старий Ауреліо Амічі, колишній чабан, а тепер пенсіонер. Він старий член партії. Як і всі діти батраків його покоління, він ніколи не відвідував школи. Чита-

ти навчився самотужки, вже дорослим. Має чудову пам'ять і охоче ділиться своїми спогадами.

Колись Фіано Романо був феодальним маєтком і належав римським аристократам Орсіні. Тут ще й досі зберігся «кастелло» (феодальний замок) XIV сторіччя. У 70-і роки минулого століття маєток площею в 4000 гектарів перейшов до розбагатілого буржуа Карло Менотті. Ауреліо Амічі пам'ятає, як йому, ще дитині, разом з іншими дітьми і дорослими доводилося, починаючи з четвертої години ранку чекати на площі перед церквою на управителя, який відбирав людей для роботи. «Щасливчик» діставав «розетту» — шматочок хліба. Дорослі чоловіки отримували ще два сольді за цілоденну працю.

— Так, ми добре знали тоді, що таке голод, — каже Ауреліо.

Деяким селянам виділяли клаптик землі, але лише п'яту частину врожаю вони могли залишити собі. Чотирі п'ятих забирав поміщик.

— Перші революційні ідеї, — розповідає далі Ауреліо, — були занесені до Фіано емігрантами. Перед першою світовою війною дехто з селян, рятуючись від голоду й експлуатації, подався на чорну роботу до Німеччини. Додому вони поверталися анархістами і соціалістами. Незабаром було створено першу соціалістичну партійну групу, яка 1921 року вийшла до новоутвореної комуністичної партії. Вже після першої світової війни траплялося, що

безземельні селяни захоплювали поміщицькі землі. Коли до влади прийшли фашисти, ці землі в них відібрали. Проте Фіано завжди лишався революційним, — наголошує Амічі. В Лаціумі за часів фашизму він упав останнім, сталося це 1924 року. Тоді наш товариш бургомістр Густаво Джустініані знову потрапив до в'язниці.

Після другої світової війни в Фіано знову розпочалася боротьба за землю. Це була «війна» з перемогами і поразками, переслідуваннями, обвинуваченнями і арештами, що тривала до 1951 року. Очолювані лігою селян, сотні батраків з дружинами й дітьми, фургонами і худобою, під червоними прапорами захопили необроблені землі й почали їх засівати. Землевласники викликали карабі-

нерів, які зігнали селян з землі, але незабаром ті повернулися знову.

На той час тут утворилося два товариства «Вірібус унітіс» («Спільними зусиллями») під керівництвом християнських демократів і «Паче я лаворо» («Мир і праця»), очолюване комуністами і соціалістами, які боролися за розподіл земель між селянами. Під тиском цих сил урядовим колам довелося піти на поступки: за відносно невисоку плату частину земельних угідь віддали селянам. Останній розподіл землі відбувся 1970 року, проте ще й сьогодні цю проблему не розв'язано остаточно.

Тривала і, зрештою, переможна боротьба за землю створила передумови для певного піднесення народного господарства у Фіано.

Сьогодні це вже не вбога громада. Тут помалу розвивається промисловість, насамперед, будівельна. Отже, лише незначне число жителів міста вирушає на заробітки до Рима. Розумне врядування комуністів і соціалістів забезпечило виробництво товарів для населення, яких бракує в навколишніх місцевостях, де при владі стоять консерватори.

Мені довелося бути присутнім на засіданні комуністичного осередку в Народному домі — політичному і культурному центрі Фіано. Запросили і представників соціалістичної партії.

Свіжовибілений зал засідань був переповнений. Дискусія точилася з приводу бюджету Фіано на 1973 рік — важливого політичного питання. Дебати від-

Італійський селянин.

носно початкової і середньої школи, дитячих садків, шкільних сніданків, підручників, шкільного транспорту, допомоги старим, медикаментів для ремісників, муніципальної аптеки, спортмайданчика, впорядкування вулиць відбивали багато політичних і соціальних проблем сучасної Італії.

Республіканська конституція передбачає право на освіту, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення. Християнсько-демократичні центральні уряди, що з 1947 року стоять при владі, перешкоджали реформам, необхідним для здійснення цих прав. Прогресивні місцеві органи змушені витрачати кошти на те, що мала б, власне, фінансувати держава. Тому їхні баланси часто дефіцитні. Це використовують центральні установи, скорочуючи кошториси муніципалітетів. Таким чином, кожен схвалений бюджет прогресивного самоврядування є наслідком гострих суперечок, сприятливих маневрів, а часто втручання прогресивних депутатів і сенаторів.

І коли магістрат Фіано з гордістю констатує, що в цьому бюджетному році 14,5 мільйона лір (1000 лір=1 крб. 30 коп.) було передбачено на шкільні сніданки, 8 мільйонів на дитячі садки, 1 мільйон лір на відбудову В'єтнам, то ця

гордість — законна. Адже кожен пункт витрат треба було наполегливо відстоювати. Безумовним фактом є те, що в Фіано шкільна справа, піклування про старих і хворих, дрібних ремісників тощо налагоджені значно краще, ніж у містечках з консервативним самоврядуванням. Все це — наслідок невтомної повсякденної політичної праці, в якій бере участь більшість населення.

Побував я і на зборах, де вирішувалося питання про кооператив будівельників. До нього ввійшло 50 членів: робітники-будівельники, ремісники, два дрібних підприємці. Йшлося також про створення споживчої кооперативу із залученням до неї торговців продовольчими товарами.

З розмов із секретарем партійної організації, бургомістром, з дискусій, свідком яких я був, поставала картина прекрасно організованої масової роботи 250 членів компартії, їхніх здобутків на господарському, соціально-політичному і культурному фронті, картина розумної політики спілкування і співпраці з середніми верствами. Тепер мене цікавили питання внутріпартійного життя — партійного навчання, ідеологічних дискусій. Ці аспекти партійної роботи в Фіано я обговорив з двома молодши-

ми товаришами — Антоніо Марінеї та колишнім секретарем Комуністичної спілки молоді Фіано — Джанфранко Амбралья, який, до речі, повідомив, що 45 процентів молоді міста — члени комсомолу.

— Ми вивчаємо історію нашої партії, читаємо партійні брошури, щонеділі розповсюджуємо 100—120 примірників газети «Уніта», — розповідає товариш Амбралья. — Проте, на мою думку, ми недосить уваги приділяємо політичному вихованню членів партії. Це треба надолжити. Більш принципові ідеологічні дискусії допомогли б нам запобігти марним суперечкам і зміцнили нашу єдність.

І керівні товариші, і рядові члени партії вважали за потрібне винести на щорічні партійні збори питання ідеологічної підготовки з метою запобігти небезпеці «практицизму» і заспокоєння на досягнутому. Це набирає особливої ваги в зв'язку з тим, що загальна боротьба в країні ускладнюється.

Вже ці самокритичні голоси — доказ життєздатності партійної організації, чия діяльність не обмежується локальними масштабами, а є часткою національного та міжнародного революційного руху.

«Горизонт» Берлін.

«ВЕНСЕРЕМОС»

Влітку 1973 року художник з НДР Карл Еріх Мюллер побував у Чілі. Він повернувся звідти з цікавими роботами, сповненими глибоких вражень, пов'язаних з чилійською революцією.

Під час роботи художника над чилійським циклом, прийшла звістка про контрреволюційний переворот, про кривавий терор, розв'язаний, фашистською хунтою. І Карл

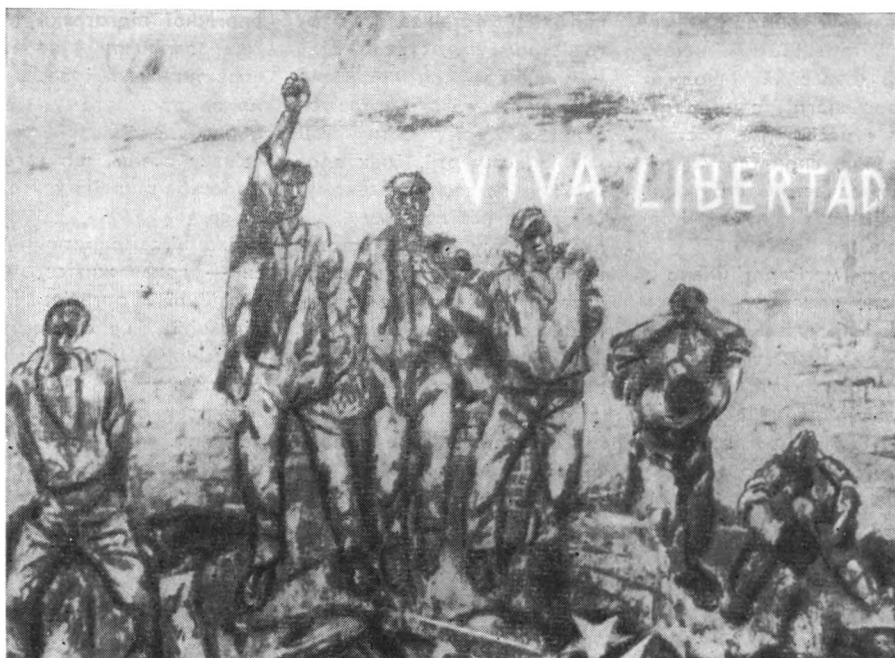
Еріх Мюллер протягом одного місяця створив полотно під назвою «Венсеремос».

«Художник зобразив лише тих, кого розстрілюють. На картині не видно вбивць, але це й не потрібно, — пише про нову роботу Карла Еріха Мюллера газета «Нойес Дойчланд», — бо кожний штрих на картині таврує тих убивць. Художник сказав своє гнівне слово про трагічні події в Чілі».

«РОБІТНИЧЕ КІНО» ТОРУЄ СОБІ ШЛЯХ

«Робітниче кіно» — новий термін, який зустрічаємо на сторінках французької преси. Про це явище в кіномистецтві Франції пише тепер і буржуазна критика, яка ще недавно його ігнорувала.

Влітку 1968 року, в дні масових робітничих страйків чи не в усіх промислових районах країни на великих

Карл Еріх Мюллер. Венсеремос.

підприємствах було створено аматорські кіногрупи, які поставили собі за мету відбити засобами кінохроніки масовий страйковий рух французького пролетаріату. А невдовзі до «робітничого кіно» приєдналися прогресивні кіномитці, письменники, журналісти. Серед них слід насамперед назвати письменника-комуніста Андре Стіля і кінорежисерів Бернара Поля, Моріса Фейєвіка, Кріса Маркера, Поля Себана.

В доробку «робітничого кіно» є вже кілька художніх і документальних фільмів. Два з них поставлено за сценаріями Андре Стіля. Це — «Маленький боксер», у якому розповідається про життя молодих шахтарів, і «Листування» — телевізійний фільм про любов хлопця з робітничої сім'ї Поля і дочки власника готелю Марини. Закохані долають соціальні перепони, що стоять на шляху до їхнього щастя, і це — не лише їхня особиста перемога, а відображення тих соціальних зрушень, які відбуваються тепер у Франції.

Серед документальних фільмів «робітничого кіно» слід насамперед назвати роботу режисера Поля Себана «Чому ми страйкуємо?». Створений на замовлення Загальної конфедерації праці, цей фільм відтворює правдиву картину життя і прагнень французьких робітників. Велику увагу привернули два фільми про Комуністичну партію Франції — «Вашому майбутньому — 50 років» і «Комуністи в боротьбі», а також «Лаос: врятовані кадри» — робота відомої журналістки Мадлен Ріффо. Вона сама зняла цей фільм на полі бою та у визволених районах Лаосу.

В межах «робітничого кіно» сформувалася творча група «Канал-17». Назвавши її так на честь Великого Жовтня 1917 року, учасники групи прагнуть створювати документальні і телевізійні фільми, присвячені боротьбі французького робітничого класу та його авангарду — комуністичній партії.

Участь у «робітничому кіно» професіональних митців поєднується з дальшою активізацією і зростанням творчого рівня робітників-аматорів. На заводах «Рено», наприклад, успішно діє кіногрупа, що вже створила кілька цікавих документальних фільмів, на хімічному заводі в місті Безансоні любителі відзняли повнометражний фільм «Клас у боротьбі» — про події останніх років у житті французького робітничого класу.

«Робітниче кіно» натрапляє на великі труднощі. Власники прокатних

фірм і кінотеатрів відмовляються брати ці фільми. Організації комуністичної партії, профспілки самі влаштовують перегляди фільмів у робітничих клубах, парках, вечірніх школах для дорослих. Газета «Юманіте» пише, що «робітниче кіно» стає помітним явищем у мистецькому і суспільному житті Франції, явищем, «якого вже не можна ні замовчати, ні ізолювати від широких мас робітництва та інших верств населення».

«ЩОРІЧНИКИ» ГАНСА ШЕРФІГА

«Дет данске грін», тобто «датський сміх» — це вислів, який справді відбиває нахил і любов датчан до тонкого гумору, глибокої іронії, гострої

Ганс Шерфіг.

та влучної сатири. Типово «датський» сміх звучить у творчості письменника Ганса Шерфіга, в його широко відомих романах «Зниклий чиновник», «Мертва людина», «Загублена мавпа».

Ганс Шерфіг — не тільки талано-

вительний романіст. Не менш відомий він і як публіцист. Протягом тридцяти років письменник-комуніст постійно співробітничає в центральному органі своєї партії — газеті «Ланд оф фольк». Останні двадцять років кожного тижня на сторінках газети з'являються коментарі Ганса Шерфіга до найважливіших подій як внутрішнього життя Данії, так і подій міжнародних. Написані по свіжих слідах, вони становлять приклад оперативної, актуальної партійної публіцистики, далеко переростають рамки газетного виступу: письменник вкладає в них увесь свій мистецький хист. Газетні коментарі Ганса Шерфіга виходять окремим виданням. «Щорічники» — так називає письменник ці свої книги — мають величезний попит і розходяться протягом кількох днів.

«Вислів «датський сміх», — пише критик К. Йоргенсен, — наш Ганс Шерфіг наповнив особливо виразним змістом».

СПІВЕЦЬ ПАЛЕСТИНСЬКОГО НАРОДУ

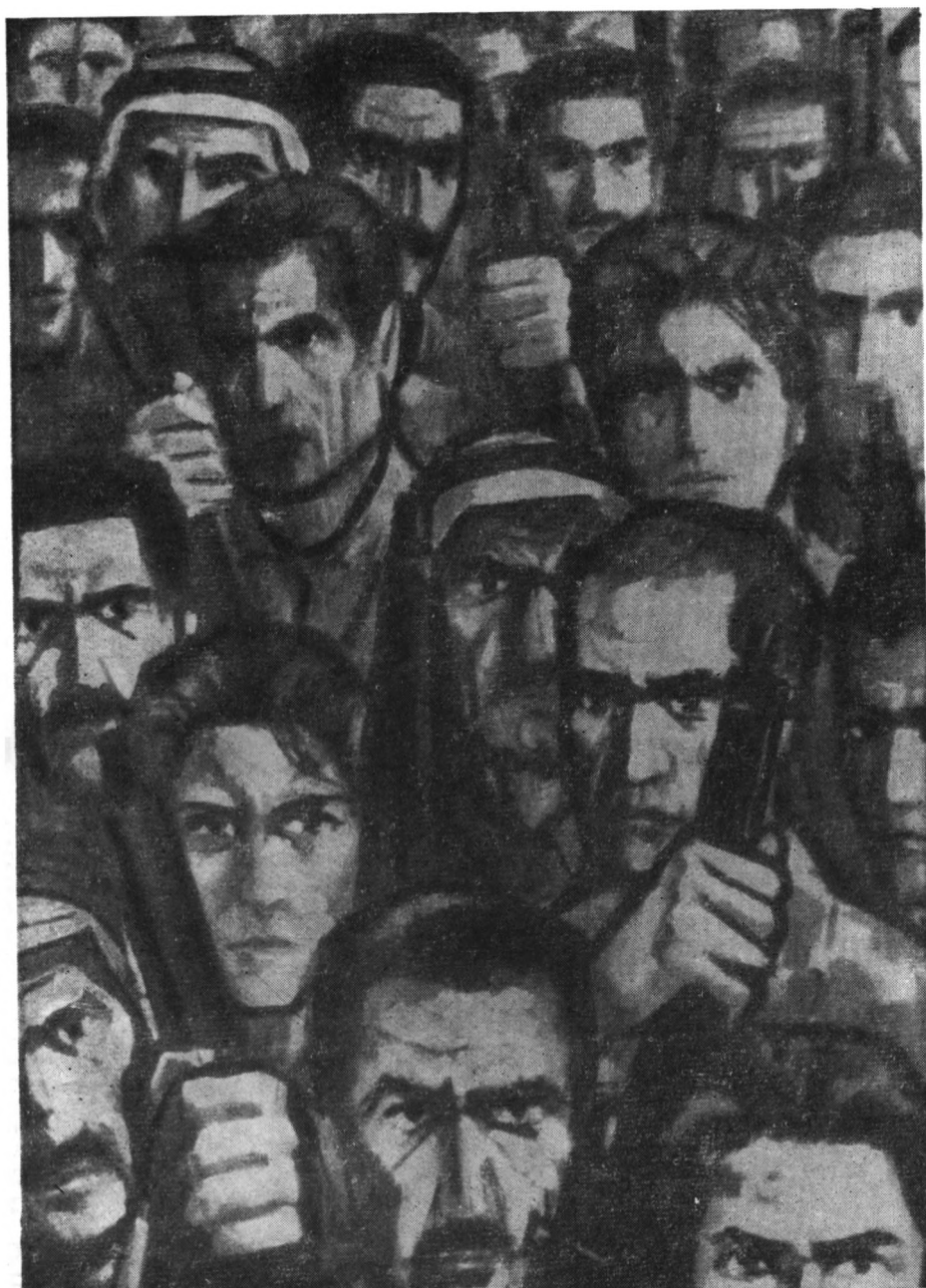
«Перше, що я намалював, був намет, у якому жила наша родина в таборі для біженців поблизу Гази»,

Ісмаїл Ш а м м у т. За гідність народу.

Ісмаїл Ш а м м у т. Три голуби.

— так розповідає про початок свого шляху в мистецтві талановитий палестинський художник Ісмаїл Шаммут. Виставки в Газі, в Каїрі, в столицях інших арабських країн принесли Ісмаїлу Шаммуту заслужену популярність. Художник під-

Ісмаїл Шаммут. Рішучість.

креслює, що вважає мистецтво зброєю в боротьбі за права палестинців... В останні роки твори палестин-

ського художника експонувалися в музеях і на виставках у Софії, Москві, Берліні, Парижі, Римі, Лондоні.

«ГРУПОВИЙ ТЕАТР»

У скандинавських країнах розпочався рух, який дістав назву «Групового театру». Студенти створили кілька десятків театральних колективів, що виступають під гаслом: «Не чекати, поки глядач прийде до нас, а шукати його, йти туди, де він живе й працює».

Репертуар «Групових театрів» складається з одноактних п'єс, літературно-драматичних композицій на важливі соціально-політичні теми.

У Швеції, наприклад, нині налічується понад сімдесят, у Данії — близько тридцяти таких театральних колективів. Вони виступають у робітничих та студентських клубах, на площах робітничих селищ, на фабричних дворах. Вистави часто відбуваються під час робітничих і студентських демонстрацій, страйків, мітингів.

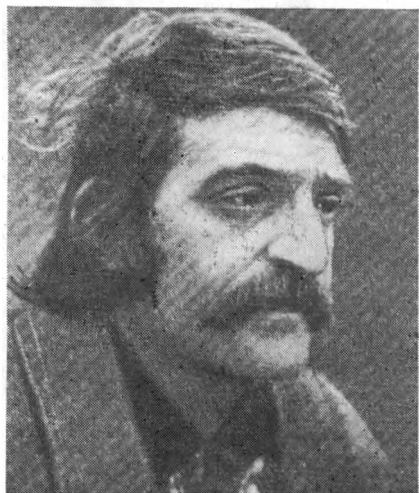
«Груповий театр», — пише газета датських комуністів «Ланд оф фольк», — став невід'ємним явищем політичного й мистецького життя нашої країни, його діяльність заслужено підтримують датські робітники й прогресивна інтелігенція».

Сцена з вистави «В умовах війни». «Груповий театр» у Копенгагені.

РОМАНИ ВАЛЬТЕРА КАУЕРА

Швейцарський прозаїк Вальтер Кауер — автор численних оповідань і двох романів: «Зелений потік і чорна земля» (1969) та «Тяжкий сон» (1972).

Вальтер Кауер.

Обидва романи відзначені премією спілки письменників Швейцарії.

Як зазначає оглядач цюрихської газети «Тагесанцайгер», романи В. Кауера мають глибокий соціальний підтекст. У першому йдеться про роки другої світової війни. Дія відбувається в таборі, де інтерновані громадяни різних європейських країн. «Тяжкий сон» — це трагічна історія юнака, батько якого загинув, захищаючи Іспанську республіку. Твір написано з позицій письменника-антифашиста.

Характерно, що «Тяжкий сон» ще не виданий у Швейцарії (він був премійований у рукописі) і вперше побачить світ у Німецькій Демократичній Республіці. В. Кауер розповів журналістам, що швейцарським письменникам доводиться чекати, поки їх видадуть за кордоном. Лише тоді їхні твори можуть потрапити й до широкого швейцарського читача.

ПРАЦЯ НІМЕЦЬКИХ СЛАВІСТІВ

У Німецькій Демократичній Республіці вийшов перший том великої академічної праці групи славістів «Історія радянської літератури». Цей том охоплює період з 1917 до 1941 року.

Керівник авторської групи Гаррі Юнгер розповідає, що проспект і основні концепції цього видання обговорювалися не лише в НДР, а й у Радянському Союзі — в Інституті світової літератури імені М. Горького, в Спільці письменників СРСР, за участю відомих радянських літературознавців і критиків. Зауваження і поради німецьких та радянських фахівців члени авторського колективу врахували при остаточному редагуванні цієї роботи. «Історія радянської літератури» розглядається авторами насамперед як учбовий посібник для німецьких студентів, аспірантів і науковців. Це знайшло своє відображення в структурі цієї праці, її методичних особливостях. Перший том складається з 39 розділів, в яких подано огляд історії багатонаціональної радянської літератури, а також творчості найвидатніших письменників.

Гаррі Юнгер розповідає далі, що видання «Історії радянської літератури» є підсумком багаторічної роботи німецьких славістів і засвідчує помітні успіхи славістики в НДР. Робота над цим виданням сприяла також встановленню тісніших контактів між літературознавцями НДР і СРСР. Гаррі Юнгер особливо відзначає, що члени авторської групи тривалий час працювали в Інституті світової літератури імені М. Горького, в інших радянських наукових установах, в радянських архівах і бібліотеках. На сторінках літературного додатку до газети «Нойес Дойчланд» видання «Історії радянської літератури» оцінюється як важлива подія в науковому і літературному житті НДР. На думку автора рецензії Хельги Конрад, це видання зацікавить не тільки студентів та науковців. «Всі друзі й шанувальники радянської літератури — а їх у нас мільйони — знайдуть у цій новій роботі багато цікавого й для себе. Можна з певністю сказати, що видана тепер «Історія радянської літератури» залучає міль-

йони німецьких читачів до того невичерпного багатства соціалістичної культури, яким є радянська література».

РОЗПОВІДАЄ

ДЖАН МАРІЯ ВОЛОНТЕ

Джан Марія Волонте вперше спробував свої сили як актор у 1951 році, сімнадцятирічним юнаком вступивши

Джан Марія Волонте.

в мандрівну театральну трупку. Після того закінчив Римську академію драматичного мистецтва. Ще студентом він зіграв роль Ніколо Сакко у виставі «Сакко і Ванцетті», назавжди відтоді зв'язавши своє ім'я з іменем цього героя. А через 14 років відтворив образ Ванцетті у фільмі Джуліо Монталдо. На кіноекрані Волонте з'явився в шістдесяті роки. І відразу здобув дві творчі перемоги, з великою майстерністю зігравши роль сіцилійського профспілкового керівника у фільмі братів Тавіано «Людина, яку мають спалити» і роль інтелігента-антифашиста, бійця Опору в «Терористі» Джанфранко де Бозіо.

Джан Марія Волонте у фільмі «Сакко і Ванцетті».

У 1968 році актор зустрівся з режисером Еліо Петрі. Саме тоді остаточно сформувався образ героя Волонте — борця проти соціальної несправедливості. Він грає у фільмах «Справа громадянина поза всякою підозрою» і «Робітничий клас іде в рай» Еліо Петрі, «Люди проти» і «Справа Маттеї» Франческо Розі, «Викрадення» французького режисера Іва Буассе.

Волонте знявся в трьох фільмах Еліо Петрі.

— Я дуже полюбив цього режисера, — каже він, — хоч, працюючи разом, ми часто сперечаємося. У Петрі своя точка зору на завдання колективу зйомочної групи. Він вважає, що кожен її член повинен внести якусь свою ідею під час створення фільму — незалежно від того, звукооператор він чи асистент режисера. Під час зйомок кожен може висловити режисерові свою думку, взяти участь у відвертій дискусії.

Розповідаючи про свою працю над роллю, Волонте сказав:

— Найважливіше для мене — знати все про людину, чий образ я відтворюю. Тому спочатку я знайомлюся з найрізноманітнішими матеріалами — фактами, цифрами, датами, яскравими деталями, які всебічно ха-

Волонте у фільмі «Справа громадянина поза всякою підозрою».

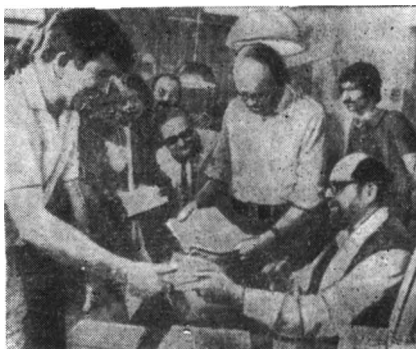
рактеризують особистість персонажа. А потім уже переходжу до психологічного аналізу образу і, зрозуміло, роботи з текстом.

Актор поділився з кореспондентом своїми думками щодо організації кіноіндустрії на Заході і, між іншим, зазначив: «кіновиробництво куди краще поставлене в соціалістичних країнах, де випуск фільмів і кінопрокат — у руках держави».

ДРУГА ЗУСТРІЧ

ІЗ СТАНІСЛАУСОМ БЮДНЕРОМ

У 1957 році німецький, а незабаром і радянський читач познайомився із Станіслаусом Бюднером, героєм роману Ервіна Штрітматтера «Чудодій».

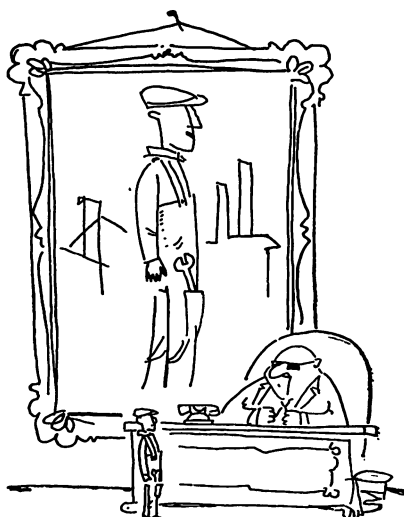
Ервін Штрітматтер (праворуч) під час «Днів міжнародної книги» в Берліні.

Автор розповідав про сповнений суперечностей і драматичних подій життєвий шлях свого героя, починаючи з першого десятиріччя ХХ століття й закінчуючи другою світовою війною. Нещодавно Ервін Штрітматтер опублікував другу частину роману «Чудодій».

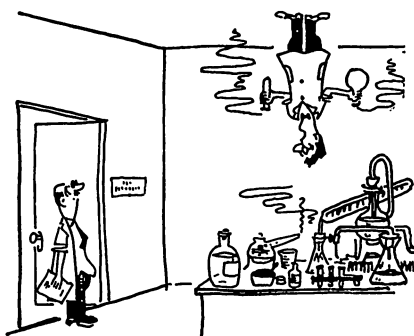
...Опинившись у Західній Німеччині, Станіслаус Бюднер пробує сили в літературі. Але перспектива стати «лейб-поетом» боннської республіки не задовольняє Бюднера. Він іде працювати на завод, бере участь у великому страйку. Потім Бюднер повертається на Схід, у молодшу соціалістичну державу — Німецьку Демократичну Республіку. Тут життєвий шлях приводить його до лав партії робітничого класу. Його мрія — служити народові — стає реальністю.

«Стиршел», Болгарія.

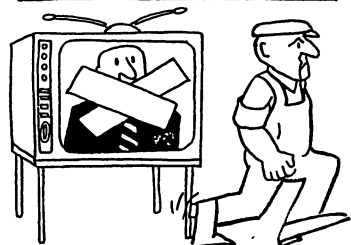
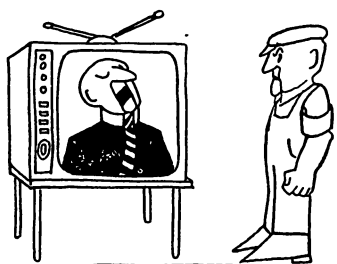

«Експрес», Франція

—Швидше замкни двері, здається, я щось відкрив!

«Пуркуа па?», Вельгія.

«Панч», Англія.

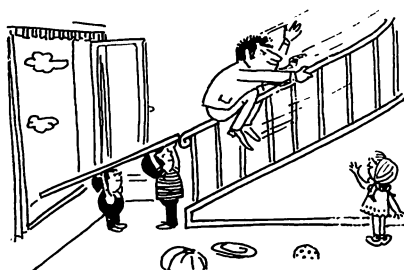
—Спасибі, любий, але через годину ві-дімкни мене!

«Свет соціалізму», Чехословаччина.

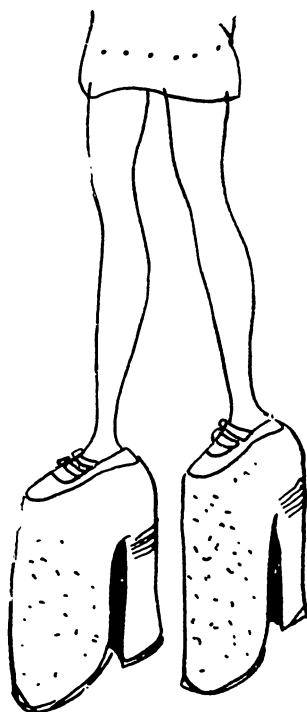

— Чи не краще було б купити складані крісла, любя?

«Панорама», Польща.

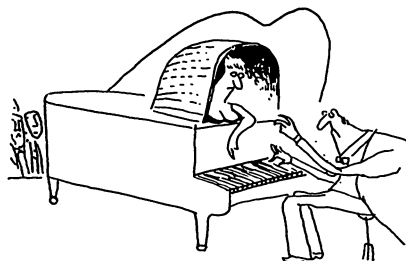

«Паралелі», Болгарія.

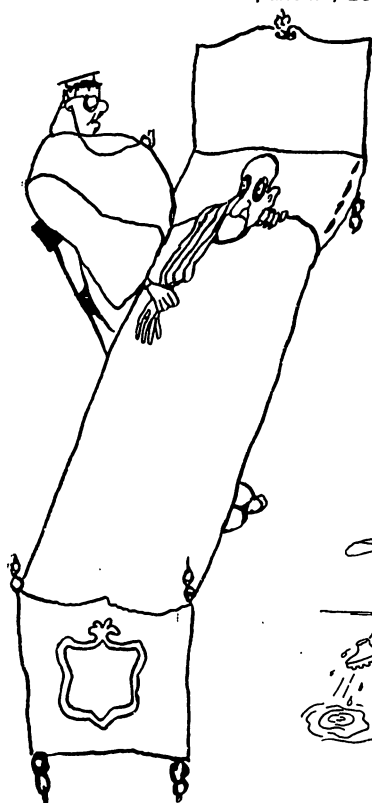

Сучасна інквізиція.

«Стиршел», Болгарія.

«Дінобраз», Чехословаччина

— Я не дуже зможу вам прислужитися, ректоре, адже я почесний доктор.

«Польское обозрение», Польща.

«Штерн», ФРН.

За віщо страждають дельфіни?

Спроби «розмовляти» з дельфінами не дали досі позитивних наслідків, але це жодною мірою не зменшує величезного й обтяжливого зацікавлення цими незвичайними створіннями. Обтяжливого, звичайно, для дельфінів, яких постійно піддають численним науковим експериментам або дресирують для виступів у цирку. Можливо, саме тому серед дельфінів, яких тримають у неволі, трапляються випадки самогубства.

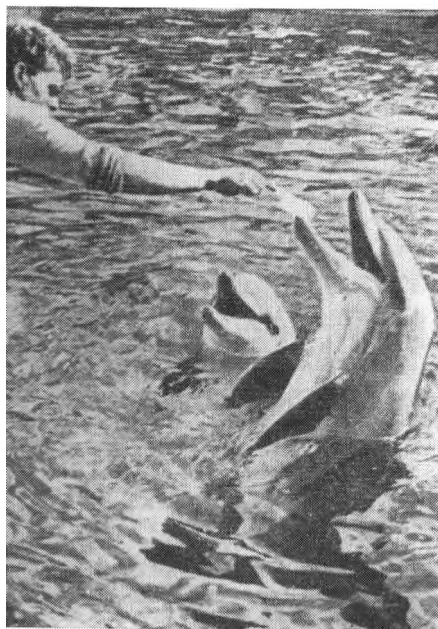
Почалося все з експериментів американського нейрофізіолога доктора Джона Ліллі, який на підставі спостережень за одним видом дельфінів зробив висновок, що вага мозку дельфіна перебуває в однаковій з людиною пропорції до ваги всього тіла, а мозок досяг такого рівня розвитку, що є можливість навчити їх розмовляти. Це твердження зацікавило й інших науковців. Спочатку зусилля американського вченого дали значні результати, а потім зупинилися на певній межі, якої не вдалося подолати. Доктор Ліллі припинив далі експерименти, пояснивши це тим, що йому шкода звірят, яких доводиться мучити, а іноді навіть умертвляти з науковою метою. Насправді ж до капітуляції вченого спричинилося розуміння неможливості подолати розбіжність розумових «програм» людини й дельфіна.

Проте доктор Ліллі не був єдиним хто поставив собі за мету навчити дельфінів розмовляти або хоча б добре розуміти людську мову. В США та Японії опубліковано останнім часом численні праці, присвячені анатомії та фізіології дельфінів. Всі вони свідчать про те, що під час експериментів тварин піддають важким екзекуціям. Так, при вивченні слухових центрів їм вводять у мозок електроди, які дають змогу спостерігати за реакціями на зовнішні збудники. Часто дельфінів «бальзамують» ще за життя, вводячи замість крові солоний розчин або інший «замінник». Однак, внаслідок таких досліджень отримують маловагомі, а інколи навіть сумнівні дані.

Нещодавно в одній американській лабораторії замучили 9 тварин заради того, щоб взяти з частини їхнього вуха пробу, яка має переважно статистичне значення.

Невеселе повідомлення надійшло нещодавно з Японії. Щоб взяти проби

«Ув'язнені» в численних цирках, дельфіни виконують для людей роль великих живих іграшок.

вмісту шлунка, японці, не вагаючись, почали брати піддослідний матеріал з Тихого океану. До лабораторій було приставлено 70 (!) дельфінів. Деяких вилловлювали сітями, інші стали жертвами гарпуна, решту вполювали за допомогою вогнепальної зброї.

Доктор Ліллі, проголошуючи свою тезу про подібність мозку людини й дельфіна, не усвідомлював, на що може обернутися для цих лагідних створінь залучення до рангу «найближчих друзів людини». Особливо, коли пригадати, що люди не обмежуються лише науковим інтересом.

Так, у минулі роки повідомлялось, що американський військово-морський флот вирішив використати дельфінів з воєнною метою. З військового бюджету було виділено чималі кошти на проведення досліджень у Сан-Дієго (штат Каліфорнія). Річ у тому, що дельфіни мають своєрідний шумовловлювач і можуть за звуками або ультразвуками знаходити під водою різні об'єкти. А, як відомо, присутність підводних човнів

встановлюють за допомогою акустичної апаратури, торпеди наводять на ціль теж за акустичними сигналами. Крім того, для підводних човнів надзвичайно важливо вміти своєчасно відрізнити акустичні сигнали ворожого підводного човна або торпеди від акустичних сигналів дельфінів або китів, що випадково опинились у зоні воєнних дій.

У Сан-Дієго було розпочато дресування дельфінів з метою навчити їх вводити ворога в оману. «Ввести в оману» на мові війни означає взяти на себе роль цілі — для дельфінів це означає загибель.

Але дельфінів навчають не тільки шукати міни й торпеди ворога, вони повинні також виявляти присутність ворога. Під час в'єтнамської війни, за твердженням американців, вдалося досить успішно використовувати дельфінів для бивства. Озброєні ніжом, прикріпленим до голови, тварини атакували плаваючих у воді людей та поранених. Однак дехто може зауважити, що агресивність не притаманна дельфінам. Це й справді так. «Дослідникам» довелося «адаптувати» тварин. До відповідних центрів мозку було введено електроди, які заглушили природжену доброзичливість й лагідність дельфінів.

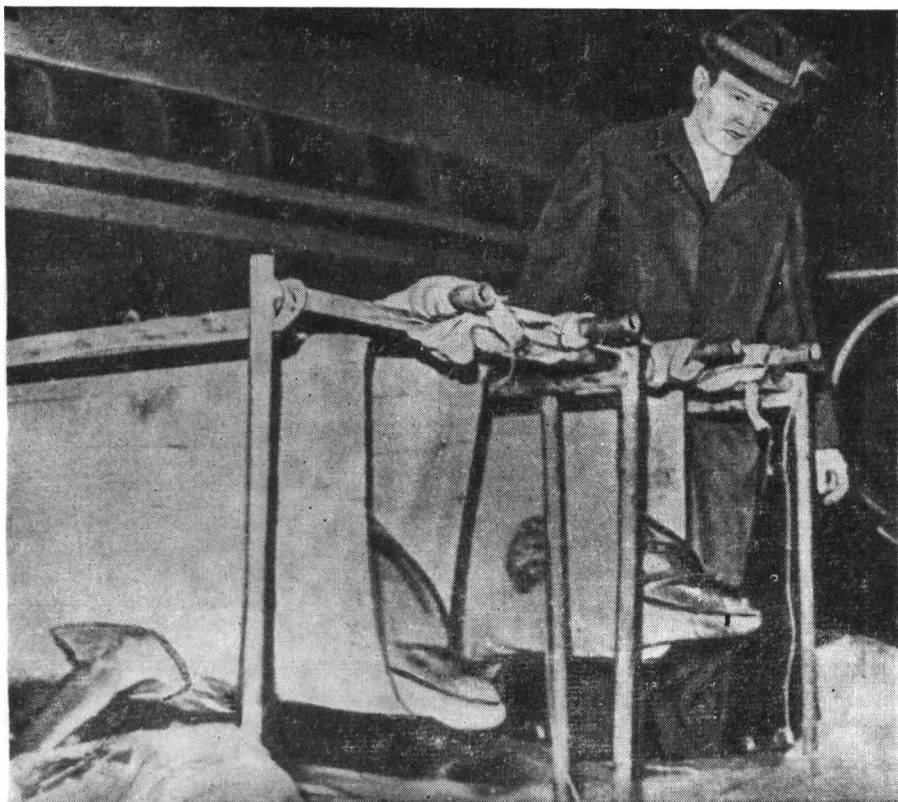
Не менш жорстко експлуатують тварин і для розважання людей. Тільки у Великобританії працює 21 цирк дельфінів, а незабаром має з'явитися ще шість. Щороку в цирковій неволі здихає кожний п'ятий дельфін. Коли взяти до уваги, що вік дресированих тварин не перевищує двох з половиною років, а в природних умовах вони доживають й до двадцяти п'яти, легко уявити, якою невдячною справою є для них розважання людей.

Циркові дельфіни проходять надзвичайно інтенсивне дресування, що часто викликає в них нервові захворювання. Їх, як правило, тримають у маленьких басейнах, де вони позбавлені своїх улюблених розваг, а тому нудьгують і тупішають, а плутанина звуків, що відбивається од стінок резервуарів, дезорієнтує їхній слух. Нервове виснаження досягає інколи такого ступеня,

Під час експериментів навчання «мови» дельфінів їх уміщують до контейнерів завбільшки із звичайну ванну. Тривале перебування в такій тісній посудині негативно позначається на здоров'ї тварин.

У такий спосіб дельфінів вантажать на літаки. Не завжди тваринам щастить дістатися живими до пункту призначення.

що тварини відмовляються їсти, не реагують на слова та жести дресирувальників, не підпускають до себе ветеринарів.

Останні повідомлення з життя дельфінів не приносять втіхи. В наукових лабораторіях проводяться дальші експерименти, вчені покладають надії на чимдалі досконалішу техніку звукозапису, але мрії про швидке «порозуміння» і можливість «домовитися» з дельфінами — розвіялись. Дослід, що має на меті розвинути здатність у тварин передавати інформацію, закінчився невдачею. Басейн ділили перегородкою, по обидва боки якої плавали дельфіни. В кожному відсіку встановлювали по дві лампочки, а поряд з ними — кнопки. Коли засвічувалася ліва лампочка, дельфін сигналізував своєму «напарнику» і

той натискав на ліву кнопку. Малята безпомилково розважалися в такий спосіб, доки сама простота експерименту набридла їм й почала нервувати, тоді вони потовкли тілом лампочки і кнопки, даючи зрозуміти, що більше не хочуть продовжувати гру. Тим часом організатори цих «сенсаційних» дослідів не спромоглися зробити жодного висновку, крім того, що передавані сигнали не мали випадкового характеру.

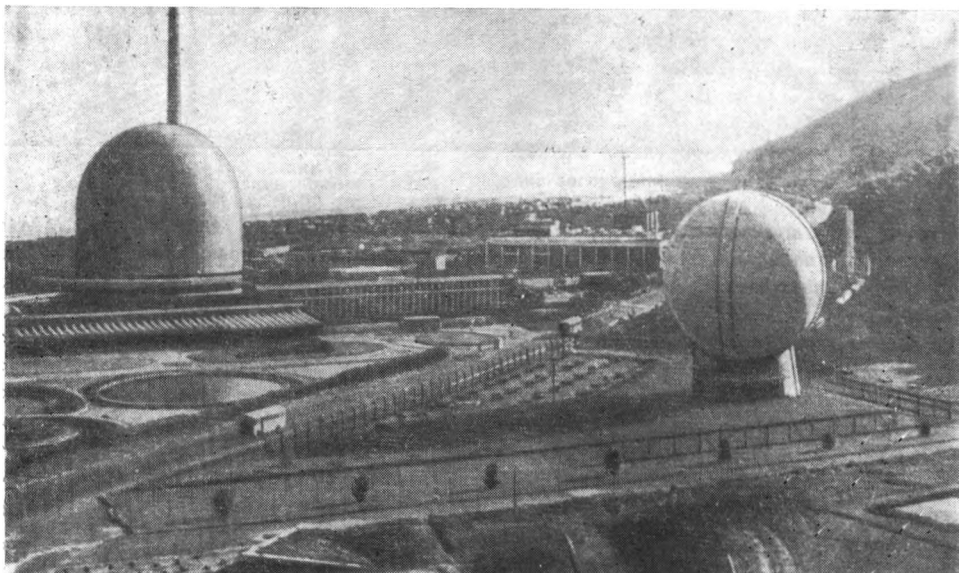
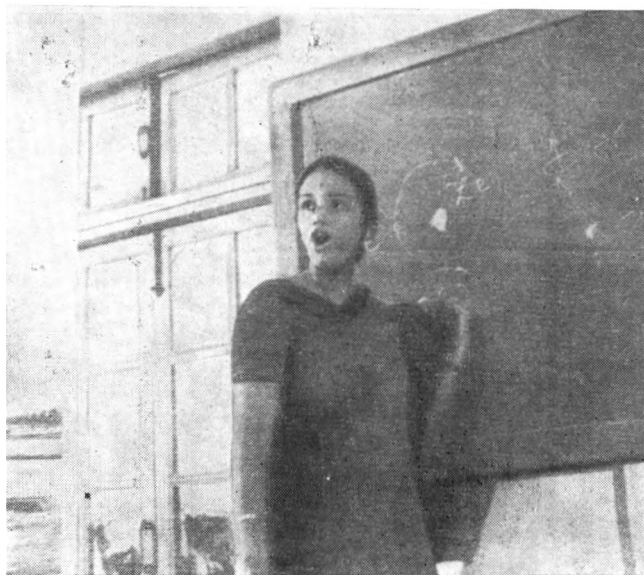
Доктор Ліллі припинив свої експерименти, деякі вчені теж дедалі скептичніше ставляться до повідомлень про нові спроби примусити дельфінів не тільки «розмовляти» як люди, а й мислити в подібний спосіб.

За матеріалами зарубіжної преси

ІНДІЙСЬКИЙ АТОМНИЙ ЦЕНТР

До найвизначніших досягнень Індії після завоювання незалежності слід віднести розвиток ядерних досліджень. Поблизу Бомбея, в містечку Тромбей, розташований дослідний атомний центр, що носить ім'я видатного індійського фізика Хомі Баба. Є тут і вища школа фізиків, і власна

атомна електростанція, і промисловий комбінат, де виробляють уран, торій, плутоній і важку воду для атомних реакторів.

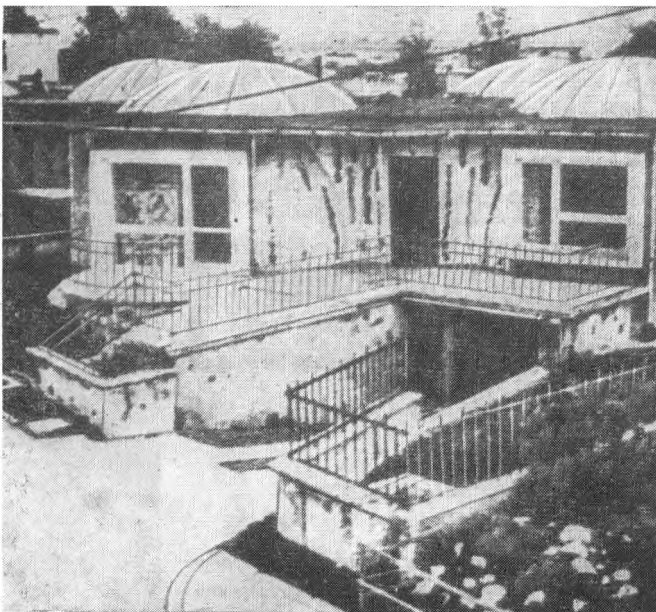
На фото: викладачка вищої школи пані Келкар читає студентам курс з ядерної фізики (вгорі); атомні реактори (внизу).

ЖУРНАЛ ДЛЯ ІНДІАНЦІВ

Перший номер журналу «Вассайя» («Сигнал») для індіанців вийшов у Сполучених Штатах тиражем 50 000 примірників. Журнал видає індіанське історичне товариство в Сан-Франціско. Вихід цього журналу — знаменна подія, вона свідчить про зростання самосвідомості індіанського населення.

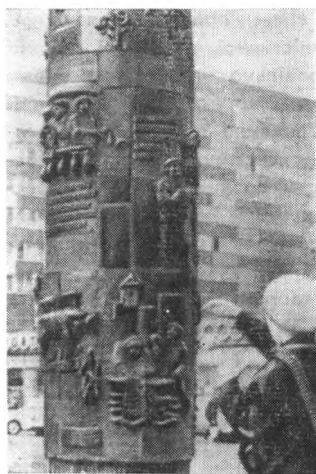
В СТИЛІ ЕСКИМОСЬКИХ ІГЛУ

У Варшаві існує спеціальне будівельне об'єднання, яке споруджує будинки для однієї сім'ї на замовлення. Тепер за проектом архітектора Анджея Іваницького почали зводити будинки, основними елементами яких стали залізобетонні півкулі, схожі за формою на іглу ескимосів. Півкулі виготовляють на заводі, а потім монтують на місці протягом 48 годин. Півкулі можна розташовувати в будь-якому порядку, надаючи будинкам різноманітної форми і вигляду. У варіанті будинку з трьох півкуль мешканці мають чотири кімнати, кухню, ванну і просторий вестибюль на верхньому поверсі. На нижньому розташовані ще два житлових приміщення, котельня і гараж.

КНИЖКИ НЕ В ПОШАНІ

Як показало опитування, кожен третій дорослий бельгієць ще не купив за своє життя жодної книги художньої літератури. 52 проценти бельгійців ніколи не були в бібліотеці і не мають уявлення, як вона виглядає всередині.

ІСТОРІЯ В КЕРАМІЦІ

На Саксонській площі в Лейпцігу споруджено керамічну колону заввишки 5 метрів. Скульптурні зображення і тексти розповідають про 800-літню історію міста всесвітньовідомих ярмарків. Створив колону скульптор Герберт Вісенц.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У 1973 РОЦІ

Західнонімецька преса зробила надбанням громадськості подію, що сталася у селі Штольцгоф у східній Баварії. Хвору на епілепсію жінку Ліз Мауерберг брати-капуцини оголосили жертвою «диявола». Брат Констанц Вольфгрубер взяв на себе роль вигнанця темних сил. Спочатку він простудіював необхідну католицьку літературу. Точні вказівки щодо боротьби з чортом знайшов у творі «Exorcismus sollemnis» 1151 року. Хоч ця «інструкція» трохи застаріла, але саме вона допомогла священику 4 роки тому «вигнати чорта» з селянина Фрідріха Юсела. Щоб усе було «за законом» брат-капуцин попросив дозволу на вигнання диявола у високих церковних властей. Незабаром дозвіл, підписаний єпископом Антонієм Гофманом, було отримано, але із застереженням тримати все в таємниці. Однак подробиці історії з'явилися на шпальтах преси. На фото: єпископ Антоній Гофман, що письмово дозволив «процедуру вигнання диявола». За ним стоїть прем'єр-міністр Баварії Альфонс Гоппель.

Леснід Соломонович ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

9 грудня 1973 року на шістдесят шостому році життя помер видатний український радянський письменник, лауреат Державної премії СРСР Леонід Первомайський.

Натхненна, багатогранна творча праця Л. Первомайського — поета, прозаїка, драматурга, перекладача, публіциста — увінчалася творами великої художньої цінності, позначеними пристрасним громадянським горінням душі.

Леонід Соломонович Первомайський (Гуревич) народився 17 травня 1908 року в м. Костянтинограді (тепер — Красноград Харківської області) в родині палітурника. Вчився в початковій школі, потім в Костянтиноградській гімназії та семирічній трудовій школі. В шістнадцять років почав самостійне трудове життя — працював на цукроварні, бібліотекарем в сільбуді, завідуючим хатою-читальнею, на редакційній роботі.

В цей час починає активну літературну діяльність в періодичній пресі, друкує нариси, статті, фейлетони. Провідною темою творчості Л. Первомайського 20-х років було життя комсомолу (книги «Комса», «День новий», «В повітовому масштабі», п'єса «Коммольці»).

Велич часу стає пафосом творчості Л. Первомайського 30-х років. В його збірках поезій «Героїчні балади», «Пролог до гори», «Нова лірика», «Барвінковий світ» та інших все яскравіше постає образ радянської людини — будівника соціалістичного суспільства, героя перших п'ятирічок.

Л. Первомайський славить мирних і сильних людей, що орють землю і плавлять сталь, з гвинтівкою в руках відстоюють здобутки революції.

В перші дні війни, подавши заяву про вступ до Комуністичної партії, Л. Первомайський добровільно пішов на фронт. Працює військовим кореспондентом радіомовлення на Південно-Західному, Сталінградському і Донському фронтах, а з березня 1943 року і до кінця війни — кореспондентом «Правди» на Воронезькому, Першому, Другому та Третьому Українських фронтах.

У поетичних творах періоду Великої Вітчизняної війни Л. Первомайський оспівав любов радянських воїнів до Вітчизни, їхню відданість Комуністичній партії, всевітньо-історичне значення перемог Радянської Армії. В ці роки виходить збірка його поезій «Присяга воїна», «Земля», «День

народження», «Партизан Вернигора», «Мати воїнів» та інші.

Леонід Первомайський — автор ліро-епічного віршованого роману «Молодість брата» (1947р.). Поезією народної героїки, почуттям інтернаціоналізму й гуманізму пройняті збірки його оповідань «Материн солов'язий хліб», «Замість віршів про кохання». Особливу популярність завоював роман «Дикий мед», перекладений багатьма мовами народів СРСР та іноземними мовами.

У своїх творах Л. Первомайський розкриває багатий внутрішній світ радянської людини, її щире прагнення до творчої праці, рішучу волю до миру й ненависть до паліїв війни.

Зрілою майстерністю позначені останні книги поета «Уроки поезії» та «Дерево пізнання».

Великий вклад вніс Л. Первомайський в справу інтернаціонального єднання культур і літератур. На високому мистецькому рівні переклав він твори Пушкіна, Лермонто-

ва, Маяковського, Нізамі, Фучіка, Гейне, Петефі.

Наслідком багаторічної праці стали книги «Слов'янські балади» і «З глибини», куди ввійшли балади більш як сорока народів світу.

Л. Первомайський брав активну участь у громадському житті, був членом правління Спілки письменників СРСР, членом президії правління Спілки письменників України, членом редколегії журналу «Всесвіт», неодноразово обирався членом партійного комітету Київської письменницької організації, багато уваги приділяв вихованню молодих літераторів.

Партія і уряд високо оцінили творчу діяльність Леоніда Первомайського. Він нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», багатьма медалями.

Світлий образ видатного радянського письменника назавжди залишиться в наших серцях.

В. В. Щербицький, І. С. Грушецький, О. П. Ляшко, І. К. Лутак, В. Ю. Маланчук, В. М. Цибулько, О. П. Ботвин, П. Т. Тронько, М. Г. Іщенко, Ю. Н. Єльченко, К. О. Федін, Г. М. Марков, Ю. М. Верченко, А. П. Кешоков, М. К. Луконін, С. В. Михалков, О. О. Сурков, М. С. Тихонов, М. П. Бажан, О. І. Бандура, Я. В. Баш, П. М. Воронько, О. Т. Гончар, П. А. Загребельний, Ю. О. Збанацький, В. П. Козаченко, О. С. Левада, С. І. Олійник, Д. В. Павличко, П. Й. Панч, Н. С. Рибак, Ю. К. Смолич, І. М. Солдатенко, М. П. Стельмах, П. М. Усенко, М. З. Шамота, Б. Й. Чалий, С. О. Голованівський, К. О. Гордієнко, Н. Л. Забіла, І. Ю. Сенченко.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТА РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»

Редакційна колегія та колектив редакції журналу «Всесвіт» сумують з приводу тяжкої втрати, передчасної смерті нашого друга — члена редакційної колегії журналу «Всесвіт», видатного письменника, майстра поетичного перекладу, невтомного борця за єднання літератур Леоніда Соломоновича Первомайського і висловлюють глибоке співчуття родині покійного.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко**
(заст. головного редактора),
**Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 34518. Здано до набору 12. XI. 1973 р. Підписано до друку 28. XII. 1973 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,73. Тираж 44090. Ціна 60 коп. Зам. 05531.

«ВЕСЬ МИР», № 2, 1974 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 19,73. Тираж 44090. Цена 60 коп. Зак. 05531.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ИНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.